

A háztartások viselkedése a válság idején és azt követően

**A „Makro sokkok - mikro válaszok: sikeres és sikertelen háztartási
alkalmazkodás a válság idején Magyarországon - A Táarki Háztartás Monitor
kutatás” záró beszámolója**

K 113248 számú OTKA Kutatás

(szerkesztette: Tóth István György)

Budapest, 2016. december

A kutatás címe: „Makro sokkok - mikro válaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon - A Társi Háztartás Monitor kutatás”

Szerződés azonosító: K 113248

Kutatási periódus: 2015. január 1. - 2016. december 31.

Kutatásvezető: Tóth István György

A jelentést készítették:

Branyiczki Réka

B. Kis Anna

Gábor András

Medgyesi Márton

Simonovits Bori

Szivós Péter

Tóth István György

1	Bevezetés (Tóth István György).....	5
1.1	Kutatási kérdések	6
1.2	Módszerek	6
2	Kontextus: gazdasági és társadalmi folyamatok, 2007-2015	10
2.1	Makro-folyamatok és a gazdaságpolitika (Tóth István György- B. Kis Anna)	10
2.1.1	A válság megjelenése Magyarországon – előzmények	10
2.1.2	Válságkorszakok és válságjelenségek	11
2.1.3	Makro-politikai válaszok a válságra és azok potenciális hatása a háztartásokra	16
2.1.4	Összefoglalás	19
2.2	Háztartások az egyenlőtlenségek rendszerében	20
2.2.1.	A Monitor kutatás adatbázisának korlátai (Tóth István György).....	20
2.2.2.	Deprivációs mutatók alakulása, 2009-2015 (Gábor András, Tátrai Annamária, B. Kis Anna, Szivós Péter)	22
3	A háztartások mikro - alkalmazkodása (2007-2015)	25
3.1	Munkakínálat, jövedelem-generálás (Branyiczki Réka).....	25
3.1.1	Bevezetés.....	25
3.1.2	Munkakínálat Magyarországon	25
3.1.3	A munka eloszlása a háztartások között – a válság közben és után.....	28
3.1.4	Kik élnek alacsony és kik magas munkaintenzitású háztartásban a válság idején és után? ...	30
3.1.5	Idősebb és fiatalabb, alacsonyan és magasán képzett kohorszok küzdelme a válsággal – kíséreltet a „filmre”	32
3.1.6	Retrospektív kérdések a válságról – sokkok és megküzdési stratégiák a munkaerőpiacon....	35
3.1.7	Összegzés.....	38
3.2	A fogyasztási viselkedés (Simonovits Bori –Szivós Péter).....	39
3.2.1	Bevezetés.....	39
3.2.2	Nemzetközi és makro-, mikroadatok: kontextus és validálás	40
3.2.3	A fogyasztás mértéke	43
3.2.4	A háztartások válságra adott viselkedési reakciója	48
F3.2.	Függelék a 3.2. fejezethez	52
3.3	Megtakarítások, eladósodottság (Medgyesi MÁRTON)	61
3.3.1	Bevezetés.....	61
3.3.2	Makrogazdasági kontextus.....	61
3.3.3	Megtakarítások és eladósodás	63

3.3.4	Válságra adott reakciók: megtakarítások felélése és kölcsönfelvétel	70
3.3.5	Összegzés	73
F3.3.	Függelék a 3.3. fejezethez	74
3.4	„Emberi tőke” – gazdálkodás (B. Kis Anna)	80
3.4.1	Bevezetés	80
3.4.2	Adatok és módszertan	81
3.4.3	Gyermekvállalás	82
3.4.4	Migráció	86
3.4.5	Oktatás	90
3.4.6	Egészségügyi kiadások	93
3.4.7	Összegzés	97
F3.4.	Függelék a 3.4. fejezethez	98
4	Társadalmi kohézió, attitűdök és a válság kapcsolata (Tóth István György – Branyiczki Réka)	100
4.1	Bevezetés, a társadalmi kohézió fogalma	100
4.2	Megelőző kutatási eredmények	101
4.3	Kutatási kérdések	104
4.4	Módszertani dilemmák, alkalmazott módszerek és használt adatok	105
4.4.1	Válság és társadalmi kohézió: makro és mikro szinten	105
4.4.2	A változók specifikációja és az elemzési modellek	106
4.5	Elemzés	112
4.5.1	Bizalom és kohézió	112
4.5.2	Előrejutás, boldogulás a társadalomban	114
4.5.3	Újraelosztás	116
4.6	Diszkusszió és következtetések	120
F4.	Függelék a 4. fejezethez	123
5	Összefoglalás. A magyar háztartások viselkedése válság idején és utána (Tóth István György)	133
6	Irodalom	139

A 2008-ban kirobbant globális pénzügyi és gazdasági válság már eleve rossz feltételek között találta a magyar háztartásokat. A korábbi években kialakult sérülékenység (nagyfokú inaktivitás, nem fenntartható eladósodottság, a devizahitelek magas aránya) tovább nehezítette a válság hatásainak feldolgozását. Az azonban, hogy végső soron kiket hogyan érintett a visszaesés és gazdasági átrendeződés, több tényezőtől is függött:

- attól, hogy milyen volt a különböző háztartások kiinduló felkészültsége (munkaerőpiaci sérülékenysége, vagyoni helyzete, a háztartás tagjainak humán tőke ellátottsága, képzettsége) a válság előtt,
- attól is, hogy a válságkezelésre alkalmazott kormányzati, szociálpolitikai, gazdaságpolitikai eszközrendszer milyen karakterű és összetételű volt,
- valamint attól is, hogy az adott kereteken belül hogyan reagáltak a háztartások, miképpen voltak képesek felhasználni és alakítani erőforrásaikat, miképpen reagáltak a sokkokra, hogyan alakították bevételeiket, kiadásait, munkaerőpiaci aktivitásukat, stb.

Kutatási keretünk kialakításakor tehát abból indultunk ki, hogy a háztartások mint komplex társadalmi és gazdálkodó egységek reagálnak a makro változásokra, alkalmazkodnak azokhoz, mi pedig éppen ezeknek a makro-mikro interakcióknak a vizsgálatát tűztük ki célul. Mindjárt az elején jelezzük, nem triviális, hogy ezek egymástól így, ebben a formában szétválaszthatók. Ha azonban meg szeretnénk érteni, hogy mi miért és hogyan történt, valahol el kell kezdeni.

A kutatás tehát a háztartások makro sokkokra, válságra adott megküzdési stratégiáira koncentrál. Az ezekkel a stratégiákkal összefüggő döntéseket és viselkedési reakciókat kiindulásképpen a következő csoportokra osztjuk:

- a háztartás munkakínálatot, munkaerőpiaci viselkedést érintő döntései (a munkaerő-kínálat bővítése, pl. belépés a munkaerőpiacra, a munka-magánélet egyensúlyának kialakítása, stb.);
- fogyasztási alkalmazkodás (elővigyázatosság mértéke, a fogyasztás simítása az gazdasági és életciklusok között);
- megtakarítások és eladósodottság alakítása;
- a háztartás humán tőkéjét alakító döntések (gyermekek és felnőttek oktatása, képzése, egészségügyi ellátása, stb.).

A háztartások válságra adott reakcióinak időzítése és átfutási ideje eltérő: bizonyos változtatások azonnal megtörténnek egy-egy sokkot követően, más reakciók hatása pedig csak később jelentkezik. Azt feltételezzük, hogy a megtakarításról, fogyasztásról hozott döntések hamar megmutatkoznak a viselkedésben, a munkaerőpiaci reakciók valamivel lassabban történnek meg (a munkaerőpiac rugalmasságától függően), a humántőke beruházások és demográfiai válaszok pedig még lassabb ütemben valósulnak meg (és hoznak eredményeket, ha egyáltalán). A megküzdési mechanizmusok sikeressége attól is függ, hogy adott esetben miképpen kombinálják a háztartások a megtakarítási/fogyasztási, munkakínálati és demográfiai reakciókat, valamint a humán tők- befektetéseiket. Ezen kívül azt feltételezzük, hogy nem minden viselkedési reakció

érhető el az összes háztartás számára, vagyis fennállhat a stratégiák bizonyos mértékű útfüggősége.

A vizsgálatban nem csak azt tűzzük ki célul, hogy többet tudjunk a magyar háztartások jövedelméről, vagyonáról és munkaerőpiaci helyzetéről, hanem azt is, hogy többet megértsünk a társadalom attitűdjeiről és értékrendszeréről (általában is, de különösképpen a válság előtti és utáni időszakban). Utóbbiak feltérképezésekor az elemzés arra is kíváncsi volt, hogy befolyásolta-e a társadalmi kohézió, a bizalmi szint, az előrejutási lehetőségek megítélésének alakulását egy-egy válság-sokk, ami a gazdasági válság (vagy bármi más ok) következtében elérte a háztartásokat.

A kutatás – mivel a válság időszakában és utána, részben a társadalompolitikai rezsimváltással is összefüggően megváltozott háztartási viselkedést vizsgálja – idősoros elemzéseket is tartalmaz. Kiindulópontnak az utolsó „békeév” (2007) szolgál. Ebben az évben volt Társadalmi Háztartás Monitor vizsgálat, amelyben a háztartások objektív jellemzői mellett azok attitűdjeit, szociálpolitikával kapcsolatos véleményeit és beállítottságait is felmértük. Ezért a 2015/2016-os kutatás esetében abban a szerencsés helyzetben voltunk, hogy bizonyos kérdések egyszerű megismétlésével lehetővé vált a téma idősoros vizsgálata.

1.1 KUTATÁSI KÉRDÉSEK

A kutatásban négy, az alkalmazkodási stratégiák szempontjából jól körülírható területet (1.2.1. ábra) vizsgálunk meg:

- Munkaerőpiaci alkalmazkodás: megvizsgáltuk, hogy a háztartások azért, hogy jövedelmüket növeljék, vagy legalább annak csökkenését ellensúlyozzák, hogyan növelték jelenlétüket a munkaerő-piacon;
- Fogyasztási alkalmazkodás: annak vizsgálata, hogy hogyan alkalmazkodott a háztartások fogyasztása a kedvezőtlen piaci környezethez;
- Megkatarításokkal és eladósodással kapcsolatos viselkedés.
- Humántőke-gazdálkodás: annak vizsgálata hogy a gyermekvállalás, iskoláztatás, egészségi viselkedés tekintetében milyen trendeket figyelhetünk meg.

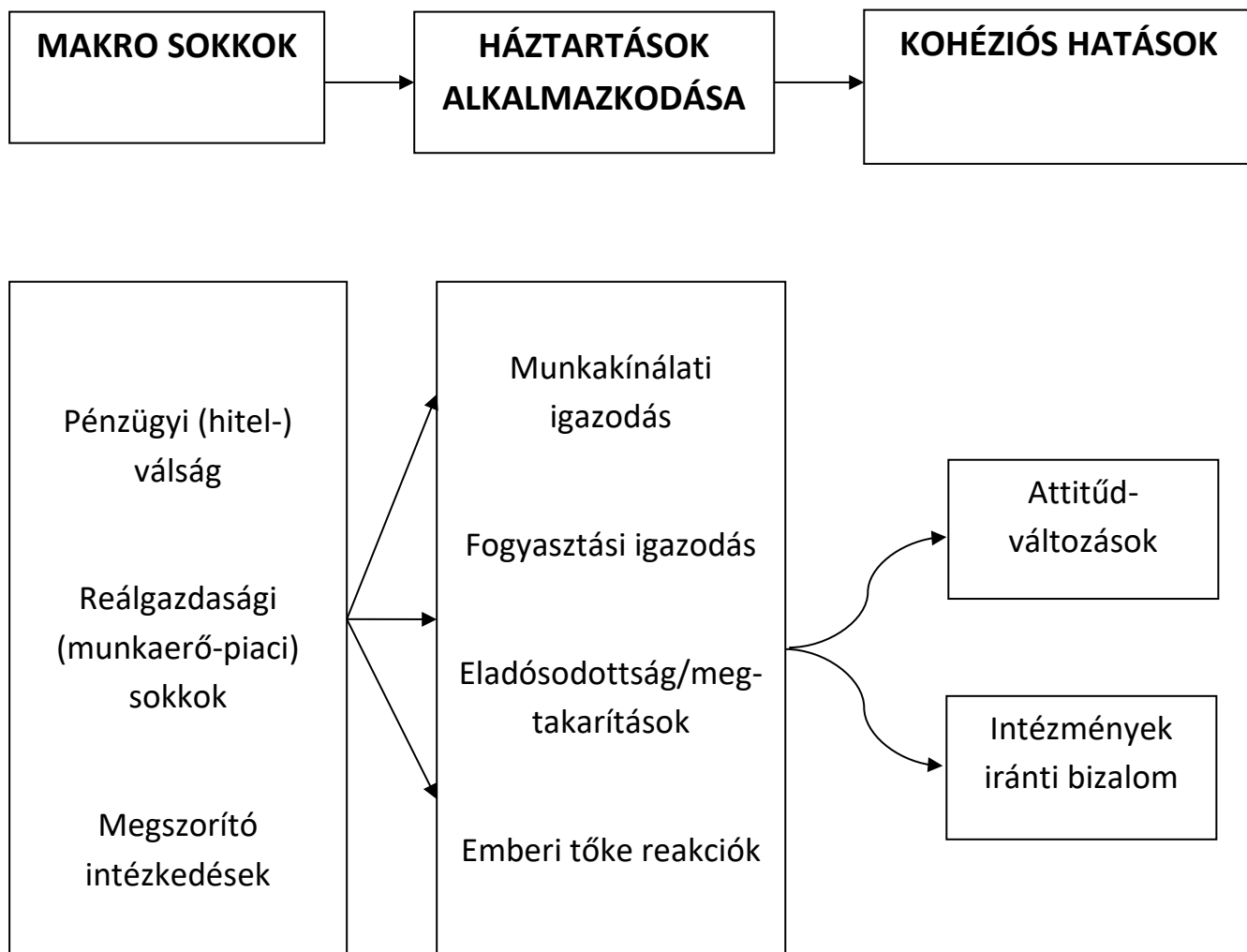
Végül a kutatás azzal is foglalkozik, milyen összefüggéseket tárhatunk fel a korábban említett jelenségek és a társadalmi kohézióra vonatkozó attitűdök alakulása között. Elemzésünk különös hangsúlyt fektet arra, hogy a köznek mi a társadalmi kohézióról való véleménye, milyennek tartja a társadalmi-gazdasági rendszert, és mit gondol, mely értékek és attitűdök tesznek sikeressé valakit a társadalomban.

1.2 MÓDSZEREK

A 2015/2016-os adatfelvételek megtervezése során a megválaszolandó kutatási kérdésekből indultunk ki. Ahhoz, hogy a 2007-2015 közötti időszakra vonatkozóan ismereteket tudjunk gyűjteni a háztartások viselkedéséről, a következőkre van szükség:

- A **2007-es állapot ismerete.** Ezt a 2007. évi Társi Háztartás Monitor vizsgálatból (Szivós és Tóth szerk., 2008) nyert adatok és azok újraelemzése biztosítja a számunkra. A TÁRSI Háztartás Monitor vizsgálatának adatfelvétele 2007. szeptember 12-től november 6-ig tartott és a jövedelmekre vonatkozóan a 2006. október 1. és 2007. szeptember 30. közötti időszokról gyűjtött információkat. Abban a kutatásban 2024 háztartás adatát sikerült felvennünk. A 2007-es adatfelvétel tartalmazta azokat a kérdésblokkokat, amelyeknek a segítségével a magyar háztartások munkaerőpiaci helyzete, fogyasztási szintje és szerkezete, valamint megtakarítási és eladósodottsági pozíciója „kiindulásképpen” leírható. Mindezek mellett a 2007-es vizsgálat tartalmazott egy részletes kérdésblokkot a bizalomról, társadalmi kohézióról, illetve a szociálpolitikával kapcsolatos attitűdökről.
- A **2015-ös állapot felvétele.** Erre két lépcsőben került sor. Egyfelől a Monitor2015 „A” vizsgálat azt célozta, hogy lekérdezzük ugyanazokat a kérdésblokkokat, amelyeknek a segítségével a magyar háztartások munkaerőpiaci helyzete, fogyasztási szintje és szerkezete, valamint megtakarítási és eladósodottsági pozíciója a „végállapotban” (jelenlegi helyzetben) leírható. A Monitor 2015 „A” kutatás adatfelvételét részletesen bemutatja a Monitor Gyorsjelentések 1. kötete. Másfelől a Monitor 2016 „B” adatfelvétele megismételte a 2007-es kérdésblokk fontosabb kérdéseit bizalomról, társadalmi kohézióról, illetve a szociálpolitikával kapcsolatos attitűdökről, így az értékrend változása is nyomon követhető.

1.2.1. ábra: A kötet gondolatmenete

A 2007 és 2015 között a háztartások objektív helyzetében és viselkedésében bekövetkezett változások nyomon követése. Tekintettel arra, hogy a 2007. és a 2015. évi vizsgálatok nem ugyanazon a mintán zajlottak (ezt a lehetőségét, bár fontoltgattuk, a kivitelezésben fellépő adminisztratív, jogi és adatfelvételi-technikai komplikációk miatt elvetettük), két megoldás kínálkozott megvalósításra és mi mindkettővel kísérletezünk is.

Az egyik megoldás az, hogy kihasználjuk, hogy a Társi Háztartás Monitor vizsgálat egy **adatfelvételi sorozat**, amely gyakorlatilag minden második évben (bár nem pontosan mindig ugyanabban a hónapban) lezajlott. Ennek megfelelően a korábbi évek (2007, 2009, 2012, 2014) adatfelvételeiből nyert adatok ún. repeated cross section (ismételt keresztmetszeti) elemzésével következtethetünk a háztartási reakciókra. Ezt a kutatás elemző kötetében meg is fogjuk tenni, a rendelkezésre álló adatok és idősorok alapján.

A másik megoldás a **retrospektív kérdezés**, vagyis az, hogy a 2015. évi adatfelvétel kérdéseinek megtervezésekor egy speciális, erre a célra kialakított retrospektív kérdésblokkot dolgozunk ki. Ezt meg is tettük. A blokk elkészítéséhez komoly nemzetközi kutatómunkát végeztünk, felvettük a kapcsolatot az ezekben a témában nagy hagyományokkal rendelkező európai és amerikai kutatóhelyekkel, nemzetközi szervezetekkel, majd a tőlük kapott információk/javaslatok alapján dolgoztuk ki a saját kérdőívünket¹.

A 2007 és 2015/6 között a háztartások szubjektív helyzetében és attitűdjeiben bekövetkezett változások nyomon követésekor azonban a „repeated cross section” megközelítésnek és a retrospektív megközelítésnek is megvannak a maga hátrányai. Mindezt komplikálja az, hogy a 2007-es felvétel is és a 2015-ös felvétel is háztartásmintán zajlott és bár minden 16 év fölötti személlyel egyéni kérdőívek is készültek, az egyéni kérdőívek háztartásokba klasztereződése attitűd elemzéseknél sajátos problémákat vethet fel. Ezért aztán a szubjektív helyzet időbeni változásának mérésére kialakított kiegészítő felvétellel, egy személyi, a 18+ népességre reprezentatív lekérdezéssel (Monitor 2016 „B”) kombináljuk a retrospektív válság-blokkot és a 2007-es kohézió, bizalom és jóléti attitűd blokkot. (Monitor 2015 „A” és Monitor 2016 „B” kérdőíveit és kérdezési segédanyagait az Monitor gyosjelentések 1. kötetének A. és B. mellékletei tartalmazzák.)²

¹ Tekintettel arra, hogy az általunk vizsgált kutatási kérdéseknek nincsenek jól kidolgozott nemzetközi sztenderdjei, a fentiekben említett tudományos kapcsolatfelvételek arra is módot adnak, hogy az általunk kidolgozott kérdőívek a partner intézetek munkáját is segítsék majd.

² A kutatás dokumentációját és gyorsjelentéseit az olvasó a következő címek alatt találja: Társi 2016, B. Kis és Tóth, 2016, Szeitl, 2016.

2.1 MAKRO-FOLYAMATOK ÉS A GAZDASÁGPOLITIKA (TÓTH ISTVÁN GYÖRGY- B. KIS ANNA)

Ebben a fejezetben nem célunk az, hogy a 2007/2008-ban kezdődött gazdasági válság magyarországi lefolyásának akár csak részleges áttekintését is adjuk. Ambíciónk ennél sokkal kisebb: a 2. fejezetben összegyűjtünk néhány a válság lefolyását jellemző stilizált ténytet, azzal a szándékkal, hogy kontextusba helyezzük kutatási eredményeinket.

2.1.1 A válság megjelenése Magyarországon – előzmények

A válság előtti magyar gazdaság- és társadalomszerkezet, valamint (jóléti) intézményi berendezkedés legfontosabb jellemzői a rendszerváltás utáni gazdasági és szociálpolitikai változások lenyomatai.

A rendszerváltás utáni időszakban a munkaerőpiacot alapvetően határozta meg, hogy 1987-1993 között egy a korábbihoz képest lényegesen alacsonyabb szintű munkaerőpiaci egyensúly jött létre. Az aktívak száma az 1990-es 4,9 millióról 1995-re 3,7 millióra csökkent, amelyet a korai nyugdíjazási rendszerek bevezetése is elősegített, ezáltal sokan, különösen az alacsonyan képzettek szorultak ki a munkaerőpiacról (Köllő, 2009). Bár ez az adott pillanatban enyhítette a munkaerő-piaci válságot, hosszabb távon egyre nagyobb gondokat okozott a háztartások munkaerőpiaci polarizációja (a munkaerőpiacon aktív személyek egyenlőtlen eloszlása a háztartások között).

Ezt később tovább konzerválta/súlyosbította az, hogy az egymást követő kormányok könnyen megszerezhető szavazókat láttak az inaktívokban, és inkább finanszírozták, semmint ténylegesen megváltoztatni próbálták volna az alacsony munkaerőpiaci egyensúlyt. Így az alacsony aktivitási ráta nem kezdett el nőni akkor, amikor a korábban inaktivitásba kényszerülők helyére fiatalabbak léptek be a munkaerőpiacra, hiszen a rendszer a fiatalabb, különösen az alacsonyan képzett munkavállalók számára továbbra sem teremtett erős ösztönzőket a munkavállalásra.

A viszonylagosan bőkezű jóléti állam mellett, hogy stabilizálta az alacsony aktivitási rátát, költségvetési szempontból sem volt fenntartható. A kormányok az ellátások megtartása mellett képtelenek voltak a költségvetést egyensúlyban tartani, miközben az ellátások csökkentése vagy megszüntetése a következő választások elvesztésével fenyegetett. A költségvetés a 2000-es években jellemzően deficitet volt, melyet a kormányok az államadósság növelésével ellensúlyoztak.

Az államadósság aggasztó növekedése már 2006-tól megszorítási intézkedésekre kényszerítette a kormányt. Ebben a helyzetben érte el 2008 őszén a válság Magyarországot.

Mindeközben a háztartások helyzete a 2000-es évek első felében javult, a reáljövedelmek jelentősen növekedtek, ezzel párhuzamosan csökkent az egyenlőtlenség és a szegénység. A reáljövedelmek növekedése és a kedvezőnek látszó gazdasági környezet a világ más részeihez hasonlóan Magyarországon is lakáspiaci boomot eredményezett a 2000-es

években. Mindezzel párhuzamosan a háztartások a reáljövedelmük növekedésénél gyorsabban növelték fogyasztásukat, jelentős hitelterheket vállalva magukra, a túlértékelt forint miatt jellemzően külföldi devizában (svájci frankban vagy euróban). Az eladósodó háztartásokat felkészületlenül érte a válság és ezzel a forint jelentős gyengülése is.

2.1.2 Válságkorszakok és válságjelenségek

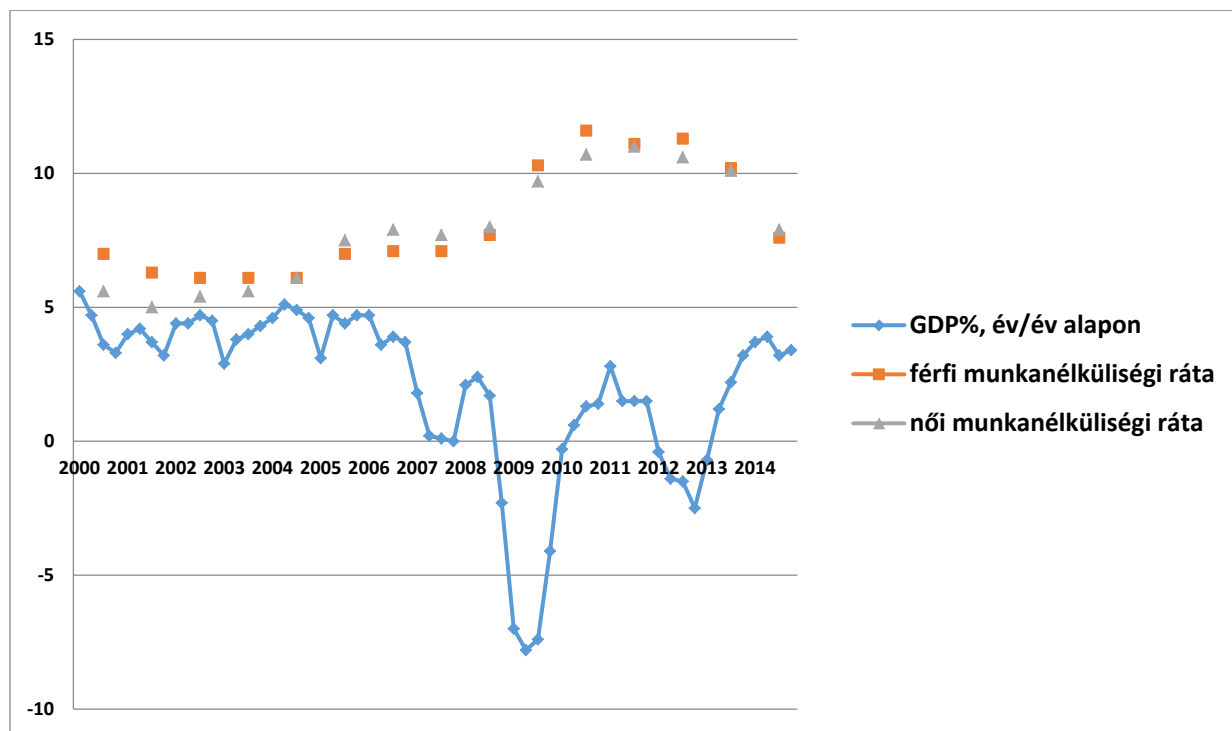
Kutatásunkban a reálgazdasági válságot, a pénzügyi válságot és a megszorításokat a makrogazdasági sokkok három megnyilvánulási területként vesszük figyelembe, amelyek együtt és külön-külön is hatottak a háztartások jövedelmi helyzetére és jól-létére.

A reálgazdaság mutatóit illetően a GDP és ezzel párhuzamosan a reáljövedelmek csökkenése, valamint a munkanélküliség jelentős növekedése jellemezte az országot. A GDP és a reáljövedelmek 2007 és 2009 között 5%-ot csökkentek, a munkanélküliség 8%-ról 10%-ra nőtt. A munkaerő-piaci válság különösen súlyosan érintette a fiatalokat, ennek a csoportnak a munkanélkülisége 20%-ról 27%-ra emelkedett. A munkaadóknak a munkaerő-piaci válságra adott reakciói jelentősen különböztek az állami és a magánszektorban. Míg az állami szektorban a foglalkoztatottság nem csökkent (sőt kisebb emelkedés volt megfigyelhető), a reálbérek több mint 10%-kal alacsonyabbak lettek. A magánszektorban ezzel szemben a fizetések a válság előtti szinten stagnáltak, azonban a foglalkoztatottak száma 7%-kal esett. A szektorban a foglalkoztatottság-csökkenés fő oka nem a tömeges elbocsátás, inkább az új munkaerő felvételének elhalasztása volt (Köllő, 2011).

2010 és 2012 között folytatódott a munkanélküliség növekedése, ebben az időszakban a munkanélküliség körülbelül 11%-ra nőtt. Mindeközben a GDP és ezzel párhuzamosan a háztartások reáljövedelme hullámzó volt, 2010-ben 2,9%-kal csökkent, majd 2011-ben 2,6%-kal emelkedett, de 2012-ben újra csökkenni kezdett. A kiszámíthatatlan gazdasági környezet és az egyre magasabb munkanélküliség tovább nehezítette a háztartások helyzetét. A magas munkanélküliség a válság előtt és a munkanélküliség növekedése a válság közben aránytalanul nagy mértékben az alacsony iskolázottágúakat (legfeljebb általános iskolát végzeteket) sújtotta. A migráció jelentősen felgyorsult a válság ezen szakaszában: a gazdasági ösztönzők, a politikai változások és a megnyíló nyugati munkaerőpiacok miatt egyre többen döntöttek az ország elhagyása és a külföldi tanulás vagy munkavállalás mellett. A korábbi kiugróan alacsony migrációs hajlandóságtól eltérően 2013-ra már a magyar háztartások körülbelül 2-3%-ából legalább egy személy külföldön dolgozott átmenetileg vagy folyamatosan (Blaskó et al., 2014).

2012 után a válság Magyarországon is enyhülni látszott, bár elsősorban makroökonómiai tekintetben. A jövedelmek újra növekedni kezdtek, az infláció gyakorlatilag megszűnt. A magas munkanélküliség is csökkenésnek indult, mindeközben nőtt a foglalkoztatottság, majd a foglalkoztatottság növekedésével párhuzamosan a háztartások jövedelme és fogyasztása is nőni kezdett.

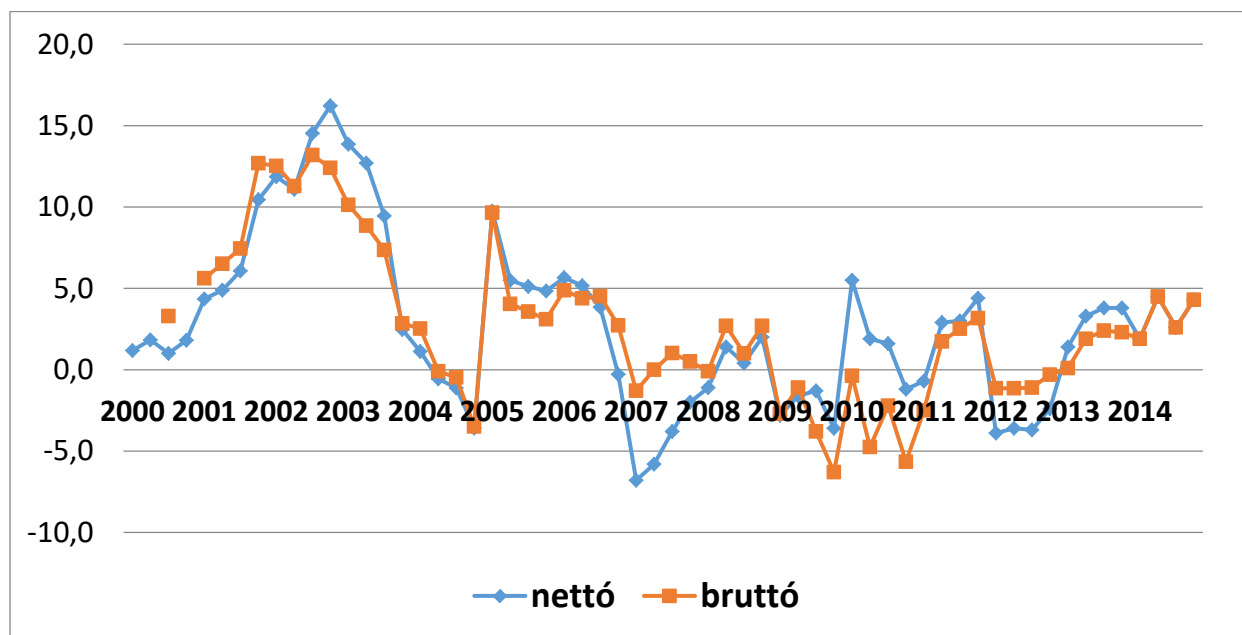
2.1.1. ábra. GDP növekedés és munkanélküliségi adatok, nemek szerint, 2000–14, Magyarország

Forrás: Kopint-Tárki makroökonómiai adatbázisa, Központi Statisztikai Hivatal (KSH).

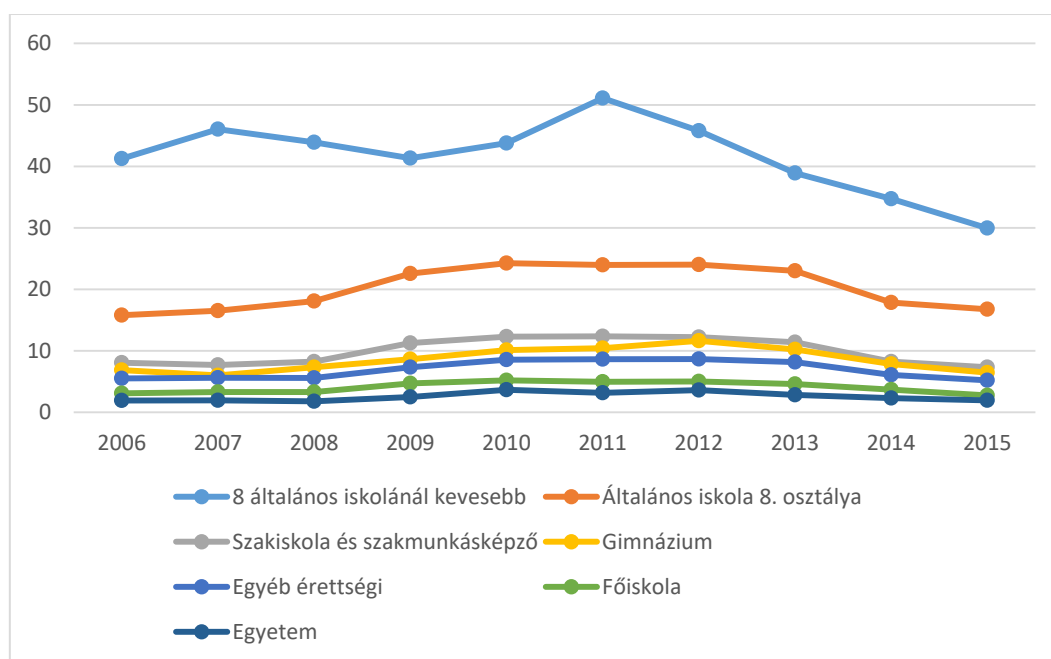
Megjegyzés: GDP növekedés: az előző év vonatkozó negyedévének százalékában. Munkanélküliség: éves átlag.

2.1.2. ábra. A nettó és bruttó reáljövedelmek alakulása Magyarországon, 2000–14, negyedéves adatok, az előző év százalékában

Forrás: Kopint-Tárki makroökonómiai adatbázisa, Központi Statisztikai Hivatal (KSH).

2.1.3. ábra. Munkanélküliségi ráta iskolázottság szerint

A pénzügyi válság, amelynek első tünetei már 2007-ben is érzékelhetők³ voltak, Magyarországot valójában 2008 őszén érte el teljes egészében. Ez egyrészt hitelválságként (előbb a subprime hitelek területén, majd a devizaalapú ingatlanhitelezésben), másrészt a forint gyengülésén keresztül befolyásolta jelentősen a háztartások helyzetét.

A pénzügyi válság eleinte főként azokat érintette, akik jelentős megtakarításokkal rendelkeztek. A veszteségek egy része azoknak az esetében, akiket napi kényszerek nem készítettek erőforrásaik likvidálására, csak látszólagos volt; azok, akik biztonságos portfólióba fektettek be, elkerülték a jelentős károkat. Azok azonban, akik valamilyen okból nem rendelkeztek tartalékokkal, biztosítékkal, vagy vagy akiknek befektetési portfóliója túl kockázatosnak bizonyult, sok esetben nagy veszteségeket szenvedtek el. A pénzügyi válság a 2007-et követő években is közvetlen hatással volt a háztartásokra; a forint árfolyamának ingadozása önmagában is okozott károkat például a külföldre utazók számára, azok számára viszont, akik korábbi lakás- vagy autóvásárlásukat devizában (általában svájci frankban vagy euróban) finanszírozták, a kamatok, majd ezen keresztül a törlesztő-részek emelkedéséhez vezetett.

Ennek hatására az érintett háztartások életszínvonala és fogyasztása számottevően csökkent, bár ez az életszínvonal-csökkenés a háztartások jövedelmi helyzetétől, a hitelek nagyságától, az adott ingatlanok piaci jellemzőitől és más tényezőktől függően nem azonos mértékű volt. Magyarországon – más posztoszocialista országokhoz hasonlóan – a háztartások viszonylag nagy része rendelkezik lakás- vagy háztulajdonnal, éppen ezért ez adja a háztartások vagyonának nagy részét (Kolosi és Fábíán, 2016). A lakáspiac felfutása idején a háztartások a kedvező hitelfeltételek következtében megtakarításaik egy részét gyakran lakásvásárlásra fordították. Így a forintválság idején súlyos veszélyt jelentett a létbiztonságra a háztartások egy részének tulajdonképpen vagyonát jelentő lakás vagy ház elvesztésének lehetősége. A 2.1.1. táblázat a háztartások helyzetét mutatja 2011-ben a felvett hitelek és annak

³ Az év második felében az amerikai (Bear Sterns, CitiGroup) és az európai bankrendszerben (Northern Rock, BNP Paribas) is elkezdtek szaporodni a negatív jelek.

visszafizetési képessége alapján. A jelzáloghitellel rendelkező háztartások száma ekkor 724.666 volt, miközben ennek mintegy 17,7%-a küzdött törlesztési gondokkal. A nem jelzálog alapú hiteleknel hasonlóan magas törlesztési problémákat látunk. Kiemelkedően magas (23,7%) azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyek jelzálog terhére felvett nem jelzálog célú hitelek esetében nem tudták fizetni törlesztőrészeiket (KSH, 2011). A háztartások között különösen a sokgyermekesek rendelkeznek magas hátralékokkal, míg a gyermek nélküli és az idős háztartások esetében ezek az arányok nem olyan magasak .

A közüzemi díjak hátralékaiban szintén jelentős növekedést hozott a válság. 2010-re a lakossági hátralék csak a vízműszektorban meghaladta a 12 milliárd Ft-ot. Ebben az évben a gáz- és elektromos áramszolgáltatók felé fennálló tartozások/díjhátralékok is jelentősen növekedtek.

2.1.1. táblázat. A hitelt felvevő és törlesztési gondokkal küzdő háztartások száma és aránya a hitelek fajtája szerint (2011)

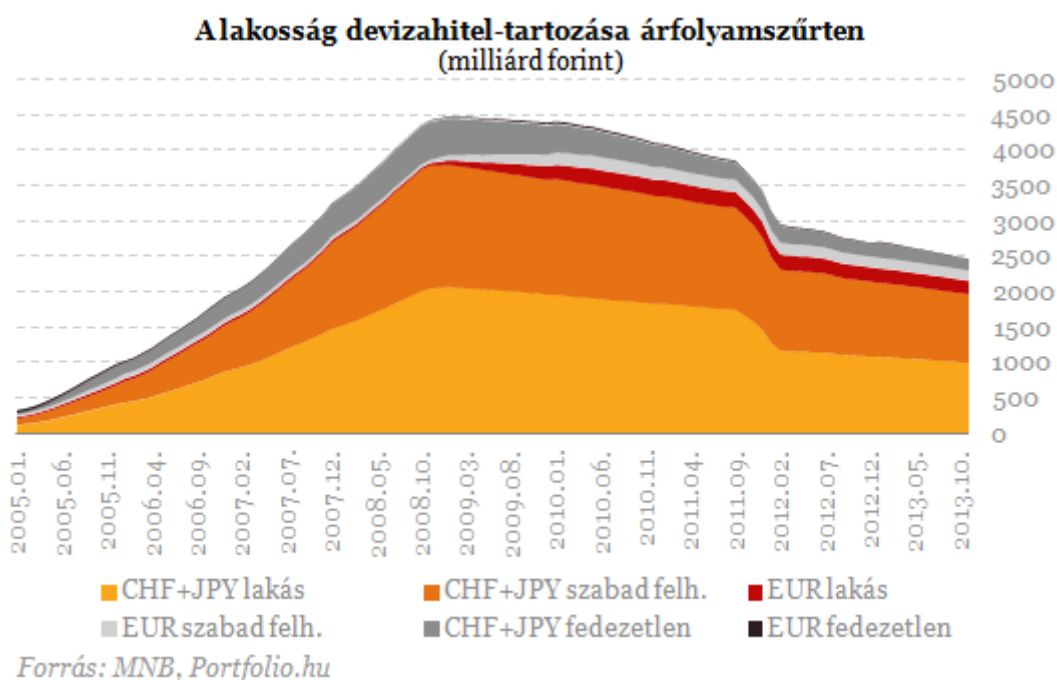
A hiteltartozás fajtája	A hitelt felvevő háztartások száma, db	Törlesztési gondokkal küzdő háztartások száma, db	Törlesztési gondokkal küzdő háztartások aránya, %
Jelzálog alapú hitelek	724666	128507	17,7
Ebből:			
Lakáscélú jelzáloghitel	576211	93256	16,2
Egyéb jelzáloghitel			
Nem jelzálog alapú hitelek			
Személyi kölcsön	148455	35271	23,7
Autóvásárlási hitel	290347	21212	7,3
Lakásfelújítási, bútórvásárlási stb. kölcsön	71746	5917	8,2
Áruvásárlási kölcsön	141577	8067	5,7
Diákhitel	34149	2605	7,6
Egyéb jogcímen felvett hitel	48694	8819	18,1
Rendelkezik folyószámlához kapcsolódó hitelkerettel	982768	264867	27,0
Rendelkezik hitelkártyával, ügyfélkártyával	264867	41978	18,8
Van magánszemély felé kölcsöntartozása	100206	–	–

Forrás: KSH Statisztikai Tükör (2011)

A devizahitel-problémákra az egymást követő kormányok különböző eszközökkel próbáltak reagálni. A válság kezdetén a kormány moratóriumot adott ki a háztartások kilakoltatására. A moratórium feloldása után 2012-ben 700, 2013-ban 550 esetben történt kilakoltatás. Ezt követően 2014-ben újra részleges moratórium lépett életbe, de 2015-ben 600, 2016-ban pedig csaknem 1500 kilakoltatás történt. A 2015-ös és 2016-os adatok az előző évekhez képest kiugróan magas számot jelentettek (Magyar Nemzet Online, 2016).

2009 márciusától a hitelfelvevő magánszemélyek számára 24 hónapos áthidaló hitelt tettek elérhetővé, amelyre azok voltak jogosultak, akik 2008. szeptember 10-e után veszítették el munkájukat, egyetlen, hitellel terhelt ingatlanuk volt, és családjukkal ebben laktak. Ez az intézkedés azonban nagyon specifikus jellege miatt nem tudott elérni a háztartások többségéhez. 2010 után az Orbán-kormány ennél szélesebb körben alkalmazott eszközökkel próbálta kezelni a devizahitel-válságot. 2011 szeptemberétől a végtörlesztés keretében lehetővé vált a hitelek egyösszegű visszafizetése vagy átkonvertálása forint alapú hitellé egy kedvezményes, az akkori átváltást nem tükröző árfolyamon. A végtörlesztést összesen 169 ezer adós vette igénybe, a devizahiteltartozók ezzel az eszközzel élve összesen 1.354 milliárd forintot fizettek vissza, ez 24,1%-a volt az összes devizahitelnek (MNB, Portfolio, 2014). Ebből 948,2 milliárdot fizettek a háztartások, a bankok pedig 370 milliárdot írtak le veszteségként. A végtörlesztés azonban még mindig nem hozott megoldást a devizahitelesek tömegeinek problémáira, ráadásul általában a bankok sem értettek vele egyet. A kormány ezt követően 2012 áprilisában újabb eszközt vezetett be, az árfolyamgátat. Az árfolyamgát egy öt évre vonatkozó fix visszafizetési rátát jelent. Az árfolyamgát több háztartást ért el, mint a végtörlesztés, összesen 172 ezer háztartás vette ezt igénybe (MNB, Portfolio, 2014). Az egymást követő kormányoknak a devizahitelesek „kimentésére” irányuló törekvései a feltételezések szerint (bár nem mindenütt és mindenkre vonatkozóan, de általában) segítették a háztartások helyzetének stabilizációját. A magyar háztartások nettó megtakarításai a válság kezdetén megfigyelhető nagyjából 2%-ról mintegy 6%-ra nőttek 2015-re (MNB, 2015).

2.1.4. ábra A lakosság devizahitel tartozása, árfolyamszűrten, 2005-2013, Mrd Ft.

2.1.3 Makro-politikai válaszok a válságra és azok potenciális hatása a háztartásokra

A válságkezelés módjában és eszközrendszerében a vonatkozó időszakban jelentős változások álltak be. Az időszak első felében, 2010 előtt (nagyjából, de nem teljesen átfedve a politikai ciklussal) egy a korábbi időszak jóléti paradigmájában gondolkodó, azt a paradigma keretein belül megszorításokkal és költségvetési kiigazításokkal egyensúlyban tartani igyekvő jóléti politikai rezsim volt a jellemző. Mindez teljesen, paradigmátikusan megváltozott a 2010-es választások utáni új politikai kurzus hatalomra kerülésével. Azt azonban, hogy pont a 2010-es választásoknál húzzuk meg a választóvonalat, árnyalni kell két szempontból is. Egyfelől 2010 előtt (még jócskán a szocialista kormányok időszakában) érezhető elmozdulás történt a jóléti politika egyes elemeiben (ennek leginkább észrevehető jelei a munkaerőpiaci politikák megváltozása, az „Út a munkához” típusú programok, illetve a feltételes transferek bevezetése voltak). Másfelől a „megszorítás” mint technika is csak retorikai értelemben került ki a gazdaságpolitikai eszköztárból 2010 után, hiszen szelektíven és a korábbi időszakhoz képest máshova helyezett hangsúlyokkal ugyan, de elég jelentős megtakarítások, pénzkivonások, költségvetési átrendezések következtek be.

Összességében azonban a paradigmaváltás mégis a 2010-es kormányváltáshoz köthető. A változást az alapvetően univerzális ellátásokat tartalmazó, a teljesítményét a vertikális újraelosztás mércéjével mérő társadalompolitika leváltása jelentette egy olyan társadalompolitikára, amelynek az alapvető karakterét az aktiválás, a jelentősen megváltozott ösztönzési szerkezet és a középosztályok elosztási fókuszba helyezése jellemzett. A paradigmaváltást elég jól jellemzi a 2.1.2 táblázatban csokorba gyűjtött társadalompolitikai kronológia.

2.1.2. táblázat Társadalompolitikák a megszorítások időszakában és a szociálpolitikai paradigmaváltás után

2007–09 A megszorítások időszaka

Adóváltozások

- ÁFA-emelés 20 %-ról 25 %-ra
- Vagyonadó bevezetése és jövedéki adó emelése

Devizahitel-válság kezelése

- Adósságarancia hitelfelvevő magánszemélyeknek

Szociálpolitika, családpolitika

- Állami szektor béreinek befagyasztása (két évre) és a bónuszok (13. havi fizetés) eltörlése
- Tizenharmadik havi nyugdíj eltörlése, a nyugdíjkorhatár emelésének felgyorsítása
- A minimum nyugdíj összegének befagyasztása, táppénz-ellátás csökkentése
- A GYES jogosultsági időszakának két évre csökkentése (háromról)
- A családtámogatásra jogosult gyermek maximum életkorának csökkentése (23-ról 20 évre)
- A családi adókedvezmény szinte teljes eltörlése
- A családi pótlék és gyermekgondozási segély (GYES) befagyasztása

- A szociális segély szintje egyéniről háztartásra módosul (háztartásonként egy juttatás)
- A közmunkarendszer expanziójának kezdete, más munkával kapcsolatos feltételek bevezetése
- Feltételes készpénztranszferek bevezetése az óvodai részvétel ösztönzésére (óvodáztatási támogatás)

2010–14 Szociálpolitikai fordulat a munkalapú juttatások felé

Adórendszer

- Egykulcsos adó bevezetése, az alacsonyan keresők adójóváírásának visszavonása
- ÁFA-emelés 25-ről 27 %-ra

Devizahitel-válság kezelése

- Árfolyamgát
- Végtörlesztés

Szociálpolitika, családpolitika

- Az álláskeresői járadék időtartamának csökkentése (maximum 90 nap)
- A szociális segélyek további csökkentése, integrálása a közmunkaprogramokba
- A közmunkarendszer expanziója több lépcsőben (minimálbér alatti, de szociális segély összegénél magasabb keresetek)
- Minimálbér növelése (73.500 Ft/hótól 93.000 Ft/hóig)
- Az iskolakötelezettség életkorának leszállítása (18-ról 16 évre)
- Közművek árszabályozása (*rezsicsökkentés*)
- A családi adókedvezmények újbóli bevezetése, mértékének jelentős növelése
- A családi adójóváírás levonható a társadalom-biztosítási járulékokból
- A családi pótlék feltételelessé tétele (a jogosultság a gyerekek iskolai részvételéhez kötve-iskoláztatási támogatás)
- A GYED kiterjesztése (GYED Extra): a szülő munkavállalás mellett is jogosult a kedvezményre a gyermek egyéves kora után

Forrás: Gábos-Tóth (megjelenés alatt)

A kétezres évek második felében a kormányzati intézkedések a költségvetési kiadásnövelés és visszafogás ciklusaival voltak jellemezhetők, mindezek mellett egyszerre igyekeztek a szociális rendszer paradigmatisztikus elemeit megtartani, de emellett annak költségeit csökkenteni (tulajdonképpen minden területen, beleértve a nyugdíjakat, a munkanélküli ellátásokat és a közsztféra foglalkoztatottsági viszonyait is). A nem paradigmatisztikus változásokat jelentő expanzió-visszafogás ciklusok azonban így is jelentősen hatottak a háztartások helyzetére.

A kormány 2008-ban eltörölte a közsztférában dolgozók bónuszát és 13. havi fizetését, emellett befagyasztotta a közsztférában dolgozók fizetését. Ezen kívül a válság első időszakában csökkentették a családtámogatást (pl. a családi pótlék és a GYES támogatások összegének befagyasztásával, a GYES folyósítási időszakának lerövidítésével) és a szociális

transzfereket is (a rendszeres szociális segély esetében például maximálták, hogy egy háztartás csak egy segélyt kaphat). A szocialista kormány a megszorítások keretében befagyasztotta a családi pótlékot, és megszüntette a családi adókedvezményt is. A háztartások ezekre az intézkedésekre és általában a reáljövedelem-csökkenésre a kiadásaik jelentős, talán túlzott visszafogásával reagáltak, tovább súlyosbítva a gazdaság visszaesését.

A 2000-es évek igen nagyvonalú nyugdíjpolitikája hasonlóképp áldozatul esett a válságnak. Már 2008-ban felemelték a nyugdíjkorhatárt 62-ről 65 évre és kivezték a 13. havi nyugdíjakat. A nyugdíj indexálását először a GDP-hez kötötték, majd teljesen be is fagyasztották. Ezeknek az intézkedéseknek természetesen jelentős hatása volt a nyugdíjas háztartásokra, akik így annak ellenére, hogy a munkanélküliség és a devizahitelek kevésbé érintették őket, megéreztek a válság hatásait.

A válság során a költségvetés kiegyensúlyozása érdekében a kormányok nemcsak a kiadások, hanem a bevételek oldalát is gyakran változtatták. Az adóváltozások legtöbbje közvetlen hatással volt a háztartások helyzetére. A szocialista kormány alapvetően a magasabb jövedelműek adóterheinek növelésével próbálta a költségvetést kiegyensúlyozni. 2009-ben vagyonadóról szóló törvényt fogadott el és jövedéki adót emelt. Míg a vagyonadó és a jövedéki adó elsősorban a módosabb háztartásokat sújtó adónem, az ÁFA 20%-ról 25%-ra emelése (2009. június 1-jétől) minden háztartásra terhet rótt.

A **2010-es választások** után alakuló új kormány aktívan beavatkozott a válság hatásainak kezelésébe. A kormány egyrészt kínálati oldali gazdaságpolitikát vezetett be, másrészt több iparágat újraállamosított. A munkaerő-piaci válságot az eddig szociális segélyekből élőknek a másodlagos munkaerő-piacra, a megerősített közmunka programokba való terelésével kívánta megoldani. A szociálpolitikában alapvető paradigmaváltás zajlott le, a vertikális újraelosztás és igazságosság fogalmait és eszközrendszerét a munkaerőpiaci ösztönzés, a „segély helyett munkát” logikája, a középosztályok támogatásának igénye, a családokat középpontba helyező szociálpolitika vette át. A megváltozott koncepciónak az adósságválság kezelése, szigorú költségvetési politika középpontba helyezése mellett a megszorításokra épülő válságkezelés elutasítása adott keretet és (nagyon szűk) mozgásteret.

A 2010-es választások után hatalomra került kormány tehát, bár szintén erős kézzel fogta vissza a jóléti kiadásokat, a kiadásvisszafogási hangsúlyokat és a munkaerőpiaci preferenciákat elődjéhez képest máshova helyezte. Először is, a korábbiakhoz képest radikálisabban lépett fel a foglalkoztatáshoz kapcsolódó ösztönzőrendszerek szabályozásában. A korábban is létező közmunka-programot jelentősen kiterjesztette, bevonva ezzel a regisztrált munkanélküliek jelentős részét és ezzel párhuzamosan jelentősen korlátozta a korábbi időszakban viszonylag bőkezűnek mondható álláskeresői járadékokra jogosultak körét, részben az összeghatár csökkentésével, részben pedig folyósítási időszak rövidítésével. A három hónap jogosultsági idő lejártá után a munkanélküliek jellemzően vagy a közmunka-programba kerültek be, vagy inaktívvá váltak.

A közmunka mellett a Munkahelyvédelmi Akcióterv alkotta a válsághoz kapcsolódó munkaerő-piaci politikák gerincét a válság második szakaszában. A Munkahelyvédelmi Akcióterv célja a 2010 előtti Munkahelyek Megőrzéséért programhoz hasonlóan az volt, hogy a munkaadókat arra ösztönözze, minél kevesebb embert bocsássonak el, illetve minél több embert vegyenek fel. Az Akcióterv azokat a munkaadókat támogatta, amelyek magas munkanélküliségi vagy inaktivitási kockázattal rendelkező csoportok tagjait alkalmazták, pl.

kisgyermekes anyákat, pályakezdőket, nyugdíj előttieket, alacsonyan képzetteket. Közvetlenül a Munkahelyvédelmi Akcióterv hatásairól nem született tanulmány az adatok hiánya miatt, de feltehetően bizonyos mértékben enyhítette a háztartásokra a magas munkanélküliség miatt nehezedő nyomást.

A FIDESZ-kormány a családi adókedvezményt újra bevezette és hasonlóképp a családi pótlék összegét viszont változatlanul hagyta és igénybe vételét szigorúbb feltételekhez (pl. a gyermek iskolában megjelenése, a szülő legyen aktív) kötötte.

Azokat a rendszeres szociális segélyeket, amelyeket 2010-ben úgy maximáltak, hogy háztartások egyszerre csak egy kifizetésben részesedhessenek, 2015-től tovább szigorították. Bár egészségügyi és család-támogatások gyakran továbbra is elérhetők ezeknek a családoknak a számára, nem biztos, hogy ezek a támogatások helyettesíteni tudják a szociális segélyeket. Ezzel szemben a Fidesz-kormány teljesen más adópolitikát folytatott a válság során. 2010-től kezdve különadókon keresztül adóztatott meg nagy iparágakat, pl. a telekommunikációt, a pénzügyi szektort, a kiskereskedelmet. Emellett viszont a foglalkoztatottak, azon belül is a relatíve magasabb keresetűek helyzetét javította az egykulcsos adó bevezetésével (16%). ÁFA-emelést ez a kormány is végrehajtott, 2011-ben 25%-ról 27%-ra változott az általános forgalmi adó kulcsa.

2.1.4 Összefoglalás

Az általunk elemzett 2007-2015 időszak egyfelől a válság lefutásának különböző szakaszait, másfelől pedig az alkalmazott gazdaságpolitikai és társadalompolitikai eszközrendszer különböző súlyokkal összerakott keverékeit foglalja magában. 2010 előtt az egymást követő kormányok alapvetően azt a korábbi évtizedben elterjedt rendszert követték, amely a lehető legmagasabb jóléti juttatásokat adott alanyi jogon a rászorulóknak, és csak akkor és annyiban szűkítették ezeket, amennyire szerintük ezt a költségvetés egyensúlyban tartása megkívánta. A válságintézkedések tehát ennél fogva nem jelentettek rezsimváltást a szociálpolitikában, bár tartalmaztak elemeket, amelyek az alanyi jog felől valamilyen feltételeesség felé mozdították el a juttatásokat (pl. szociális segély csak háztartás-szinten felvehető, közmunkarendszer bevezetése).

2010-től kezdve a hatalomra került első és második Orbán-kormányok teljesen megváltoztatták a korábbi jóléti állami gyakorlatot. A szociális segély és a munkanélküli segély igen jelentős leszűkítésével egy alapvetően jóléti rendszer felől egy, a juttatásokat munka-alapon nyújtó felé mozdultak el.

Felmerülhet a kérdés, hogy az éles váltás mellett hogyan lehetséges elkülöníteni azt, mely szakpolitikai változásoknak pontosan milyen hatása is volt a háztartásokra. A jóléti alapú felől a munkaalapú rendszer felé való elmozdulás feltételezhetően nagyon különböző hatással bírt más-más háztartástípusokra. Míg a közmunkarendszer aktivizált bizonyos régóta inaktív rétegeket, úgy tűnik, ezek a rétegek továbbra sem lépnek ki a valódi munkaerőpiacra, hanem csupán a jóléti juttatások helyett a közmunka-fizetésekből élnek (Cseres-Gergely és Molnár, 2014). Mindemellett megfigyelhető az is, hogy a még szegényebbeknek helyenként további leszakadása indult el, elsősorban azoknál, akik a közmunka-rendszerből kimaradtak, de szociális támogatás hiányában más módon sem tudnak többé az államra támaszkodni. Ennek következtében valószínűsíthető, hogy bár a 2010-es évek közepére sok háztartás helyzete

stabilizálódott akár a gazdasági ciklus változása, akár a közmunka-rendszer miatt, bizonyos rétegek leszakadása tovább súlyosbodott.

Az egyes rétegekbe tartozó háztartások reakcióinak áttekintése előtt áttekintjük az egyenlőtlenségek és a depriváció mutatóinak alakulását.

2.2 HÁZTARTÁSOK AZ EGYENLŐTLENSÉGEK RENDSZERÉBEN

Ennek a kötetnek (mint azt többször jeleztük) a magyar háztartások válságra adott reakcióinak az elemzése a célja. Ennek megfelelően itt és most nem teszünk kísérletet a jövedelem eloszlás terjedelmére vonatkozó becslésekre, sem pedig arra, hogy megmondjuk, hogyan is alakult időben a relatív jövedelmi szegénység alakulása. Arról azonban szólnunk kell, hogy a háztartások viselkedésére vonatkozó megállapításaink az összes háztartás eloszlásának nagyjából melyik szegmensére lehetnek igazak és melyikre nem tekinthetők pontosnak.

2.2.1. A Monitor kutatás adatbázisának korlátai (Tóth István György⁴)

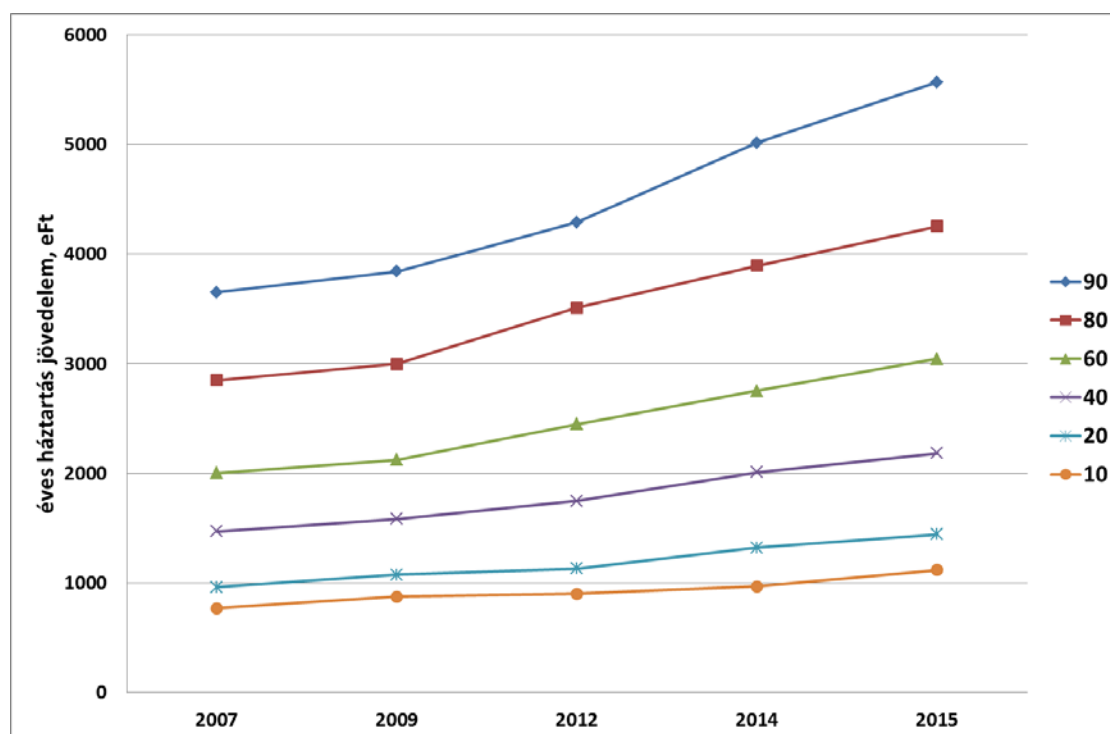
A háztartások éves (háztartáslétszámmal nem korrigált) összes jövedelmének értékét, ezer forintban mutatja a 2.2.1. ábra. Látjuk például, hogy az összes háztartás alsó tíz százaléka 2007-ben maximum 768 ezer forint éves nettó jövedelemből élt (P10 = 768 ezer Ft)⁵, és ez az érték a 2015-ös jövedelemeloszlásban 1116 ezer forintot ért el. Ez alapján kiszámolhatjuk, hogy a P90/P10 arány a 2007-es 4,7 arányról (3649/768) 2015-re 5,0 arányra (5566/1116) növekedett⁶.

⁴ A fejezet forrása: B. Kis és Tóth 2016.

⁵ A jövedelemeloszlás egyes percentilis értékeit a konvenció szerint Px-nek nevezzük, ahol x azt a százaléktérteket jelenti, amelynél a népesség x százaléka rendelkezik kevesebb. P10, P20, stb. tehát azok az értékek, amelyeknél a népesség 10, 20, stb. százaléka van kevesebb jövedelme.

⁶ Hangsúlyozzuk: itt az összes jövedelem háztartások közötti megoszlásáról beszélünk, nem pedig a jövedelemeloszlás elemzésében szokásos módon elemzett egy főre jutó (vagy ekvivalens) jövedelmek személyek közötti megoszlásáról.

2.2.1. ábra Háztartások, percentilis értékek, Monitor 2007-2015 években, ezer forint

Forrás: B. Kis – Tóth, 2016, Társi Háztartás Monitor 2007-2015 vizsgálatok alapján.

Más elemzésből (lásd B. Kis és Tóth, 2016) tudjuk, hogy a Monitor kutatás a jövedelemeloszlás alsó és a felső régióit illetően elveszti a háztartások egy részét. Az alsó és a felső decilis esetében definíció szerint nagyobb a jövedelmek szórása, mint a 2-8. decilis esetében. Ez a felső decilis esetében önmagában abból a tényből következik, hogy a felső decilis felülről nyitott, nincs felső korlátja. Bár a legalsó decilisnek van egy alsó korlátja, a belső eloszlás több tényező következtében mégis általában nagyobb, mint a közbelső decilis esetében.

A Monitorban feltárt jövedelmek eloszlásának időbeni összehasonlítása 2007 és 2014 között azt mutatja, hogy miközben a jövedelemeloszlás közepén (sőt, annak alsó 99 százalékában) az egymás követő évek becslései robusztusnak tűnnek, a jövedelemeloszlás felső egy százalékában jelentős mozgások vannak. Ebben a sávban az egymást követő adatfelvételek különböző mértékben tudták elérni a jövedelemeloszlás tetejét, ami az idősoros összehasonlításokat, különösen azért, mert itt az egyes ad hoc eltérések az átlag többszörösének a mértékét is elérhetik, bizonytalanná teszi.

A NAV által közölt összevontan adózó jövedelmek nettó eloszlásának és a Monitorból előállított, koncepciólagosan leghasonlóbbnak tekintett adatok eloszlásának összevetése alapján azt találtuk, hogy a Monitor nagyjából évi nettó 3,2 millió forint személyes jövedelemig megfelelő mértékben tartalmazza az eloszlás különböző pontjain található személyeket. Az eloszlásnak az ennél magasabb pontjain viszont jelentősen esik a megtalált esetek aránya. A Monitor adatainak érvényessége nagyon alacsonnyá válik nagyjából évi nettó öt millió forint fölött.

Becslésünk szerint a Monitor által felülről elvesztett háztartások száma 2007-ben kb. 160-170 ezer, 2009-ben kb. 170-180 ezer, 2012-ben kb. 250 ezer, 2014-ben pedig kb. 280 ezer volt. Ez a háztartások összes számára vetítve kb. 4% és 7% közötti a mintából kimaradt népességet jelent az eloszlás tetején. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a háztartások jövedelemeloszlásának tetején az átlagnál magasabb a háztartáslétszám, akkor azt mondhatjuk, hogy ez a becslés a gyermekeket és egyéb háztartástagokat is figyelembe véve kismértékű alulbecslést jelenthet. Ezt azt jelenti, hogy a Monitor a népesség alulról számított 92-95. percentiliséig találja meg az egyéneket. Amikor tehát a háztartások válság-reakcióit vesszük sorra, mindig észben kell tartanunk, hogy ezek a megállapítások a jövedelem eloszlás tetejére csak erős megszorításokkal vonatkoztathatók.

2.2.2. Deprivációs mutatók alakulása, 2009-2015 (Gábos András, Tátrai Annamária, B. Kis Anna, Szivós Péter⁷)

Az Európai Unióban jelenleg használt anyagi deprivációs indikátor egy összetett mutató, amely kilenc külön elemből épül fel, amelyek felméri, hogy mekkora pénzügyi stresszel szembesül a háztartás, és milyen tartós javakat engedhet meg magának. (A definícióról és a mérés problémáiról lásd bővebben Gábos, Tátrai, B. Kis és Szivós, 2016). Az a háztartás, amelyik a kilenc tételből négy esetében hiányt szenved, súlyosan depriváltnak tekinthető. Amelyiknek három deprivációs tétel „hiányzik a jólétéből”, azt fogjuk depriváltnak tekinteni.

A TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálat 2015-ben készült adatfelvétele szerint a magyarországi népesség 37%-a volt anyagilag deprivált, a lakosság közel egynegyede (23%-a) pedig anyagilag súlyosan deprivált. Az Eurostat EU-SILC-ből becsült adatai 2015-re vonatkozóan ehhez hasonló értékeket mutatnak: a deprivációban élők aránya 35%, a súlyos anyagi deprivációban élők pedig 19%. A két adatbázisból származó idősoros (a TÁRKI Monitor esetében 2009 és 2015, az EU-SILC magyarországi adatfelvétele esetében 2005 és 2015 közötti) eredmények hasonló trendet mutatnak a gazdasági válság időszakában: a súlyos anyagi deprivációban élők aránya a válságot közvetlenül megelőző időszakban és a gazdasági recesszió idején növekedett, majd a válság lecsengését követően – helyenként jelentős – csökkenést látunk. A TÁRKI adatai szerint az anyagi depriváció előfordulásának csökkenése 2012 és 2014 között elsősorban az alsó középosztályt és a középosztályt érintette (azokat tehát, akiknél a jövedelmi szegénység kockázata egyébként nem nagyon nagy, de a válság időszakában komolyabb pénzügyi nehézségekkel szembesültek), míg az alacsonyabb jövedelműek körében csak később, 2014 és 2015 között volt csökkenés megfigyelhető.

A TÁRKI Háztartás Monitor adatfelvételében 2009 óta állnak rendelkezésre adatok az anyagi deprivációra vonatkozóan. 2009 és 2012 között, a pénzügyi és gazdasági válság időszakában enyhén emelkedett, majd ezt követően jelentősen, a 2009–2015 közötti időszakra vetítve összességében mintegy harmadával csökkent a deprivált és a súlyos anyagi deprivációban élők aránya. 2009-ben a magyarországi népesség körülbelül fele (53%-a) élt alapvető anyagi javaktól megfosztottan, 2012-re ez az arány 56%-ra emelkedett, majd 2014-re 45%-ra, 2015-ben pedig 37%-ra csökkent. A súlyos anyagi deprivációban élők arányát vizsgálva hasonló trend figyelhető meg: 2009-ben a népesség harmada (34%-a) élt súlyos anyagi

⁷ A fejezet forrása: Gábos, Tátrai, B. Kis és Szivós, 2016.

deprivációban, ez az arány 2012-ben 37%-ra emelkedett, 2014-ben és 2015-ben azonban már jóval kedvezőbben alakult arányuk: 2014-ben 29%, 2015-ben pedig 23%-os volt a súlyos anyagi deprivációs ráta. Az anyagi javaktól való megfosztottság elemi és kompozit indikátorainak megoszlását a teljes népességben a 2.2.1. táblázat foglalja össze.

A kompozit indikátorok változásának megértéséhez érdemes az elemi indikátorok megoszlásának változását is figyelemmel kísérni. Az anyagi deprivációs ráta 2014 után bekövetkező csökkenésének hátterében elsősorban két elemi mutató – a húsfogyasztás és a lakás rendes fűtésének pénzügyi okokból való elmaradása – esetében bekövetkezett változás áll. E két változó esetében, 2014 és 2015 között a 2012-t követően már megindult csökkenő tendenciák erősödését, illetve stabilizálódását láthatjuk: 2012-ben a Magyarországon élők egynegyede (27%) nem tudta lakását megfelelően fűteni, 2014-ben ez az arány 19%-ra, 2015-ben pedig 13%-ra csökkent. Azok aránya, akik nem engedhetik meg maguknak, hogy legalább kétnaponta húst vagy halat egyenek 2009-ben és 2012-ben 41–45%, míg 2014-ben 38%, 2015-ben 27% volt.

2.2.1. táblázat. Az anyagi depriváció indikátorai – az érintett népesség aránya (%), 2009–2015

	2009	2012	2014	2015
<i>Az anyagi depriváció összetett indikátorai</i>				
Egyetlen elemi indikátor szerint sem deprivált	11,2	9,7	19,1	21,9
Legalább 2 elemi indikátor szerint deprivált	75,2	75,8	63,2	59,5
Legalább 3 elemi indikátor szerint deprivált	53,2	56,1	45,2	36,5
Legalább 4 elemi indikátor szerint deprivált (EU2020)	33,7	37,3	28,8	22,8
Legalább 5 elemi indikátor szerint deprivált	18,9	21,0	14,6	12,4
<i>Az anyagi depriváció elemi indikátorai</i>				
Anyagi okokból nincs autó	28,6	28,6	25,2	24,2
Anyagi okokból nincs színes tévé	0,6	0,4	0,5	0,4
Anyagi okokból nincs automata mosógép	10,1	7,5	6,0	4,7
Anyagi okokból nincs telefon	13,5	3,5	2,9	2,6
Nem engedhetnek meg maguknak – egy hét	75,7	77,1	65,2	65,0

nyaralást

Nem engedhetnek meg maguknak – hús fogyasztást kétnaponta	41,3	44,7	37,1	27,4
Nem engedhetik meg maguknak – a lakás rendes fűtését	19,8	27,4	19,0	13,4
Képtelenek váratlan kiadás fedezésére	76,8	80,9	72,8	68,4
Előfordult fizetési elmaradás pénzhiány miatt	20,8	24,3	14,0	12,7

Forrás: Gábos, Tátrai, B. Kis és Szivós, 2016. A szerzők számításai a TÁRKI Háztartás Monitor megfelelő évi adatai alapján.

Magyarországon azonban nem a hús fogyasztás vagy a lakás fűtésének pénzügyi okokra visszavezethető elégtelensége érinti a legtöbb háztartást, hanem egy esetleges váratlan kiadás fedezésére, valamint évi, legalább egyhetes nyaralás biztosítására való képtelenség. 2015-ben a lakosság csaknem héttizede (68%) képtelen egy váratlan kiadás fedezésére. Az előbbi esetében, 2012-ben még a teljes népesség 81%-a, 2014-ben 72%-a volt érintett. A nyaralásról lemondani kényszerülők aránya 2012-t követően 77%-ról 65%-ra csökkent. 2012-ben a lakosság 24%-ával fordult elő, hogy fizetési elmaradása volt: nem tudta befizetni a rezsiköltséget, banki törlesztő részletét stb.: 2014–2015-re ez az arány 13–14%-ra csökkent.

Érdekesség, hogy arányaiban a legnagyobb változást a 2009-et követő időszakban a telefonok tekintetében tapasztaltuk: azok aránya, akik nem engedhetik meg maguknak, hogy telefonjuk legyen 2009 és 2012 között 14%-ról 4%-ra csökkent, majd a 3–4%-os sávban stabilizálódott. 2009-ben a lakosság 10%-a nem engedhette meg magának, hogy mosógépet vásároljon anyagi okok miatt, ezek aránya 2015-re kisebb lépésekben 5%-ra csökkent. Hasonló nagyságrendű csökkenés mutatkozik a rezsiköltség nem fizetését illetően is. A saját használatú autóról lemondani kényszerülők aránya 2009-ben és 2012-ben 29% volt, ami 2014–2015-re 24%-ra csökkent.

Összefoglalva: a depriváció mértéke a válságot követő magas értékekről 2012-2014-re csökkenésnek indult, amelyben a rendszeres kiadáscsökkenés és általában a bekövetkezett jövedelemnövekedés egyaránt szerepet játszhatott.

3.1 MUNKAKÍNÁLAT, JÖVEDELEM-GENERÁLÁS (BRANYICZKI RÉKA⁸)

3.1.1 Bevezetés

A háztartások jóléte szempontjából döntő jelentőségű, hogy a válság során megszűnő, majd a kilábalás során keletkező munkahelyek hogyan oszlanak meg a háztartások között, hogyan alakul a háztartások munkaintenzitása. Az aktív korúak háztartásainak munkaellátottsága egyrészt csökkenhet a válság során a szűkülő munkaerő-piaci lehetőségek miatt, másrészt a háztartás növelheti is a munkakínálatát, hogy csökkentse a gazdasági visszaesés hatásait a háztartásban.

Ennek a fejezetnek az a célja, hogy felmérje, miképpen csapódtak le a recessziós makrogazdasági és munkaerő-piaci folyamatok a háztartások szintjén, kiket (milyen iskolai végzettségűeket, mely korosztályokat) érintett erősen a visszaesés, ki hogyan reagált a válsággal járó kihívásokra, majd a gazdaság erősödésére Magyarországon. A megküzdési stratégiák közül a munkakínálattal kapcsolatos lépésekre koncentrálnunk. A vizsgálat alapja a *TÁRKI Háztartás Monitor* a 2009-es, 2012-es, 2014-es és 2015-ös adatbázisa.

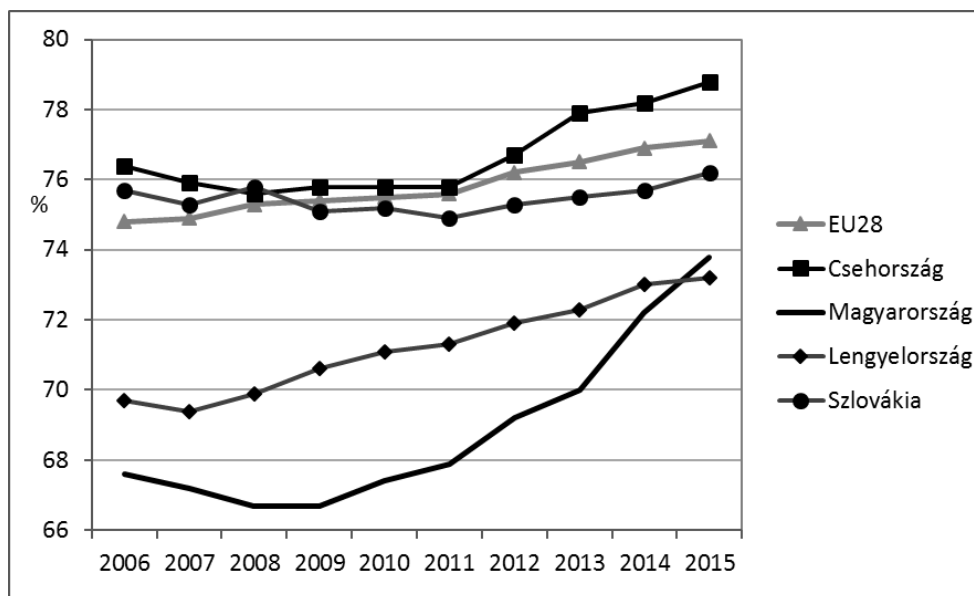
3.1.2 Munkakínálat Magyarországon

3.1.2.1 Foglalkoztatottság

Magyarországon a rendszerváltás óta alacsony a foglalkoztatottság (Eppich–Köllő 2014: 157–159.), a válságot megelőző években is csupán 67–68%-os volt a ráta az aktív populáció körében, ami messze elmarad az Európai Unió 28 tagállamának (EU28) átlagától (75%) vagy a visegrádi országok mutatóitól (74%) (Eurostat 2016a). A globális pénzügyi válság 2008 második felében érte el az amúgy is sérülékeny Magyarországot, a recesszió 2009 közepéig tartott, amelyet lassú kilábalás és kiigazítás követett (Bálint–Cseres-Gergely–Scharle 2010: 15–37.). A válság hatására a csökkenő foglalkoztatással párhuzamosan, majd a lassan javuló foglalkoztatás mellett is nőtt a munkanélküliség, 2009-re az előző évhez képest több mint 2 százalékponttal, 10%-ra. A 2010-es 11,2%-os mélypont után 2012-ben továbbra is 11%-os volt a munkanélküliség az aktív (20–64 éves) népesség körében. 2012-től a (jórészt a közmunkaprogram hatására) bővülő foglalkoztatás már együtt járt a munkanélküliség csökkenésével, később, 2015-ben a foglalkoztatás megközelítette a 74%-ot, a munkanélküliség pedig 6,8%-ra zsugorodott (Eurostat 2016b). 2015-ben már csak 4,3%-kal maradt el a magyar foglalkoztatottság az EU28 átlagától, a fennmaradó különbségért főként az alapfokú végzettségűek és a nők alacsony szintű foglalkoztatása felel (Eurostat 2016a).

⁸ A fejezet forrása: Branyiczki, 2016.

3.1.1. ábra. Foglalkoztatottsági ráta a visegrádi országokban és az EU28-államok átlaga az aktív (20–64 éves) populáció körében, 2006–2015 (%)

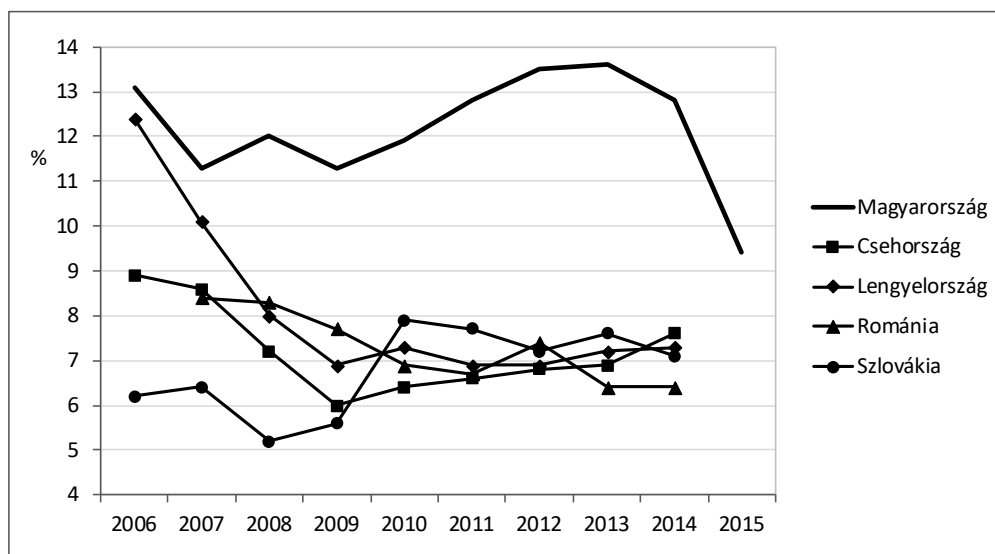
Forrás: Eurostat (2016a)

3.1.2.2 A munka eloszlása – munkaintenzitás

Az egyéni szintű munkaerő-piaci dinamikák jóléti hatása erősen függ a megszűnő, illetve keletkező munkahelyek háztartások közötti eloszlásától. Az is előfordulhat, hogy a bővülő foglalkoztatottság nem jár együtt szegénységcsökkenéssel (Marx *et al.* 2013; Corluy–Vandenbroucke 2014; Gábos *et al.* 2015). Egészen mást jelent az állásvesztés egy egykeresős, többgyermekes háztartásban, mint egy többkeresős, gyermektelen párosításban. Ezért, bár a munkaerőpiacon alapvetően az egyénre vonatkoznak a mérőszámok, a jóléti mutatók alapegysége sokszor a háztartás (Stiglitz–Sen–Fitoussi 2009; Benett 2016).

Az Eurostat mutatói közül a munkakínálati-foglalkoztatási és a szociális indikátorok határmezsgyéjén áll a háztartás munkaintenzitása, amely azt méri, hogy a munkaképes korú (18–59 éves) háztartástagok az elmúlt év hány hónapjában voltak foglalkoztatottak (teljes, illetve részmunkaidőben). A háztartás munkaintenzitása 0-tól 1-ig terjedhet; 0, ha az aktív korú háztartástagok egyáltalán nem dolgoztak a megelőző 12 hónapban (még részmunkaidőben sem) és 1, ha minden aktív korú háztartástag teljes állásban dolgozott az elmúlt egy évben (Eurostat 2016c).

3.1.2. ábra. Nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban élő 60 év alatti népesség aránya a visegrádi országokban és Romániában, 2006–2015 (%)

Forrás: EU-SILC adatok, Eurostat (2016c).

Az EU2020 stratégia egyik fő, munkaintenzitásra épülő, szegénység kiterjedtségét követő indikátora azt mutatja, hogy az országban, a 0–60 éves népességen belül mekkora a nagyon alacsony, 0,2 vagy annál alacsonyabb munkaintenzitású háztartásban élők aránya. A nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban élők sérülékenyek, hiszen a háztartás kevésbé integrált a munkaerőpiacon és a kevesebb forrásból érkező vagy kevesebb munkáért járó jövedelemből gazdálkodók gyakran szegénységben élnek, és így a társadalom peremére kerülnek.

Magyarországon kedvezőtlen a kép: alacsony a foglalkoztatottság, ráadásul rendkívül egyenlőtlen a munka eloszlása a háztartások között – a visegrádi országokhoz (és Romániához) képest kifejezetten magas a nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban élők aránya. Magyarországon a 2006–2015 közötti időszakban ide sorolható a 60 éven aluli népességnek átlagosan több mint 12%-a, miközben 2009-től ez az érték minden visegrádi országban 8% alatt volt. Az állások egyenlőtlen eloszlását illusztrálja, hogy 2009-től a foglalkoztatás enyhe bővülése ellenére 2013-ig még nőtt a 0,2-nél alacsonyabb munkaintenzitású háztartásban élők aránya, és csak 2014–2015-re csökkent erősen (2015-re szinte gyanúsán erősen, 12,8%-ról 10% alá, Eurostat (2016c)).

3.1.2.3 A háztartás munkakínálata – erőforrás a válság idején?

Az aktív korúak közt általában a munka a háztartás fő jövedelemforrása, ez a recesszió ideje alatt, 2007–2011 között is igaz volt, 21 fejlett ország adatai alapján (Jenkins *et al.* 2013). A munkaerőpiac forrása a háztartások sérülékenysége (pl. nem kívánt állásvesztés), ugyanakkor kilábalási, kitörési lehetőséget is nyújt (a háztartástagok munkajövedelmének növelése révén). A háztartás munkakínálatáról a sztenderd, háztartási döntéseket modellező kínálati függvényekhez képest realisabb képet ad egy „kollektív modell”, amely nem egy

hasznossági függvénnyel⁹ és költségvetési korláttal számol, hanem a háztartástagok egyéni hasznosságfüggvényeivel, amelyek a közös hasznosságot tartják szem előtt, vagyis az egyének bérei mellett az egyéni fogyasztás és munkakínálat Pareto-hatékony¹⁰ elosztását a háztartásokon belül (Chiappori 1988; 1992). Ha a háztartás egyik tagja el is veszíti állását, egy másik aktív korú tag munkanövelése pótolhatja a kieső jövedelmet. A jelenséget „plusz munkavállalói hatásnak” (*added worker effect*) nevezik, amely eredetileg a munkanélkülivé vált férjek feleségeinek munkakínálati reakcióját írta le (Stephens 2001). Bryan és Longhi (2013) kifejezetten a válság idején megfigyelhető háztartás-munkakínálat változását vizsgálták az Egyesült Királyság munkaerő-felmérése alapján. A recesszió és a fellendülés időszakát összevetve azt találták, hogy az egykeresős háztartások férfi és nő tagjai is jelentősen több energiát fektettek álláskeresésbe válságos időkben, ha a párjuk elvesztette az állását. Ám az intenzívebb keresés nem járt több sikerrel a szűkülő munkaerőpiacon, ami azt mutatja, hogy a gazdasági visszaesés negatív hatásai ellen nem feltétlen tud védelmet nyújtani a háztartás rendelkezésre álló munkaereje (Bryan–Longhi 2013).

3.1.3 A munka eloszlása a háztartások között – a válság közben és után

3.1.3.1 A munkaintenzitás mérése

A munka háztartások közti eloszlását, a háztartások munkaerő-piaci integrált munkaintenzitásukkal közelítjük. A munkaintenzitás számítása részben eltér az Eurostat módszerétől, mivel a TÁRKI Monitor kérdőíve kevésbé részletesen kérdez rá a munkaidőre, a munka jellegére, s ezért csak egy egyszerűbb munkaintenzitás számítást tesz lehetővé. Így a mutató közvetlenül nem vethető össze az Eurostat indikátorával, de a háztartások munkaellátottságának követésére ettől függetlenül alkalmas.

A munkaintenzitás számítása a 2014-ben felállított, az Eurostat módszeréhez legközelebb álló gyakorlat szerint történt: összeadtuk, hogy a háztartás aktív korú, 18–59 éves tagjai hány hónapban dolgoztak (a részmunkaidő fél hónapnak számít), majd elosztottuk az elméleti maximummal (amikor minden aktív korú tag teljes állásban dolgozott az elmúlt évben) (Gábos–Szivós–Tátrai 2014: 50–56.). A mutató a 60 éven aluli népességre vonatkozik, vagyis azt vizsgáljuk, hogy az ebbe a korcsoportba eső népesség milyen munkaintenzitású háztartásban él. A háztartásokat munkaintenzitásuk szerint öt csoportra osztottuk: a nagyon alacsony (0–0,2), az alacsony (0,2–0,45), a közepes (0,45–0,55), a magas (0,55–0,85) és a nagyon magas (0,85–1,0) munkaintenzitású háztartásokra¹¹.

⁹ A hasznossági függvény a közgazdaságtanban gyakran alkalmazott függvénytípus, amely a gazdaság szereplőinek javához, eseményekhez kapcsolódó preferenciáit modellezi matematikai eszközökkel. (eddig: https://hu.wikipedia.org/wiki/Hasznoss%C3%A1gi_f%C3%BCggv%C3%A9ny)

¹⁰ A Pareto hatékony elosztás szintén közgazdasági fogalom, amely azt jelenti, hogy a javak elosztását a gazdasági szereplők között nem tudjuk megváltoztatni anélkül, hogy valamelyik szereplő jóléte ne csökkenjen. (eddig: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Pareto-hat%C3%A9kony%C3%A1g>)

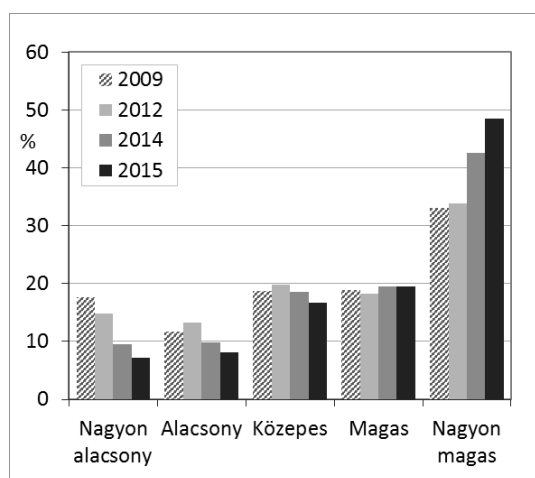
¹¹ A munkaintenzitás-alapú csoportok jelölése a szövegben: MI_1: nagyon alacsony, MI_2: alacsony, MI_3: közepes, MI_4: magas és MI_5: nagyon magas munkaintenzitású háztartás.

3.1.3.2 A munkaintenzitás alakulása

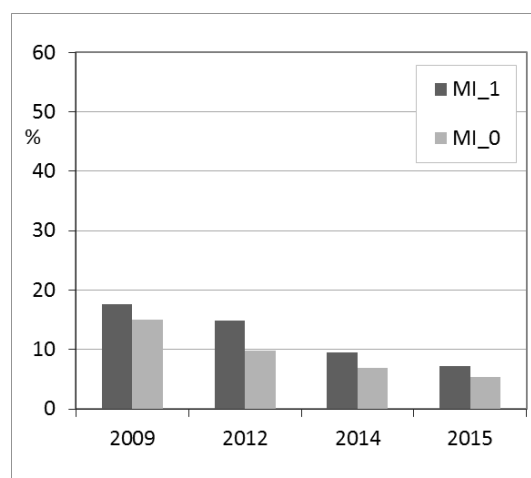
A válság idején, 2009-ben a 60 éven aluli népesség¹² közel 18%-a élt nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban; az alacsony munkaintenzitású háztartásban élőkkel együtt ez az arány átlépi a 29%-ot (lásd 3.1.3. ábra). A háztartások csupán 33%-ának munkaellátottsága volt nagyon magas, és csak valamivel több, mint a 60 éven aluli népesség fele (52%) élt magas vagy nagyon magas munkaintenzitású háztartásban. A válság és a kilábalás időszakában főként az alacsony és a nagyon magas munkaintenzitású csoportok arányai változtak, az eloszlás közepe ennél stabilabb volt.

Fontos megjegyezni, hogy minden évben az adott eloszlást látjuk, miközben a munkaintenzitás-csoportok létszáma és összetétele évről évre változik. A keresztmetszetekből nem rajzolódik ki egyértelműen az egyének időbeli mozgása a csoportok között, vagyis nem tudjuk, hogy melyik munkaintenzitású csoportból kik és hová áramlanak az egyik időszakról a másikra¹³. A következő 4. fejezetben a keresztmetszetek egymásutánját elemezzük, majd a tanulmány 5. fejezetében kísérletet teszünk egy „film” elkészítésére a pillanatfelvételekből.

3.1.3. ábra. A 60 év alatti népesség eloszlása háztartások munkaintenzitása szerinti csoportokban, 2009–2015 (%)

3.1.4. ábra. Nagyon alacsony (MI_1) és nulla munkaintenzitású (MI_0) háztartásban élő 60 év alatti népesség aránya, 2009–2015 (%)

Forrás: Branyiczki, 2016 számításai a TÁRKI Háztartás Monitor megfelelő évi adatfelvételein.

2012-re javult a munkaintenzitás az eloszlás alján: kevesebben éltek „alig dolgozó” háztartásban, bár arányuk továbbra is 15% maradt. Az eloszlás teteje alig változott, míg az alacsony és közepes munkaintenzitású háztartásokban élők aránya valamivel (rendre 13%-ra, illetve 20%-ra) nőtt. Áttörést a 2014-es év hozott, ekkor jelentősen emelkedett a munkaerőpiacon erősen integrált háztartásokban élők aránya; 2012-höz képest kb. 9 százalékponttal, 43%-ra ugrott. Ezzel párhuzamosan a legsérülékenyebb csoportba tartozók

¹² A tanulmányban a népesség minden esetben a 60 év alatti népességre vonatkozik, ellenkező esetben erre külön felhívjuk a figyelmet.

aránya 10% alá apadt. A kilábalás folytatódott, 2015-re az előbb említett mutató 7%-ra csökkent, és a népesség majdnem fele (49%) élt a munkaerőpiacon nagyon magasan integrált háztartásban. A recesszióval sújtott 2009-hez képest óriási a változás: a nagyon alacsony vagy alacsony munkaintenzitású háztartásokban élők aránya szinte felére csökkent 2015-re (29%-ról, 15%-ra), és a nagyon magas munkaintenzitású háztartásban élők aránya a hat év alatt 15,5 százalékponttal nőtt¹⁴. A válság óta felgyorsult dinamikához a javuló piaci trendek mellett erősen hozzájárult a közmunkaprogram bevezetése is.¹⁵

A munkaintenzitás dinamikájának szempontjából különösen fontos, hogy a vizsgált időszakban csökkent a nagyon alacsony munkaintenzitású csoportba tartozó személyek aránya, mivel ebben a kategóriában az egyének döntő többsége olyan háztartásban él, amely egyáltalán nem kapcsolódik a munkaerőpiachoz. 2009-ben a nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban élők 85%-a élt olyan háztartásban, amelyben (a kérdezett saját bevallása szerint) a megelőző 12 hónapban egyik aktív korú személy sem dolgozott. Ez az arány konzisztensen magas, a négy év átlaga 75%. A nulla munkaintenzitású háztartásban élők aránya a 2009-es, rendkívül magas 15%-ról 2015-re 5,4%-ra esett.

A háztartások munkaintenzitásának alakulása után azt vizsgáljuk meg, hogy kik és hogyan élnek jellemző módon a különböző munkaintenzitású csoportokban.

3.1.4 Kik élnek alacsony és kik magas munkaintenzitású háztartásban a válság idején és után?

A munkaintenzitás csoportok „életkora” időben keveset változott 2009 és 2015 között. A nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban élő aktív korúak (18–59 évesek) átlagosan idősebbek a munkával jobban ellátott háztartásokban élő társaikhoz és a 18–59 éves népesség átlagéletkorához (39 év) képest, 43 év az átlagéletkoruk, míg az MI_2-4 csoportokban ugyanez az érték csak 36–37 év. A legnépesebb csoportban, a nagyon magas munkaintenzitású háztartásokban élő aktív korúak átlagosan 40 évesek.

Ezzel ellentétben a 60 év alatti népesség iskolai végzettség szerinti eloszlása változott 2009 és 2015 között. Főként az oktatási expanzió eredményeként körükben egyre magasabb (11%-ról 19%-ra nőtt) a felsőfokú végzettséggel rendelkezők és egyre kevesebb (kb. 63%-ról 53%-ra esett vissza) az érettséginel alacsonyabb végzettségűek aránya. Erősen felülreprezentáltak az alacsonyan képzettek a nagyon alacsony és az alacsony

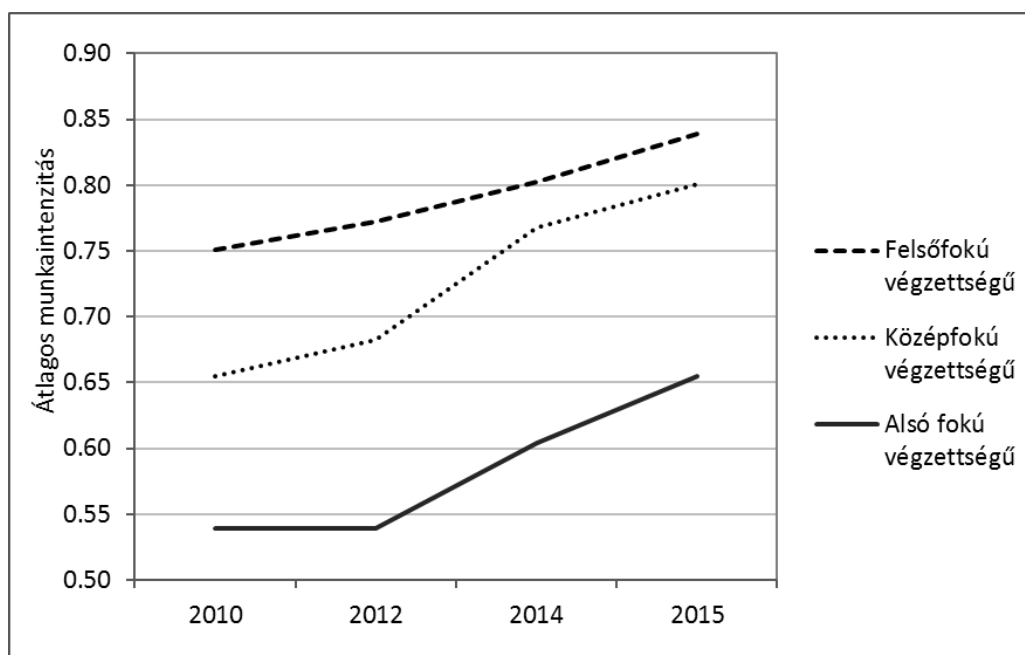
¹⁴ Felmerül, hogy a háztartások munkaintenzitását a válság időszakában befolyásolhatták a háztartásban maradt vagy hazaköltöző fiatalok, akik adott esetben nem dolgoztak (tanulók vagy munkanélküliek), de már aktív korúak voltak, így a munkaintenzitás ráta részét képezték. Valóban, 2009-ben és 2012-ben valamivel magasabb volt azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol élt 18-25 éves fiatal (27% és 29%), a válságot követő 2014-es és 2015-ös értékekhez képest (23% és 21%). A 18-30 éves háztartástaggal rendelkező háztartások aránya 2012-ben 40%, míg 2015-ben már csak 30% volt.

¹⁵ A TÁRKI Háztartás Monitor kutatásban 2014-től kezdve a közmunkát végzők is foglalkoztatottnak minősültek. A közmunka bizonyos sajátosságait, pl. az időszakosságot, szezonalitást kontrollálja a munkaintenzitás mutató, mivel számításba veszi, hogy hány hónapot és milyen munkaidőben dolgozott az aktív korú személy. Ha közmunkásnak tekintjük azt, aki a kérdéses időpontjában azt válaszolta, hogy „közmunkás, közhasznú, illetve közcélú munkás”, akkor 2014-ben a 60 év alatti népesség 4,5%-a, 2015-ben már a 10,6%-a élt olyan háztartásban, ahol valaki közmunkát végzett. A „közmunkás háztartásban” élők aránya az alacsony munkaintenzitású háztartások csoportján belül volt a legmagasabb (2014-ben 14%, 2015-ben 28%).

munkaintenzitású MI_1-2 csoportokban, ahol kb. 81% és 73% az érettségi nélküliek aránya. Ezzel szemben a felsőfokú végzettséggel rendelkezők a nagyon magas munkaintenzitású, MI_5 csoportban felülreprezentáltak, arányuk eléri a 22%-ot, míg az MI_1 csoportban csak 2,5%–5,7% közötti értéken alakult az arányuk a négy adatfelvételi évben.

Az iskolázottság és a munkaintenzitás kapcsolata egyértelműen pozitív, minél magasabb a személy végzettsége, várhatóan annál erősebben kötődik a munkaerőpiachoz a háztartás, amelyben él. Az átlagos munkaintenzitás a nem érettségizettek körében a válság idején, 2009-ben és még 2012-ben is 0,55 alatti volt, ami 2015-re dinamikusán nőtt, s elérte a 0,65-öt. Az érettségivel rendelkezők átlagos munkával ellátottsága szintén lendületesen, 2009 óta mintegy 15 százalékponttal 0,80-ra emelkedett. A magasan képzetteket kevésbé rázta meg a válság, akkor is átlagosan magas munkaintenzitású háztartásokban éltek, és a kilábalás során is folyamatosan növekedett az átlagos munkaintenzitásuk, 2015-ben 0,84 volt.

3.1.5. ábra. Átlagos munkaintenzitás értéke a kérdezett iskolai végzettsége szerint a 60 év alatti népességben, 2009–2015

Forrás: Branyiczki, 2016 számításai a TÁRKI Háztartás Monitor megfelelő évi adatfelvételein.

Megjegyzés: Az iskolai végzettség kategóriái: alsó fokú: nincs érettségije; középfokú: érettségivel rendelkezik; felsőfokú: érettségénél magasabb végzettsége van, diplomás.

Az átlagos munkaintenzitás értéke a városok mérete szerint erősen eltér. Budapest kiemelkedik, az ott élők munkaellátottsága a válság idején is magas maradt (0,77), 2015-ben pedig már meghaladta 0,86-os értéket, s a nagyon magas munkaintenzitású kategóriába került. A nagyvárosokban (78 ezer fő felett) élők munkaintenzitása erősebben nőtt a válságot követő időszakban, mint a 78 ezer fő alatti városok lakosaié. Az előbb említett csoportban 0,6-ról 0,77-re emelkedett az átlagos munkaintenzitás 2009 és 2015 között, az utóbbi 0,58-ról csak 0,68-ra tornázta fel magát.

Az ország régióit összevetve Budapestet Közép- és Nyugat-Dunántúl követte (a négy év átlaga 0,67 és 0,66 volt), mögöttük valamivel alacsonyabb átlagos munkaintenzitással Dél-Dunántúl és Dél-Alföld állt. Legkevésbé az Észak-Magyarországon és az Észak-Alföldön élők voltak integráltak a munkaerőpiacon, ezekben a régiókban az átlagos munkaintenzitás 2009–2014 között 0,5 körül mozgott, majd 2015-ben sikerült átlépniük a 0,6-os értéket.

A demográfiai jellemzők mellett különösen érdekes az eltérő munkaintenzitású háztartásban élők jóléte. Vajon mennyi munka képes védelmet nyújtani a szegénység ellen? Az öt munkaintenzitás csoport relatív jövedelmi szegénységi rátája és kockázata¹⁶ egyértelműen mutatja, hogy a kisebb munkaellátottság várhatóan magasabb szegénységi kockázattal jár (Branyiczki, 2016).

Összegezve a munkaintenzitási csoportokról alkotott képet, azt látjuk, hogy a nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban élők a 60 év alatti népességhez képest valamivel idősebbek, kevésbé iskolázottak, és sokkal magasabb szegénységi kockázattal és mélyebb szegénységgel néztek szembe a válság és a kilábalás éve alatt egyaránt. A másik pólust, a nagyon magas munkaintenzitású háztartások jelentik, melynek tagjai általában magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, és akiknek a válságos években is csak elenyésző része került a szegénységi küszöb alá.

3.1.5 Idősebb és fiatalabb, alacsonyan és magasán képzett kohorszok küzdelme a válsággal – kísérlet a „filmre”

Eddig a különböző munkaintenzitású háztartásban élőket jellemeztük úgy, hogy a négy év pillanatfelvételeit egymás mellé tettük. Mivel a TÁRKI Háztartás Monitor adatfelvétel keresztmetszeti (minden alkalommal új reprezentatív mintát vettünk), emellett az is változik időben, hogy mennyire integrált egy háztartás a munkaerőpiacon, azaz a MI_1-5 csoportok tagsága nem állandó. Ebben a fejezetben más nézőpontból közelítjük meg a háztartások helyzetét a válság és az azt követő évek során. Kísérletet teszünk egy mozgókép megalkotására, amelyben időben változatlan jellemzők mentén alakítunk ki csoportokat, így egyének helyett hasonló egyének csoportjait követjük 2009 és 2015 között. A „filmkockák” nem egyenlő távolságra állnak egymástól, 2009 után három év, majd kettő és végül egy év az adatfelvételek között eltelt idő; ezt az adatpontok összevetésekor nem szabad elfelejtenünk.

Összesen hat kohorszt határoztunk meg születési év és iskolai végzettség szerint, mivel azt láttuk, hogy az iskolai végzettség erősen összefüggött a munkaerő-piaci helyzettel. Az 1956–1984 között született, aktív korú népességet bontottuk születési évük szerint két, végzettségük szerint pedig három kohorszba azzal a feltételezéssel, hogy 25 éves életkor fölött Magyarországon már ritkán változik az emberek végzettsége.¹⁷ Az 1956–1969, valamint a 1970–1984 között született személyeket további három csoportba osztottuk;

¹⁶A szegénységi ráta a relatív jövedelmi szegénységben élők aránya. A szegénységi küszöb az ekvivalens (OECD2-skálával számított) éves háztartásjövedelem mediánjának 60%-a. Szegénynek minősül az, aki e küszöbnél kevesebb jövedelemmel rendelkező háztartásban él. A szegénységi kockázat a csoport (MI_1-5 csoportok) és a népesség (0–60 éves) szegénységi rátájának hányadosa. A kockázat azt mutatja, hogy az adott csoport tagja mekkora eséllyel szegény a népességben érvényes valószínűséghez képest.

¹⁷ Az elemzés minden aktív korú, 1956–1984 között született személyre vonatkozik, vagyis a születési éven és az iskolai végzettségen alapú kohorszokban nem csak a háztartásfők adatai szerepelnek.

külön kohorszba kerültek az érettségínél alacsonyabb végzettségűek, az érettségizett és a felsőfokú végzettségűek.¹⁸ 2009-ben az 1956–1969 között születettek, a 40–53 évesek csoportját kezdtük el követni, 2015-ben ők már 46–59 évesek voltak. A fiatalabb kohorszok tagjai 2009-ben 25–39 évesek voltak, és 31–45 éves korukig kísértük őket figyelemmel. Így a 2009–2015 közötti vizsgált időszakban minden követett csoport tagja aktív korú volt és valószínűleg iskolai befejezése után állt.

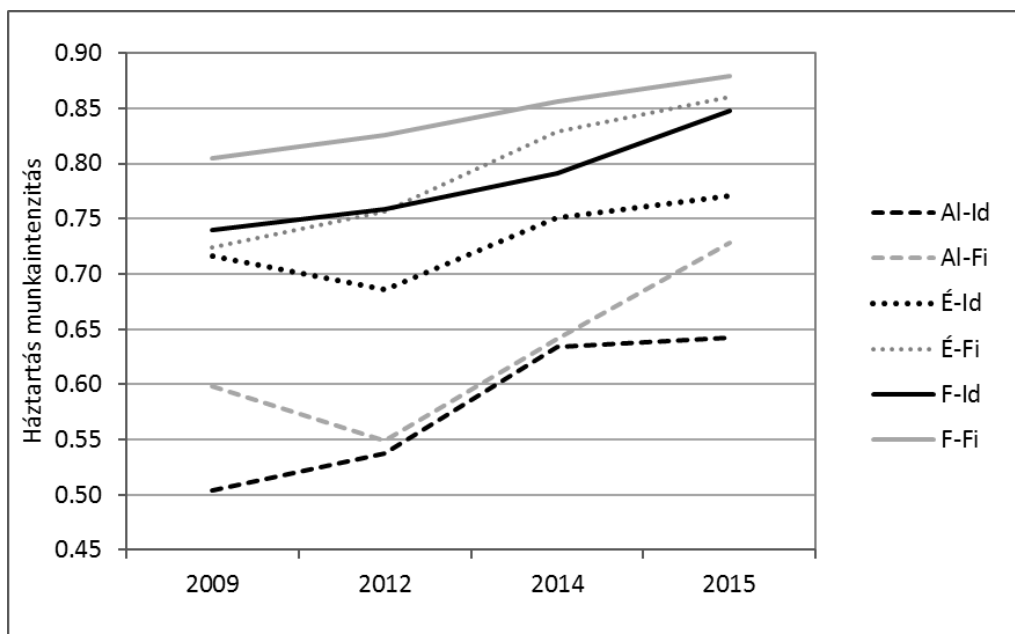
Azt vizsgáltuk meg, hogy a hat kohorsz hogyan vészelte át a válságos, majd a recesszió utáni éveket, hogyan alakult háztartási munkaintenzitásuk, szegénységi kockázatuk, milyen munkaerő-piaci sokkok érték őket és erre milyen munkakínálattal összefüggő válaszokat adtak.

3.1.5.1 A munkaintenzitás alakulása 2009 és 2015 között

Az átlagos munkaintenzitás az alacsonyan képzett kohorszokban volt a legalacsonyabb a vizsgált időszakban, különösen a válság idején. Az érettségínél alacsonyabb végzettségűek közül az idősebbek (1956–1969-esek) különösen sérülékenyek voltak, 2009-ben háztartásaikban átlagosan 0,50 volt a munkaintenzitás értéke. Fiatalabb társaiknál ugyanez az érték 0,60 volt, ami még mindig bőven elmarad az érettségivel rendelkezők munkaerő-piaci integrációjától (0,72 mind a két korosztályban). Hasonló értéket ért el a felsőfokú iskolát végzett idősebb (2009-ben 40–53 évesekből álló) kohorsz. A munkaerőpiachoz legszorosabban kapcsolódó kohorsz a fiatalabb (1970–1984-es), felsőfokú végzettségű csoport volt, 2009-ben 0,80-as átlagos háztartás munkaintenzitással. A további vizsgált években is ők maradtak a legtöbbet dolgozók, már 2012-re is javult a munkaerő-piaci helyzetük, és 2014–15-re szintén tovább nőtt a munkaintenzitásuk, egészen a 0,88-as értékig.

¹⁸ A továbbiakban az ábrákon, illetve a táblázatokban a hat kohorsz rövidített nevei szerepelnek majd. Az Al-Id, Al-Fi, É-Id, É-Fi, F-Id, F-Fi csoportnevek jelentése a következő: az első szótag az iskolai végzettségre (Al – alacsony, vagyis érettségi alatti, É – érettségi, F – felsőfokú végzettség), a rövidítés második része pedig az életkorra utal (Id – idősebb kohorsz, 1956–1969-es születésűek, Fi – fiatalabb kohorsz, 1970–1984-es születésűek).

3.1.6. ábra. A különböző kohorszokban élők átlagos háztartás munkaintenzitása, 2009–2015

Forrás: Branyiczki, 2016 számításai a TÁRKI Háztartás Monitor megfelelő évi adatfelvételein.

Jelmagyarázat: Al-Id: alsó fokú iskola – 1956–69 kohorsz; Al-Fi: alsó fokú iskola – 1970–84 kohorsz; É-Id: érettségizett – 1956-69 kohorsz; É-Fi: érettségizett – 1970–1984 kohorsz; F-Id: felsőfokú végzettség – 1956–69 kohorsz; F-Fi: felsőfokú végzettség – 1970–84 kohorsz.

A 2009-es mélypontról a 2012-re történt változás felemásan érintette a kohorszokat. Többségükben enyhén emelkedett a munkaintenzitás, ám az alacsonyabban képzett fiatalabbak átlagos munkaellátottsága csökkent. Így elvesztették előnyüket idősebb társaikhoz képest: a két kohorsz átlagos munkaintenzitása 0,55 és 0,54 volt (fiatalabb és idősebb csoport). Szintén csökkent 2009–2012 között az érettségizett idősebbek jelenléte a munkaerőpiacon, 0,72-ről 0,69-re, míg a hasonlóan képzett fiatalabbak munkaellátottsága enyhén nőtt, így a két kohorsz közti távolság a közel nulláról 6 százalékpontra emelkedett. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők mind a két csoportja kb. 2 százalékponttal növelte munkaintenzitását.

A 2012-ről 2014-re történt változások már egyértelműen jelzik a foglalkoztatás bővülését. A kedvező makrogazdasági környezet és a közfoglalkoztatás, közmunkaprogram mellett az összes kohorsz növelni tudta a háztartás átlagos munkaintenzitását. Különösen meredeken, több mint 9 százalékponttal emelkedett a mélyről induló, alacsonyan képzettek munkamennyisége mindkét kohorszban, így sikerült néhány százalékpontnyit lefaragni a jobban képzett csoportokkal szembeni lemaradásból. Az érettségizettek közül a fiatalabbak ismét jobban teljesítettek, 7,2 százalékpontot emelkedett a munkaintenzitásuk (0,83-ra), megelőzve így az idősebb diplomásokat. Ugyanakkor az idősebb érettségizett kohorsz is 6,5 százalékponttal erősítette munkaerő-piaci kötődését. A magasan képzettek korosztálytól függetlenül ismét hasonlóképpen, mintegy 3 százalékponttal tudták emelni munkaintenzitásukat.

A következő egy évben, 2014 és 2015 között, az összes kohorszban tovább nőtt valamivel az átlagos munkaintenzitás. Az enyhén növekvő dinamikából az alacsonyan képzett fiatalok és a magasan iskolázott idősebbek emelkedtek ki az átlagosnál jelentősebb változással. Így az érettségivel nem rendelkezők között ismét szétnyílt az olló a fiatalabbak javára, akik elérték a 0,73-as átlagos munkaellátottságot, és ezzel a válság óta nem látott 4 százalékpontos távolságra kerültek az érettségizett, idősebb generációtól. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők, valamint az érettségizett fiatalabb kohorsz teljesítménye konvergált, nagyon magas, 0,85–0,88 közötti a három csoport munkaintenzitása.

Összességében a magasabban képzett és a fiatalabb generációk erősebben voltak jelen a munkaerőpiacon, olyan háztartásokban éltek, amelyekben az aktív korú tagok többet dolgoztak. Ez igaz volt a válság időszakára és a kilábalás éveiben a fellendülés ütemére is érvényes volt az összefüggés. A két dimenzió (kor és iskola) közül is első sorban az iskolai végzettség látszott meghatározni a munkaerő-piaci szereplést.

3.1.6 Retrospektív kérdések a válságról – sokkok és megküzdési stratégiák a munkaerőpiacon

A 2015-ös Háztartás Monitor egy külön kérdésblokkot szánt arra, hogy feltárja, milyen sokkok érték a háztartásokat a válság során. A retrospektív kérdések egy része arról szólt, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenéznie a háztartásnak 2007 óta, a másik része pedig azt térképezte fel, hogy a háztartások hogyan léptek fel a válság negatív hatásai ellen. A következőkben mind a sokkok, mind a „mentőakciók” közül a munkával, munkaerőpiacsal kapcsolatosakat elemezzük.

3.1.6.1 Sérülékenység, a háztartást ért sokkok

A gazdasági válság negatív hatásai a háztartásokat többek közt a munkaerőpiacon keresztül érték el. A recesszió állásvesztéssel, munkaidő-csökkenéssel járt, szűkült a munkaerő iránti kereslet. A 2015-ben megkérdezett 60 éven aluli népesség majdnem ötöde élt olyan háztartásban, ahol a háztartás fő keresőjével 2007 óta előfordult, hogy elveszítette állását. Még gyakoribb volt, hogy valamelyik másik (a fő keresőn kívül) háztartástag veszítette el a munkáját (23%). Sokkal ritkábban esett meg (3,8%) az, hogy valakinek csökkentették a munkaidejét. (Az alacsony előfordulást részben az is magyarázhatja, hogy kevésbé súlyos sokkról van szó, így a felidézése is nehezebb lehetett.) A negatív munkaerő-piaci esetek többsége a válságosabb, 2007–2013 közötti időszakban fordult elő.

Megvizsgáltuk, hogy a 2009 és 2015 között követett, korosztály és iskolai végzettség alapú kohorszokat mennyire érintette a munkaerő-kereslet visszaesése. (Emlékeztetőül: 2015-ben az idősebb kohorszok tagjai 46–59, a fiatalabbak tagjai 31–45 évesek voltak.) Főként az alacsonyan képzett kohorszokra volt jellemző, hogy a háztartás fő keresője elveszítette az állását, az idősebb csoport 27%-ával, a fiatalabbak 26%-ával történt ilyesmi. A kohorszok tagjai által említett összes eset több mint 77%-a az alacsony iskolai végzettségűek csoportjában esett meg. A maradék 22–23%-ból az esetek kisebb része, kb. 6%-a a magasan képzettek háztartásaiban történt, 16%-a pedig az érettségizettek körében. 2007 óta minden tizedik érettségivel rendelkező tapasztalta meg, hogy a háztartás fő keresője elvesztette munkáját. A következő kérdésnél, amely arra vonatkozott, hogy elvesztette-e más

háztartástag is az állását a fő keresőn kívül, az arányok hasonlóak voltak mind a kohorszok között, mind a kohorszokon belül. A sokkal ritkábban előforduló munkaidő-csökkentés leginkább (több, mint 60%-ban) ismét az alacsonyan képzetteket érintette, a maradék eset azonban a munkahelyvesztés eloszlásához képest egyenletesebben oszlott meg az érettségizettek és a diplomások között.

3.1.1. táblázat. A háztartást érő sokkok előfordulási aránya a 60 év alatti népességben (%)

	Előfordult 2007 óta	Az esetek közül 2007–2013 között fordult elő
A háztartás fő keresője állás nélkülivé vált.	19,3	62,7
Valamelyik más háztartástag elvesztette az állását vagy állás nélkülivé vált.	23,0	51,1
Csökkentették valamelyik háztartástag munkaidejét.	3,8	50,5

Forrás: Branyiczki, 2016 számításai a TÁRKI Háztartás Monitor 2015. évi adatfelvételén.

Az eredmények egybecsengenek a kohorszok 2009–2015 között követett munkaintenzitásra vonatkozó eredményeivel, ami egyfelől erősíti a retrospektív kérdések létjogosultságát, másfelől azt is mutathatja, hogy a kohorszokból elért minták évről évre valóban hasonlóak, és így összevethetőek. Mind a két nézőpont szerint erősebben sújtotta a válság az alacsonyabb státuszúakat.

3.1.2. táblázat. A háztartást ért munkaerő-piaci sokkok előfordulása kohorszanként (%)

Előfordult-e 2007 óta, hogy ...		AI-Id	AI-Fi	É-Id	É-Fi	F-Id	F-Fi
... a háztartás fő keresője állás nélkülivé vált.	Esetek megoszlása a kohorszok között	38,7	38,9	6,3	9,9	2,3	4,0
	Érintettek aránya a kohorszon belül	27,2	26,3	9,6	11,1	5,9	6,6
... valamelyik más háztartástag elvesztette az állását vagy állás nélkülivé vált.	Esetek megoszlása a kohorszok között	37,0	39,2	9,2	6,9	4,3	3,4
	Érintettek aránya a kohorszon belül	30,3	30,8	16,3	9,0	13,0	6,6
... csökkentették valamelyik háztartástag munkaidejét.	Esetek megoszlása a kohorszok között	29,3	30,3	12,1	10,1	6,1	12,1
	Érintettek aránya a kohorszon belül	4,3	4,3	3,8	2,4	3,3	4,2

Forrás: Branyiczki, 2016 számításai a TÁRKI Háztartás Monitor 2015. évi adatfelvételén.

Megjegyzés: A rövidítések feloldását lásd a 3.1.6. ábra jelmagyarázatában.

3.1.6.2 Küzdelem a válsággal, a háztartás munkakínálatának növelése

A válság okozta megélhetési nehézségekre többféle reakció adható a háztartásban: a fogyasztás csökkentése, a megtakarítások felélése vagy a bevételi források növelése. Ez utóbbinak egyik módja a munkavállalás, és így a munkajövedelem növelése. Azonban a háztartás növekvő munkakínálatát a piac nem feltétlen tudja befogadni. Részben ez állhat a 2007 óta történt munkavállalás alacsony esetszámai mögött. A válaszadók (60 év alattiak) 6,7%-a számolt be arról, hogy a válságra adott reakcióként munkába állt valaki a háztartásból, aki korábban nem dolgozott, és 8,5% arról, hogy valamelyik háztartástag plusz munkát, másodállást vállalt. 11,5% élt olyan háztartásban, ahol valaki túlórával tudta növelni munkakínálatát az állásában. A legtöbbször (13,1%) háztartása az otthoni munka, piacon kívüli termelés felé fordult. Ezek az arányok az állásvesztés gyakoriságához képest alacsonyak, főként akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a felsorolt eseteknek rendre kb. ötöde-negyede-harmada fordult elő a válságosabb 2007–2013-as időszakban. Vagyis a zsugorodó munkaerőpiacokon a háztartások nehezen tudták emelni a munkaintenzitásukat, ami felhívja a figyelmet a munka keresleti oldalára. Bár az írás a kínálati oldalra fókuszál, a háztartás munkaintenzitása természetesen a tagok munkakínálatának és a piaci keresletnek együttesen a függvénye.

3.1.3. táblázat. A háztartás munkaintenzitás-növelő lépéseinek előfordulási aránya a 60 éven aluli népességben (%)

	Előfordult 2007 óta	Az esetek közül 2007–2013 között fordult elő
A háztartásban felmerülő megélhetési nehézségek miatt munkát vállalt valaki, aki korábban nem dolgozott.	6,7	26,1
Valaki a háztartásban, aki korábban már dolgozott, megélhetési nehézségek miatt másodállást vagy pótlólagos munkát vállalt.	8,5	32,2
(A háztartásból valakinek) növekedett a munkaideje (túlórát vagy pluszfeladatokat vállalt) abban az állásban, ahol dolgozott.	11,5	20,7
(Több) otthoni, saját termelésű terméket (pl.: gyümölcsöt, zöldséget, állatot) termeltek saját fogyasztásra vagy eladásra.	13,1	24,4

Forrás: Branyiczki, 2016 számításai a TÁRKI Háztartás Monitor 2015. évi adatfelvételén.

Az eleve kis esetszámok eloszlása a kohorszok között erősen a válság által súlyosabban érintett, alacsony képzettségűek felé húz. A korábban nem dolgozók munkavállalása döntő többségben az alacsonyan képzett kohorszokban történt (különösen az idősebbek körében, ahol a válaszadók egytizedének háztartásában előfordult ilyen). Másodállást is főként az ebbe a két csoportba tartozók vállaltak. A túlóra eloszlása is hasonló, bár kevésbé aránytalan, mint az előbb említett lépéseké; az esetek fele továbbra is az érettségivel nem rendelkező személyek háztartásában történt, 20–20% pedig a közepesen és a magasan képzettek körében, ahol főleg a fiatalabbak vállaltak túlórát. Ezekben a kohorszokban belül a válaszadók több mint egytizede számolt be túlóráról a háztartásban. Az otthoni termelés növelése egyértelműen az alacsonyabb képzettséggel rendelkezők reakciója volt a válságra:

az esetek háromnegyede ezekhez a csoportokhoz köthetők; közülük az idősebbek ötöde volt érintett.

3.1.4. táblázat. A háztartás munkaintenzitás-növelő lépéseinek előfordulási aránya, kohorszokként, 2015 (%)

		Alsó- Idős	Alsó- Fiatal	Érettségi- Idős	Érettségi- Fiatal	Felső- Idős	Felső- Fiatal
A háztartásban felmerülő megélhetési nehézségek miatt munkát vállalt valaki, aki korábban nem dolgozott.	Megoszlás a kohorszok között	45,8	26,5	9,7	13,5	2,6	1,9
	Arány a kohorszok belül	10,5	5,8	4,8	5,0	2,2	1,0
Valaki a háztartásban, aki korábban már dolgozott, megélhetési nehézségek miatt másodállást vagy pótlólagos munkát vállalt.	Megoszlás a kohorszok között	32,3	31,8	6,5	18,4	6,0	5,1
	Arány a kohorszok belül	10,3	9,8	4,5	9,5	7,0	3,8
(A háztartásból valakinek) növekedett a munkaideje (túlórákat vagy pluszfeladatokat vállalt) abban az állásban, ahol dolgozott.	Megoszlás a kohorszok között	27,0	27,7	7,3	17,5	7,3	13,1
	Arány a kohorszok belül	10,9	10,8	6,4	11,3	10,8	12,5
(Több) otthoni, saját termelésű terméket (pl.: gyümölcsöt, zöldséget, állatot) termeltek saját fogyasztásra vagy eladásra.	Megoszlás a kohorszok között	41,6	33,4	11,9	9,6	1,7	1,7
	Arány a kohorszok belül	21,7	16,7	13,5	8,1	3,3	2,1

Forrás: Branyiczki, 2016 számításai a TÁRKI Háztartás Monitor 2015. évi adatfelvételén.

Megjegyzés: A kategóriák feloldását lásd a 3.1.6. ábra jelmagyarázatában.

3.1.7 Összegzés

Magyarországon európai viszonylatban továbbra is alacsony a foglalkoztatottság és a munka eloszlása is egyenlőtlen, a válság idején pedig különösen az volt. A TÁRKI Háztartás Monitor 2009 és 2015 közötti adatfelvételei alapján 2009-ben az aktív korúak 18%-a élt nagyon alacsony és további 12% élt alacsony munkaintenzitású háztartásban. A munkaerőpiachoz gyengén kötődőek általában kevésbé képzettek és valamivel idősebbek, mint a munkaerőpiacon erősebben integráltak. Főként az iskolai végzettség meghatározó, az

alacsonyan és a magasán képzettek között permanens a szakadék, amely a válságos, zsugorodó munkaerőpiac mellett tovább mélyült. Az érettségivel nem rendelkezők nagyobb arányban számoltak be állásvesztésről a válság alatt és ennek megfelelően ebben a csoportban nagyobb arányban vállalt valamelyik háztartástag munkát a megélhetési nehézségek miatt. Azonban a munkahelyek megszűnéséhez képest ritkábban fordult elő, hogy a háztartás növelni tudta a munkaintenzitását. A nagyon magas munkaintenzitású háztartásban élők mindössze 1–4%-a rekedt a relatív jövedelmi szegénységi küszöb alatt, míg az alig dolgozó háztartásokban élők 46–65%-a élt szegénységben. Vagyis, bár a munka hatékony védelmet nyújt a szegénység ellen, recesszió idején a sérülékenyebb csoportok számára nehezen elérhető a munka által biztosított védőháló.

3.2 A FOGYASZTÁSI VISELKEDÉS (SIMONOVITS BORI –SZIVÓS PÉTER¹⁹)

3.2.1 Bevezetés

Ennek a fejezetnek a célja bemutatni, hogy hogyan alakult a magyar háztartások fogyasztása a 2007–2008-as gazdasági válságot követően. A legfrissebb magyarországi adatok elemzése előtt, írásunk első részében a fogyasztás volumenére és annak időbeli változására vonatkozó tendenciákat tekintjük át az Eurostat és a KSH adatai alapján. A fejezet központi része a *TÁRKI Háztartás Monitor* kutatás 2015-ben készített, a válság társadalmi hatásait vizsgáló adatfelvétel adatelemzésére épül, amely a korábbi Háztartás Monitor kutatások fogyasztásszerkezetet feltáró blokkjával megegyező kérdéseket is tartalmazott, így lehetőségünk nyílt az eredmények az időbeli összehasonlításra. A fejezetet a 2015-ös Monitor adatfelvétel egy másik blokkjának elemzésével zárjuk, amely az vizsgálta, hogy a 2007–2008-ban induló gazdasági válság során miképpen reagáltak a háztartások a megélhetési nehézségekre. A fejezet témájából adódóan csak a fogyasztási kiadásokat érintő „megtakarításokat” tekintjük át.

A fogyasztási kategóriák tekintetében évek óta kiforrott tételsort alkalmazunk, amelyben egyes javak és szolgáltatások fogyasztására – jellegüktől függően – havi (pl. élelmiszer, lakásfenntartással kapcsolatos rendszeres kiadások), háromhavi (pl. ruházkodás, egészségügyi kiadások) vagy éves szinten (pl. lakáskarbantartás, üdülés, tartós műszaki cikkek) kérdezzük rá. A fogyasztás ebben az esetben az adott időszakban, az adott termékcsoporthoz vagy szolgáltatástípusra költött, forintban kifejezett pénzösszeget jelenti.²⁰ Jelezzük, hogy a számbavétel módszertana eltér a KSH hosszú ideje alkalmazott módszerétől, ahol az adatgyűjtés fontos részét képezi az ún. naplóvezetés is, így részben ennek következtében az adatok közvetlenül nem összehasonlíthatóak.

A fogyasztás jellemzően háztartási szinten értelmezendő, még akkor is, ha egyes tételek esetén személyenként is jól elkülöníthető a fogyasztás mértéke. Elemzésünkben mi is a háztartások fogyasztását vizsgáljuk, ugyanakkor a háztartások eltérő nagysága, szerkezete

¹⁹ A fejezet forrása: Simonovits és Szivós, 2016.

²⁰ Nem pedig az elfogyasztott mennyiséget: pl. hány kilogramm kenyeret vagy hány kilowatt áramot fogyasztott a kérdezett háztartás.

(pl. hány felnőtt és hány gyerek él együtt, milyen az aktív és inaktív aránya) és ezekből fakadóan a háztartási fogyasztás méretgazdaságossága miatt, ha a háztartásokat össze akarjuk hasonlítani, olyan súlyt kell rendelni az egyes háztartástagokhoz, amelyek arányban állnak a fogyasztással az adott méretű és szerkezetű háztartáson belül. Ennek kezelésére különböző ekvivalencia-skálákat használnak a kutatók, amelyeknek a magyar háztartások fogyasztásához való „illeszkedését” a 2004/2005-ös adatok alapján Varga (2006) részletesen vizsgálta. Az összehasonlítás alapján arra következtetésre jutott, hogy a magyar viszonyokhoz a világszerte elterjedt egységskálák közül leginkább az OECD1-skála illeszkedik²¹. Ugyanakkor mivel a korábbi kutatások során a 0,73-as kitevővel számolt ekvivalencia-skálát használtuk, ezért – ahol az összehasonlítás miatt ez szükséges – most is az így kalkulált adatokat közöljük. (A jövedelmi adatokkal történő összevethetőség miatt használjuk továbbá az OECD2-skálát is²².)

3.2.2 Nemzetközi és makro-, mikroadatok: kontextus és validálás

A háztartások fogyasztására vonatkozóan a statisztika megkülönböztet mikro- és makroszintű mutatókat. A háztartások fogyasztásának számítása makro szinten az uniós ajánlásoknak megfelelő elszámolási rendszer, a *European System of National and Regional Accounts, ESA 2010* keretében készül. A bruttó hazai termék (GDP) belföldi felhasználásának legnagyobb tételét a háztartások tényleges fogyasztása teszi ki. Ez a háztartások fogyasztási kiadásai és a természetbeni társadalmi juttatásokból tevődik össze. A természetbeni társadalmi juttatások nagyobb részben a kormányzattól és kisebb részben a háztartásokat segítő nonprofit intézményektől származnak. A nemzeti számlák összeállítása során az összes – egyéni és intézményi, magyar és nem magyar háztartásfővel rendelkező rezidens háztartás, fogyasztói és termelői minőségében történt – fogyasztásról becslés készül. A nemzeti számlákban elszámolt háztartási fogyasztási kiadások vásárolt fogyasztásból, saját termelésű fogyasztásból és természetben/nem pénzben kapott bérekből tevődnek össze. A nemzeti számlák összeállítására vonatkozó szabályoknak megfelelően a háztartások fogyasztási kiadásának része a saját tulajdonú lakásszolgáltatás (imputált lakbér), a háztartások fogyasztására jutó *FISIM* (*Financial Intermediation Services Indirectly Measured* – a pénzügyi közvetítői szolgáltatások közvetetten mért díja) és az illegális tevékenységekből származó fogyasztás is. A hivatalos statisztika fogyasztásra vonatkozó mikroadatai a *KSH Háztartási Költségvetési és Életkörülmény Felvételből* (HKÉF) származnak. Ez egy önkéntes részvételen alapuló, reprezentatív adatgyűjtés, vonatkozási köre a magánháztartásokban élő magyar állampolgárok, így nem terjed ki az intézeti, intézményi háztartások (javító-nevelő intézetek, börtönök, honvédségi intézmények, idősek otthonai, kórházak, szanatóriumok) lakóira; ám a családjuktól ideiglenesen távol lévő, kollégiumokban, diákotthonokban lakó tanulókat a háztartás tagjaihoz tartozónak tekinti. Továbbá a Magyarországon élő külföldi munkavállalók, diplomaták stb. sem tartoznak a HKÉF megfigyelési körébe. A háztartások a vásárolt, személyes célú fogyasztásukat rögzítik a naplóban, kiegészítve a saját termelésű fogyasztással, amelynek értékelése piaci árakon történik.

²¹ Az OECD1-skála a háztartás első felnőtt tagjához 1,0-es, a további felnőttekhez 0,7-es, a 15 éves és az alatti gyermekekhez pedig 0,5-es súlyt rendel.

²² Az OECD2-skála a háztartásban élő felnőttek mellé azonos, 0,5-ös, a 15 éves és az alatti gyermekek mellé pedig 0,3-es súlyt rendel.

A mikro- és makroszintű háztartási kiadások adatai különböznek egymástól, egyrészt az adatgyűjtés eltérő módszeréből adódóan, másrészt különbözik a megfigyelték köre is, hiszen míg a makroadatoknál a nemzeti számlák alapján az összes háztartásról kapunk összesített információkat, addig a mikroadatokat a háztartások felkeresésén és kikérdezésén alapuló összeíráson alapulnak, és nem fedik le az intézményi háztartásokat. A lefedett adatok körében is különbség van.

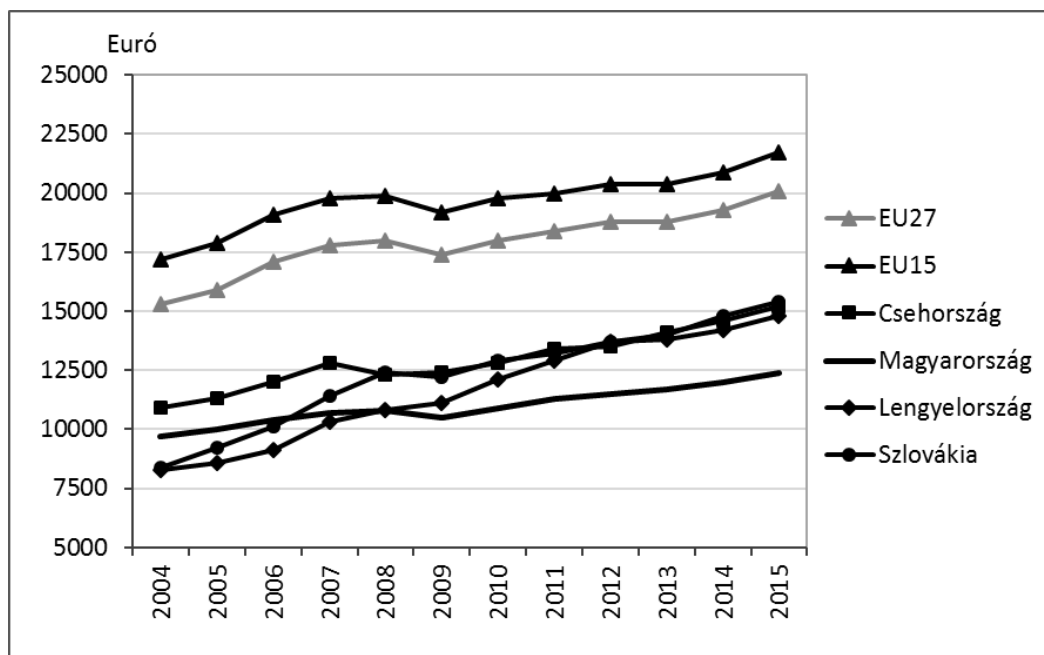
Az adatforrások áttekintése után először a makroadatokat, majd a TÁRKI vizsgálatához közelebb álló lakossági felvételek eredményeit tekintjük át.

Ebben a részben, amely a magyar adatok nemzetközi környezetét kívánja megadni, a „háztartások tényleges fogyasztása” (*Actual Individual Consumption – AIC*) makrostatisztikai fogalmat használjuk, ami az elfogyasztott javak és szolgáltatások összege, és amely tartalmazza a kormányzat és a nonprofit intézmények által a háztartásoknak nyújtott szolgáltatásokat is (természetbeni juttatások: egészségügy és oktatás). Nemzetközi összehasonlításokban ezt az indikátort szokták alkalmazni, ez a jólét mérése szempontjából pontosabb, mint a GDP – bár meg kell jegyezni, hogy a kettő korrelációja magas, hiszen az AIC a GDP legnagyobb kiadási komponense. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni továbbá, hogy Magyarországon ez az arány (AIC/GDP) az elmúlt bő egy évtizedben jelentősen visszaesett: a 2003-ban jellemző 72%-ról 2015-ben 59%-ra csökkent. Ez a csökkenés a vizsgált országok közül Magyarországon volt a legnagyobb, miközben Szlovákiában és Csehországban 1-3 pontos növekedés volt megfigyelhető.

A 3.2.1. ábra alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy míg az elmúlt 11 év alatt Lengyelország és Szlovákia fogyasztási szintje közel négyötödével emelkedett (78 és 83%), a korábbi regionális vezető, Csehországa pedig négyötödével, addig Magyarországon mindössze alig több mint egynegyedével (28%) nőtt a háztartások fogyasztási szintje. Ez nagyjából megegyezik a „régibb” EU-tagországok (továbbiakban EU15-országok) átlagos növekedésével (26%). Ha bázisként a „válság évet”, 2009-et tekintjük, akkor a növekedési sorrend hasonló: a lengyel fogyasztás egyharmadával emelkedett azóta, a szlovák 26%-kal, a cseh 23%-kal, a magyar pedig csupán 18%-kal. Ezek a növekedési ütem különbségek nem hagyták változatlanul a relatív pozíciókat, ezt mutatja be az EU15-országokat referenciaként feltüntető 3.2.2. ábra.

A 2003–2015-ös időszak elején Csehország az EU15-országok fogyasztási szintjének 63%-án, Magyarország 58%-án állt, míg ezektől lemaradva Szlovákia 48, Lengyelország pedig 47%-án. Tizenkét évvel később a helyzet gyökeresen eltérő: a lengyel, szlovák, cseh relatív értékek szinte megegyeznek egymással (a nyugat-európai átlagérték rendre, 68, 71, 70%-a jellemzi őket), a magyar szint ettől jelentősen elmarad, csupán 57%. Míg tehát a szlovák gazdaság 23 százalékpontos, a lengyel 21 százalékpontos növekedést, közeledést produkált, addig a magyar gazdaság –1 százalékpontosat a „háztartások tényleges fogyasztása” mutatót tekintve!

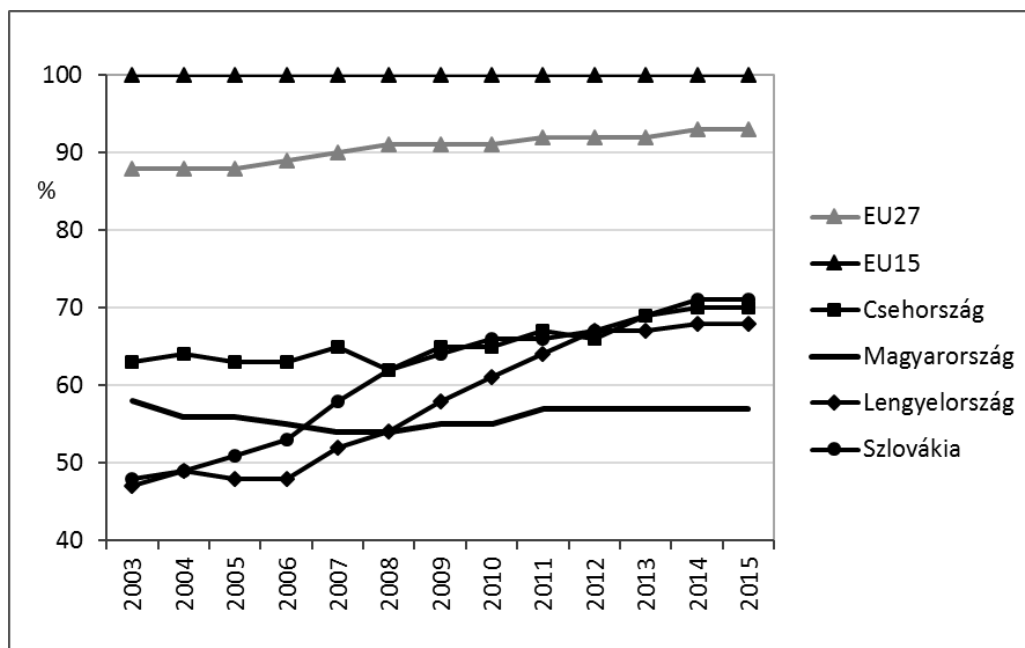
3.2.1. ábra. A háztartások tényleges fogyasztásának szintje vásárlóerő-paritáson mérve a visegrádi országokban, az EU15- és az EU27-országokban, 2004–2015 (euró)

Forrás: Eurostat http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=prc_ppp_ind&lang=en, beállítások: 'AIC' és 'real expenditure per capita (in PPS_EU27)'.

A nemzetközi kitekintés után a hazai makroadatokat mutatjuk be röviden. Az árindexek és a deflátorok problematikáját elkerülendő, folyóáras adatokat ismertetünk, egy főre jutó értékeket (tehát olyanokat, amelyek a népesség 2005–2015 közötti 3-4%-os csökkenését is tartalmazzák.) Mint már jeleztük, a „háztartások tényleges fogyasztása” mutató két elemre bontható, a „háztartások fogyasztási kiadására” és a „természetbeni társadalmi juttatásra”. 2015-ben a „háztartások tényleges fogyasztása” egy főre jutó értéke kicsit meghaladta az évi 2 millió forintot, négyötöde az első, egyötöde a második kategóriába tartozott. 2005 és 2015 között ez a két komponens eltérő mértékben változott, a fogyasztási kiadás 39%-kal emelkedett, a természetbeni juttatások 30%-kal növekedtek ez idő alatt. Ha a 2009-es évtől tekintjük ugyanezt, akkor rendre 21, illetve 16%-os növekedést láthatunk.

3.2.2. ábra. A háztartások tényleges fogyasztása vásárlóerő-paritáson mérve a visegrádi országokban és az EU27-országokban az EU15 átlagához viszonyítva, 2004–2015 (EU15=100)

Forrás: Eurostat. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=prc_ppp_ind&lang=en
beállítások: 'AIC' és 'volume indices of real expenditure per capita in PPS (EU27=100)'.

Az elérhető legutolsó hivatalos mikroadat²³ 2014-re vonatkozik és 907 675 forintos egy főre jutó éves kiadást mutat, ami 75 640 havi értéknek felel meg. Látjuk, hogy ez a korábban részletezett fogalmi és mérési különbségek miatt alacsonyabb, mint a releváns makroadat.

3.2.3 A fogyasztás mértéke

A TÁRKI Monitor adatai szerint a magyar háztartások 2015-ben havonta átlagosan 158 ezer forintot költöttek fogyasztási kiadásokra; ez egy főre vetítve 78 620 forintot jelentett, ami alig haladja meg a KSH előzetes adatát²⁴. A kiadásokat 0,73-as kitevővel korrigált fogyasztási egységekre számítva ez 92 165 forintos, OECD1-skálával számolva pedig 89 769 forintnyi kiadást jelentett. Az F3.2. Függelék F3.2.1. táblázatában összefoglaltuk, hogy ezek az értékek hogyan alakultak a 2007 és 2015 közötti, összesen öt adatfelvétel idején háztartásonként, illetve a különböző fogyasztási ekvivalencia-skálák szerint. A táblázat értékeit összevethetjük a korábbi évek értékeivel és nominális növekedést vizsgálhatunk az évek között, melyeket azonban korrigálnunk kell a fogyasztói árak inflációjával ahhoz, hogy a reálérték alakulását becsülhessük. A 2015-ös értékeket 2014-hez és 2009-hez fogjuk hasonlítani.

²³ KSH STADAT Idősoros éves adatok – Jövedelmi viszonyok, életkörülmények 2.2.3.4 (2016. július 1.)

²⁴ 2015-ben a háztartások egy főre jutó összes fogyasztási kiadása egy hónapra vetítve átlagosan 74 608 forint volt (KSH 2016).

A 2009 és 2015 közötti időszakra becsült árindex 116,5%, illetve a 2014–2015 közötti 99,9%. Mindez alapján összességében megállapíthatjuk, hogy a fogyasztás reálértéke, mind 2009, mind pedig az előző évhez viszonyítva 1,0 körül alakult, a választott mutatótól függően hol kicsit magasabb, hol kicsit alacsonyabb ennél. Nem szabad elfelejteni ugyanakkor, hogy a 2009–2015 periódus két, egymástól jól elválasztható szakaszra bontható, egy 2012-ig tartó csökkenő és egy azt követő növekedést mutató szakaszra.

3.2.3.1 A fogyasztás társadalmi meghatározói

A háztartások jellemzői (összetétel és településtípus), illetve a háztartásfők társadalmi-demográfiai jellemzői számottevő mértékben határozzák meg a háztartás fogyasztását 2015-ben (F3.2. Függelék F3.2.2. táblázat). A településtípus és a háztartás létszáma egyaránt meghatározó jelentőségűek: míg a fővárosi háztartások az országos átlag 132%-át fogyasztják havonta, addig a városokban élők az átlag 94%-át, és a községek háztartásai pedig mindössze 83%-át.

A háztartások mérete jelentősen meghatározza a háztartások fogyasztását: minél nagyobb egy háztartás, annál kevesebb az egy fogyasztási egységre jutó fogyasztás. Míg ugyanis az egyfős háztartások átlagos fogyasztása 105 ezer forint, a legalább négyfős háztartásoké ennek nagyjából kétharmada, 71 ezer forint volt fogyasztási egységenként. Nyilvánvaló, hogy mindkét összefüggés (településtípus és háztartásméret) mögött összetételi hatás (is) van, azaz más a különböző összetételű és földrajzi elhelyezkedésű háztartások társadalmi, gazdasági és demográfiai összetétele.

A háztartásfő legfontosabb jellemzői szerint összehasonlítva azt látjuk, hogy a legmagasabb jövedelmi ötödbe tartozó, diplomásként, önállóként, illetve vállalkozóként dolgozó háztartásfővel rendelkező háztartások fogyasztása a legmagasabb volumenű. E társadalmi csoportok körében az OECD1-skála alapján számolt fogyasztás az átlagos érték 135–141%-a. Ezzel szemben a legalacsonyabb fogyasztási szintet az alacsonyan képzett (legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel rendelkező), illetve inaktív háztartásfőjű, legalacsonyabb jövedelmi ötödbe tartozó, legalább négyfős háztartások körében találjuk, ahol az egy fogyasztási egységre vetített fogyasztás jellemzően az átlagos szint mindössze 63–79%-a.

A vizsgált metszetekben a legnagyobb fogyasztásbeli különbség a jövedelemszint mentén alakult ki, az alsó ötödben az átlag 63%-a, míg a felső ötödben az átlag 141%-a a fogyasztás szintje, ami több mint kétszeres különbséget jelent. 2006/2007-es adataink, majdnem ugyanezeket az arányokat mutatják.

A háztartásfő kora szintén érdemben befolyásolja az egy főre jutó fogyasztást, amelyből elsősorban a 30–39 év közötti háztartásfővel rendelkező háztartások fogyasztása emelkedik ki. A korábbi eredményekkel összevetve azt látjuk, hogy a kép 2006/2007-ben is hasonló volt, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy akkor a legidősebbek fogyasztási szintje 7 százalékponttal elmeradt az átlagos szinttől, utolsó adataink szerint e csoport 2-ponttal meghaladja az átlagot.

További említésre méltó egyenlőtlenségi dimenzió a háztartásfő iskolai végzettsége, amely szerint valamelyest csökkentek a háztartások fogyasztásbeli különbségei 2014-hez képest, és ezzel visszaálltak a 2012-es arányok. 2012-ben a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkező háztartásfőkkel élők fogyasztása az átlagos fogyasztási szint háromnegyede, 76%-

a volt – éppúgy, mint 2015-ben, miközben az egyetemet végzett háztartásfők esetében 143%-ot mértünk akkor, és 137%-ot most. Összességében tehát a vizsgált társadalmi jellemzők mentén a fogyasztás egyenlőtlensége valamivel kisebb, mint egy évvel korábban.

3.2.3.2 Fogyasztási tételek

Ami az egyes fogyasztási tételeket illeti, nem meglepő, hogy a legtöbbször által fogyasztott termékek és szolgáltatások a napi létfenntartáshoz kapcsolódnak: a magyar háztartások mindegyike költ ételmeztartásra és lakásfenntartásra, s majdnem mindegyike testápolásra (97,6%), valamint mosó- és tisztítószerre (98,2%). Ennél kisebb arányban, de a háztartások döntő többsége költ telefonálásra, televízió-, illetve internet-előfizetésre (92,9%).²⁵ Továbbá az egészségüggyel kapcsolatos kiadások is meghatározóak: tízből nyolc-kilenc háztartásban jelentkeznek rendszeresen orvosi és gyógyszerkiadások (84%).

A lakásfenntartási kiadások közül a legnagyobb arányban az elektromos árammal (98,4%) és a fűtéssel²⁶ kapcsolatos kiadásokra költenek a háztartások. Emellett a víz- és csatornahasználatból eredő kiadások a magyar háztartások 92,5%-át terhelik havonta. Szemétszállításra a háztartások háromnegyede költ rendszeresen, lakbérre, illetve közös költségre pedig a háztartások bő egyharmada.

Tízéből nagyjából hét háztartás költ ruházatra, körülbelül csaknem kétharmaduk szépségápolásra, minden második háztartás pedig közlekedésre és élvezeti cikkekre (pl. cigarettára vagy szeszes italra). Ezek közül a szépségápolásra költők aránya nőtt a leginkább az elmúlt 5 éves időszakban: míg 2009-ben a háztartások 48,7%-a költött rendszeresen ilyen jellegű szolgáltatásokra és termékekre (pl. fodrászra, kozmetikusra vagy szoláriumra), addig 2012-ben ez az arány 56,9%, 2015-ben pedig 59,5% volt.

Tíz háztartásból nagyjából három kiadásai között találunk valamilyen lakáskarbantartással, háztartás- vagy lakásfelszereléssel, üdüléssel, illetve művelődéssel, oktatással vagy szórakozással kapcsolatos kiadási tételt. A háztartások nagyjából egyötöde fizetett 2015-ben ház- vagy ingatlanadót, és ennél valamivel kevesebben költöttek sportra, és valamivel többen tartós műszaki cikkekre.

Az üdülésre is költők aránya 2007 óta épp a legutóbbi, 2015-es évben volt a legmagasabb, mivel 2012-ig a háztartások legfeljebb 19%-a, 2015-ben viszont már 24%-a fordított valamennyit üdülésre. Ezzel szemben mind lakásfenntartásra, mind tartós műszaki cikkekre a vizsgált időszak elején (2004 és 2007 között) nagyobb arányban költöttek a háztartások, mint a vizsgált időszak második felében (2009 után). Úgy tűnik, hogy egyrészt az átlagjövedelem szintjének emelkedése, másrészt a kormányzati „fogyasztás-politika” (lásd pl. a cafetéria rendszer preferenciáit) több tételre emelte az adott kiadásra fordító háztartások arányát, hiszen jelentősen növekedett a ruházatra, sportra, szépségápolásra és az üdülésre költő háztartások aránya. (F3.2. Függelék F3.2.3. táblázat)

²⁵ A 2014-es évben először együtt számoltuk e három kiadási tételre szánt költségeket, az ún. komplex előfizetések terjedése miatt.

²⁶ A fűtés a kiadási tételek tekintetében vagy gázdíj, a távfűtéses lakások esetén pedig melegvíz- és fűtődíj formájában jelentkezik.

A háztartásoknak csak egy szűk körét érintik olyan jellegű kiadások, mint más háztartások pénzbeni támogatása (6,2%).

A háztartások ekvivalens jövedelmi ötödei szerint vizsgálva a fogyasztási tételenkénti kiadási arányokat azt látjuk, hogy vannak olyan alapvető kiadási tételek, melyekre a háztartások szinte mindegyike költ. Ezek az élelmiszerfogyasztás, a lakásfenntartással kapcsolatos, valamint a tisztító- és tisztálkodó-szerekre fordított kiadások. Ezeken az alapvető szükségletek kielégítésén kívüli tételek esetében viszont jelentős különbségek vannak a jövedelmi ötödök fogyasztási gyakoriságában. (F3.2. Függelék F3.2.4. táblázat)

A leginkább jövedelemérzékeny kiadási tétel az üdülésre, nyaralásra szánt kiadás: míg az alsó jövedelmi ötödbe tartozók mindössze 5%-a, addig a felső ötödbe tartozók több mint fele, 53%-a költött a kérdezést megelőző 12 hónapban nyaralásra, azaz a különbség több mint tízszeres. Emellett a „luxuskiadás” kategóriába sorolható a művelődésre, oktatásra, korrepetálásra, sportra, tartós műszaki cikkekre, valamint a szórakozásra szánt kiadások: a legszegényebb és leggazdagabb jövedelmi ötödbe tartozó háztartásokat összevetve 3–4-szeres eltérést találunk. Más háztartásokat a leggazdagabb háztartások négyszeres arányban támogatnak pénzzel a legszegényebbekhez képest.

Szintén jelentős, kettő körüli arányt találtunk a szépségápolásra, valamint a lakásfelszerelési cikkekre költő háztartások aránya között a két szélső jövedelmi ötöd összevetésekor. Általános trend a többi vizsgált fogyasztási tétellel kapcsolatban, hogy a háztartási jövedelem ötödeiben felfelé haladva szintén növekvő arányban költenek ezekre a dolgokra a háztartások.

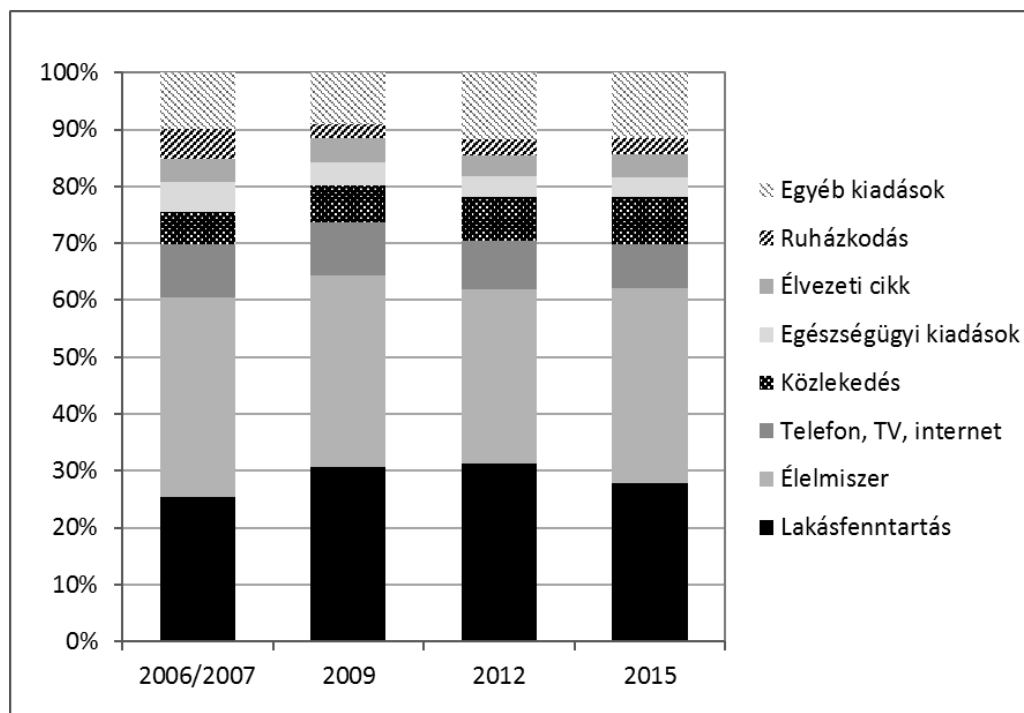
A ténylegesen fogyasztók körében a fogyasztási tételekre költött átlagos kiadások volumene a legalsó és legfelső ötödbe tartozó háztartások között a vizsgált tételek nagy részében 1,5–2-szeres különbséget mutat. A legkisebb eltérést a lakásfenntartással kapcsolatos kiadások esetében találjuk: ezek közül is a legkisebb különbség a fűtésre, illetve a fűtés nélküli áram- és gázfogyasztásra költött összeg tekintetében található, azaz legkevesbé az energiaköltségeken képesek a háztartások takarékoskodni (F3.2. Függelék F3.2.5. táblázat).

3.2.3.3 A fogyasztás szerkezete

A fogyasztás szerkezetének vizsgálatából megtudhatjuk, hogy a háztartások átlagosan a kiadásaik mekkora részét fordítják az egyes tételekre²⁷. Az összes kiadás legnagyobb hányadát az élelmiszerrel kapcsolatos kiadások tették ki az elmúlt tíz évben: ennek aránya ugyan a vizsgált időszakban néhány százalékpontnyit csökkent, majd 2015-ban növekedett, a háztartások fogyasztásának nagyjából az egyharmadát tette ki. A másik jelentős költségelem a lakásfenntartással kapcsolatos kiadások, melyek viszont jelentősen megnöttek a vizsgált időszakban, ugyanakkor 2015-ben csökkentek az előző évhez viszonyítva. Míg a 2004/2005-ös adatfelvétel idején a kiadások mintegy 25%-át tették ki a lakásfenntartással kapcsolatos költségek, addig 2009-ben ez a tétel meghaladta az összes fogyasztás 30%-át, majd 2014-re megközelítette a kiadások egyharmadát, ez esett vissza 28%-ra.

²⁷ A KSH adatai szerint COICOP bontásban vizsgálva a fogyasztási kiadásokat, a legnagyobb részarányt az „élelmiszerek és alkoholmentes italok” képviseli 26,7%-kal, a második a „lakásfenntartás és energia” 22,2%-kal, és a „közlekedés” a maga 10,6%-ával a harmadik. (Lásd KSH 2016.)

3.2.3. ábra. A fogyasztási kiadások szerkezete 2006/2007, 2009, 2012-ben és 2015-ben (%)

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2006/2007., 2009., 2012. és 2015. évi adatfelvételei.

Közlekedésre, telefon, tévé- és internet-előfizetésre együtt a költségek 7–8%-a, egészségügyi kiadásokra és élvezeti cikkekre nagyjából 4–5%-a jutott a teljes vizsgált időszakban. 2007-hez képest változás, hogy 2015-re felére esett vissza a ruházzkodásra és a lakáskarbantartásra fordított kiadások aránya, de ugyanígy csökkent a tartós műszaki cikkekre és a lakásfelszerelési cikkekre fordított kiadások aránya is. Tisztító- és tisztálkodószerekre az összkiadásuk kevesebb mint 2-2%-át költötték a magyar háztartások 2015-ben. A többi kiadási tétel legfeljebb 1%-os súllyal jelent meg az összes kiadáson belül.

Érdemes kiemelten vizsgálni a legáltalánosabb, egyben legjelentősebb fogyasztási tételt, az élelmiszert, mert ez az a tétel, amelyre mindenkinek kell költenie, így a jövedelemhez vagy az összes fogyasztáshoz viszonyított élelmiszerfogyasztási arány jó indikátora a jól-létnek. Ez az arány szoros összefüggésben áll a háztartás gazdasági-társadalmi helyzetével. Az F3.2. Függelék F3.2.6. táblázat a háztartások jellemzői (összetétel és településtípus), illetve a háztartásfők társadalmi-demográfiai jellemzői szerint elemzi a háztartások élelmiszerfogyasztási arányát az összes fogyasztáson belül.

Legerősebb az összefüggés a háztartás jövedelme, illetve a háztartásfő iskolai végzettsége, valamint az élelmiszere fordított kiadási arány között. Míg a leggazdagabb jövedelmi ötöd fogyasztásának 32%-át, a legalacsonyabb ötödbe tartozók esetében a fogyasztásuk 40%-át teszi ki az élelmiszer. Iskolai végzettség szerint ugyanilyen mértékű különbséget látunk a legmagasabb és a legalacsonyabb végzettségű csoport fogyasztása között: míg a felsőfokú végzettségű háztartásfővel rendelkezők fogyasztásának 32%-át, a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők fogyasztásának 39%-át adja az élelmiszerfogyasztás. A háztartásfő

foglalkozása szintén fontos tényező: míg a fizikai foglalkozásúak átlagosan a kiadásaik 37%-át fordítják élelmiszerre, addig a szellemi és önálló foglalkozású háztartásfők esetében ez az arány 32%.

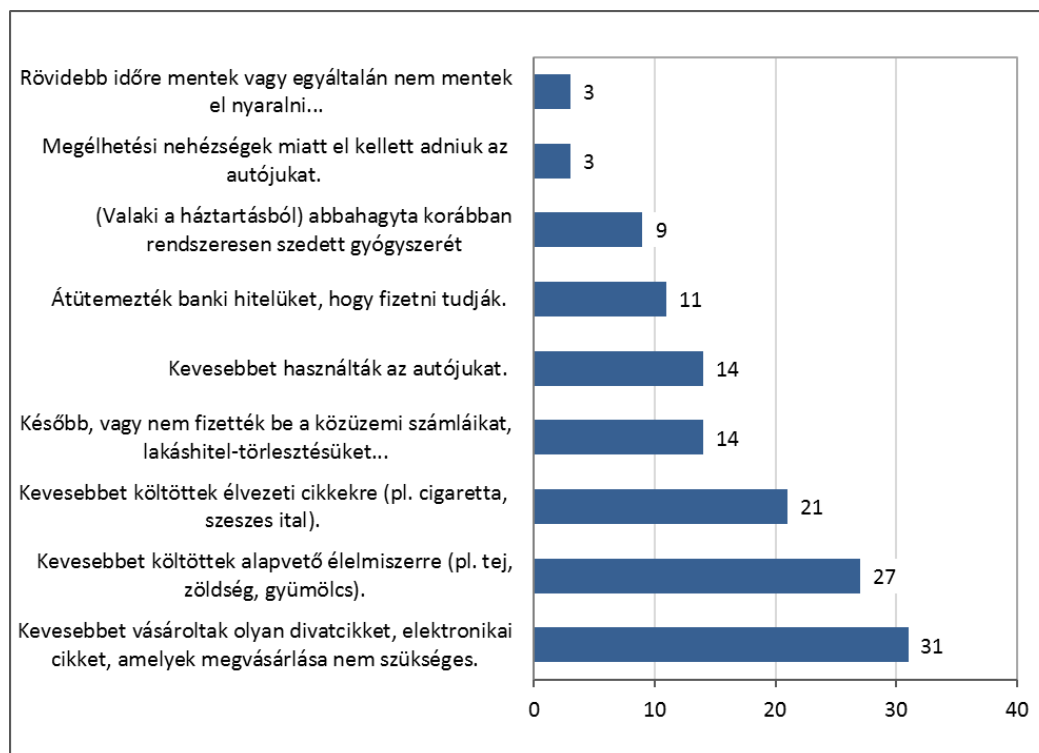
Az élelmiszerhez hasonlóan kiemelt fontosságú a szinte minden háztartás számára elkerülhetetlen lakásfenntartási költség: az ezzel kapcsolatos kiadások jelentősen megnöttek. Ez a költség a 2006/2007. évi 16 ezerről 2015-re 25 ezer forintra nőtt, mégpedig úgy, hogy a növekedés nagyobb része az időszak közepén történt, az utolsó három évben viszont csökkent az összeg (vö. F3.2. Függelék F3.2.3. táblázat). A lakásfenntartással kapcsolatos kiadások közé soroltuk a gáz-, a víz- és melegvíz-, illetve fűtődíjat, az elektromos árammal, a víz- és csatornahasználattal, továbbá a szemétszállítással kapcsolatos költségeket, valamint a lakbért és a közös költséget. Az F3.2. Függelék F3.2.7. táblázat szerint minden vizsgált tényező statisztikailag szignifikáns kapcsolatban áll a lakásfenntartási kiadások alakulásával. A háztartás jellemzői szerint látható legfontosabb összefüggések a következők: egyrészt a fővárosban és a városokban nagyobb részarányban költenek lakásfenntartásra, mint a községekben, másrészt minél kisebb a háztartás, annál nagyobb arányú fogyasztási tételt jelent a lakásfenntartás. Emellett a 60 évnél idősebb háztartásfővel élők, az általánosan alacsonyabb iskolai végzettségű, a nyugdíjas és fizikai munkát végző háztartásfők, valamint a második jövedelmi ötödbe tartozó háztartások az átlagot meghaladó arányban költenek lakásfenntartásra. Ezzel szemben az 50 évesnél fiatalabb háztartásfőjű háztartások tagjai, a nem fizikai munkát végzők, az alkalmazottak és a legfelső jövedelmi ötödbe tartozók az átlag alatti mértékben fordították a teljes fogyasztásuk egy részét lakásfenntartással kapcsolatos kiadásokra 2015-ben.

3.2.4 A háztartások válságra adott viselkedési reakciója

Végezetül megvizsgáljuk, hogyan érintette a magyar háztartásokat a 2007–2008-ban induló gazdasági válság. Arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen módokon reagáltak a háztartásokat érintő megélhetési nehézségekre. Jelen fejezet témájából adódóan most a fogyasztási kiadásokat érintő „megtakarításokra” fókuszálunk.²⁸

²⁸ A Monitor kutatás során részletes kérdésblokk vizsgálta a háztartások válságra adott viselkedési reakcióit (eladás, vagyonteljesítés, emberitőke-beruházások, migráció stb. témakörökben).

3.2.4. ábra. Azon háztartások aránya, amelyekben 2007 óta gyakran vagy szinte folyamatosan előfordult, hogy ... – az említések növekvő sorrendjében (%)

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2015. évi adatfelvétele.

Megjegyzés: Érvényes elemszám: N=2634.

Az utóbbi időszakban csaknem minden harmadik háztartás döntött úgy, hogy gyakran vagy akár szinte folyamatosan visszafogja – a nem feltétlenül szükséges – divat-, illetve elektronikai cikkekre fordított kiadásait, és több mint a háztartások negyede rákényszerült arra, hogy alapvető élelmiszerek megvásárlásán spóroljon (3.2.4. ábra).

Élvezeti cikkekre a háztartások egyötöde kényszerült rendszeresen kevesebbet költeni a gazdasági válság kezdete óta. A kérdezettek 14-14%-a volt kénytelen kevesebbet használni autóját, illetve késleltetni közüzemi számlái befizetését. Tízből egy válaszadó volt kénytelen átütemezni banki hitelét vagy hiteleit, és nagyjából ugyanilyen arányban találtunk olyan háztartásokat, melyekben valamelyik családtag abbahagyta valamilyen korábban rendszeresen szedett gyógyszerének szedését. Azok aránya, akik az elmúlt időszakban a korábban megszokotthoz képest rövidebb időre mentek vagy egyáltalán nem mentek el nyaralni, üdülni, vagy jelentősen kevesebbet költöttek erre, illetve megélhetési nehézségek miatt adták el az autójukat, első ránézésre talán meglepően alacsony (3-3%). Ez utóbbinak feltételezhetően az az oka, hogy a háztartások azon 40%-ának, melyek nem rendelkeznek autóval nem is tettük fel ezt a kérdést.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a három leggyakrabban említett terület, ahol a fogyasztást visszafogták mely társadalmi csoportokra jellemző leginkább és legkevésbé.

Az említett három fogyasztási terület, ahol a háztartások viselkedési reakciója a fogyasztás mértékét érintette, mindegyik vizsgált társadalmi-demográfiai háttérváltozóval szignifikáns

összefüggést mutat (F3.2. Függelék F3.2.8. táblázat). Legerősebben a következő változók függenek össze az élelmiszerrel, élvezeti cikkeivel, illetve divat- vagy elektronikai cikkeivel kapcsolatos megtakarításokkal:

A háztartásfő iskolai végzettsége: a háztartásfő legmagasabb iskolai végzettségével párhuzamosan jelentősen csökken azon háztartások aránya, akik akár az élelmiszeren, akár az élvezeti cikkeken, akár a divat-, illetve elektronikai cikkeken spórolni voltak kénytelenek az elmúlt időszakban. A legfeljebb 8 általánost végzettek körében – a diplomásokhoz viszonyítva – 3-4-szeres azok aránya, akik kénytelenek voltak az említett három fogyasztási területen megtakarítani.

A háztartásfő gazdasági aktivitása és (ha aktív) foglalkozása: a válság óta a vállalkozók kényszerültek rá legkevésbé, és az „egyéb” kategóriába sorolt társadalmi csoportok (inaktívak, illetve alkalmi- vagy közmunkából élők) a leginkább a spórolásra. Foglalkozás alapján elmondható, hogy a fizikai munkát végzők az átlagot jelentősen meghaladó mértékben csökkentették élvezeti, divat-, illetve elektronikai cikkekre szánt kiadásukat, míg az önállók és vezetők az átlagnál jelentősen kisebb mértékben voltak kénytelenek visszaszorítani ezeket a fogyasztási kiadásukat.

A háztartás jövedelmi helyzete (OECD1-skála alapján számolva) nyilvánvalóan szorosan összefügg a háztartást érintő kényszerspórolásokkal. Míg a legalacsonyabb jövedelmi ötödben élők az átlaghoz képest kétszeres arányban (58%) voltak kénytelenek visszafogni az élelmiszerre fordított kiadásukat, addig a legfelső jövedelmi ötödben élők esetében mindössze(?) a háztartások 7%-a tett így. Valamivel kisebb mértékű, de azonos irányú különbségeket találunk az élvezeti, divat-, illetve elektronikai cikkeivel kapcsolatos megtakarítások esetén is.

A településtípus szerinti hierarchián felfelé haladva nagyjából harmadára csökken azon háztartások aránya, melyek fogyasztásuk visszafogására kényszerültek az elmúlt tíz évben.

A fenti erőteljes összefüggések mellett, a háztartásfő életkora és a háztartás mérete is kapcsolatban áll a kényszerű megtakarításokkal. Korcsoportok szerint egyrészt azt látjuk, hogy nem áll fenn lineáris kapcsolat, másrészt pedig azt, míg az élelmiszeren az 50–59 éves háztartásfővel rendelkező háztartások voltak kénytelenek jelentősen, az átlagot meghaladó mértékben spórolni, addig az élvezeti cikkek esetében az 50–59 évesek korcsoportja mellett, a 40–49 évesek is. A divat- és elektronikai cikkeket tekintve pedig a már említett két korosztály mellett, a 60–69 éveseket is az átlag feletti mértékben találjuk a „spórolók” között.

A háztartás mérete sem mutat lineáris kapcsolatot a „megtakarító” háztartások arányával, és jelentős eltéréseket találunk a vizsgált fogyasztási tételek szerint: míg az élelmiszer kiadásukat csökkentők között az egyfős háztartások felülreprezentáltak, addig a másik két fogyasztási tétel esetében a négy főnél nagyobb háztartások között találjuk a legnagyobb arányban azokat, melyek visszafogták kiadásukat.

3.2.4.1 Összefoglalás

Ebben a fejezetben először a makro- és mikrofogyasztási adatok fogalmait és adatforrásait mutattuk be. Ezután az Eurostat makroadatai alapján nemzetközi áttekintést adtunk a visegrádi országok fogyasztási volumenének alakulásáról az EU15-országokhoz viszonyítva. Ez alapján megállapítható, hogy az ezredfordulót követően Csehország a „rég” EU-tagországok fogyasztási szintjének 63%-án, Magyarország 58%-án állt, míg ezektől lemaradva Szlovákia 48, Lengyelország pedig 47%-án állt. Tizenkét évvel később a helyzet gyökeresen eltérő: a lengyel, szlovák, cseh relatív értékek csaknem azonos szintre emelkedtek (a nyugat-európai átlagérték, rendre, 68, 71, 70%-a jellemzi őket), a magyar fogyasztási szint azonban ettől jelentősen elmarad, csupán 57%. Míg tehát a szlovák gazdaság 23 százalékpontos, a lengyel 21 százalékpontos növekedést, közeledést produkált, addig a magyar gazdaság –1 százalékpontosat a „háztartások tényleges fogyasztása” mutatót tekintve!

A TÁRKI Monitor adatai alapján, a magyar háztartások 2015-ben havonta átlagosan 158 ezer forintot költöttek, mely 78–79 ezer forintnyi egy főre jutó fogyasztást, és az OECD1-skála szerint pedig egy fogyasztási egységre nézve 89 ezer forintnyi kiadást jelentett. Összességében, a 2012 óta tartó fogyasztásbővülés folytatódott. (Az ennél a fogyasztás fogalomnál bővebb tartalmú és más adatforrásokon alapuló makroadatok azonban a nemzetközi mezőnyben lemaradást mutatnak.)

A háztartások legfőbb jellemzői alapján a korábbi évekhez hasonlóan a háztartás létszáma és fogyasztása között negatív összefüggés figyelhető meg, azaz minél kisebb a háztartás, annál nagyobb az egy főre jutó fogyasztása. A legfontosabb társadalmi jellemzők szerint vizsgálva a fogyasztást: a legmagasabb fogyasztási szintet a legmagasabb jövedelmi ötödbe tartozó, diplomás és szellemi munkát végző, illetve vállalkozóként dolgozó háztartásfővel rendelkező háztartások érik el. Ezzel szemben a legkevesebbet az alacsonyan képzett (érettségivel nem rendelkező), illetve inaktív háztartásfőjű, legalacsonyabb jövedelmi ötödbe tartozó, legalább négyfős háztartások fogyasztanak. Adataink szerint a vizsgált dimenziókban a fogyasztás egyenlőtlensége, az előző év növekedése után a 2012-es mintázatot mutatja.

Úgy tűnik, hogy egyrészt az átlagjövedelem szintjének emelkedése, másrészt a kormányzati „fogyasztás-politika” sok tételnél emeli az adott kiadásra fordító háztartások arányát. Növekedett a ruházkodásra, sportra, szépségápolásra és az üdülésre költő háztartások aránya.

Adataink megerősítették azt a közgazdaságtanból jól ismert összefüggést, hogy az élelmiszerfogyasztás összes fogyasztáson belüli aránya szoros összefüggésben áll a háztartás gazdasági-társadalmi helyzetével, azaz a magasabb életszínvonalon élő háztartások kisebb arányban költenek élelmiszerre, mint az alacsonyabb státuszúak.

Végül megvizsgáltuk, hogyan érintette a magyar háztartások fogyasztását a 2007–2008-ban induló gazdasági válság. Csaknem minden harmadik háztartás döntött úgy, hogy gyakran vagy akár szinte folyamatosan visszafogja divat-, illetve elektronikai cikkekre fordított kiadásait, több mint a háztartások negyede rákényszerült arra, hogy alapvető élelmiszerek megvásárlásán spóroljon, élvezeti cikkek pedig a vizsgált háztartások egyötöde kényszerült rendszeresen kevesebbet költeni a gazdasági válság kezdete óta. Ez a három a válság által leginkább érintett fogyasztási terület. A társadalmi dimenziók közül erőteljes összefüggés mutatható ki a háztartásfő iskolai végzettsége, aktivitása, foglalkozása és a háztartás

jövedelme között, de ezek mellett, a háztartásfő életkora és a háztartás mérete is kapcsolatban áll a kényszerű megtakarításokkal élő háztartások arányával.

F3.2. Függelék a 3.2. fejezethez

F3.2.1. táblázat. Háztartások és a különböző fogyasztási egységekre jutó fogyasztások 2007–2015 (átlag, Ft), illetve 2012–2015 közötti változások (%)

Év	N	Háztartás fogyasztása	Egy főre jutó fogyasztás	Fogyasztási egységre jutó*	Fogyasztási egysére jutó (OECD1)	Fogyasztási egységre jutó (OECD2)
2007	2020	131 448	60 360	72 271	70 404	n.a.
2009	1967	139 979	66 910	79 228	77 340	86 592
2012	1982	152 096	75 142	88 259	86 152	96 060
2014	1802	155 034	79 958	92 818	90 828	100 441
2015	2594	158 301	78 620	92 165	89 769	99 879
2015/2009 nominál		113,1	117,5	116,3	116,1	115,3
2015/2014 nominál		102,1	98,3	99,3	98,8	99,4
2015/2009 reál		97,1	100,9	99,9	99,7	99,0
2015/2014 reál		101,0	97,3	98,2	97,8	98,4

Megjegyzés: n.a.: nincs adat; * (0,73-as kitevővel korrigált háztartásnagyság).

F3.2.2. táblázat. Az összes fogyasztás átlaga OECD1-skála alapján számolva a háztartások és háztartásfők társadalmi-demográfiai jellemzői alapján, 2006/2007-ben és 2015-ben

2006/2007			2015	
	Összes fogyasztás (Ft/hó)	Arány (összes=100)	Összes fogyasztás (Ft/hó)	Arány (összes=100)
Összesen	70404	100	89769	100
<i>A háztartásfő életkora</i>				
18–29 éves	74680	106	92446	97
30–39 éves	72918	104	94844	106
40–49 éves	66828	95	85903	96
50–59 éves	72496	103	87614	98
60–69 éves	71414	101	89353	100
70 év feletti	65287	93	91479	102
<i>A háztartásfő iskolai végzettsége</i>				
Legfeljebb 8 általános	58704	83	68025	76
Szakmunkás-képző	64712	92	78898	88
Érettségi	78516	112	98882	110
Felsőfokú	95806	136	122753	137
<i>A háztartásfő gazdasági aktivitása</i>				
Alkalmazott	76341	108	92920	104
Vállalkozó	84910	121	126852	141
Nyugdíjas	67124	95	88928	99
Egyéb	46759	66	57300	64
<i>Az aktív háztartásfő foglalkozása</i>				
Önálló	84448	120	119537	133
Vezető	98578	140	112083	125
Szellemi	96880	138	118292	132
Fizikai	70952	101	80355	90
<i>A háztartási jövedelem ötödei OECD1-skála alapján számolva</i>				
Alsó ötöd	45737	65	56148	63
2. ötöd	56118	80	76459	85
3. ötöd	72079	102	88404	98
4. ötöd	75418	107	102134	114
Felső ötöd	98819	140	126244	141
<i>Háztartáslétszám</i>				
1	77034	109	104960	117
2	74028	105	90706	101
3	67095	95	80233	89
4 vagy több	59737	85	70769	79
<i>Településtípus</i>				
Főváros	90459	129	118510	132
Város	66571	95	84765	94
Község	63747	91	74160	83

F3.2.3.. táblázat. Az egyes fogyasztási tételekre költő háztartások aránya és a fogyasztási egységekre vetített átlagos kiadás az adott tételre költő háztartások körében 2004–2005-ben 2006–2007-ben, 2009-ben, 2012-ben és 2015-ben*

Fogyasztási tételek	2006/2007		2009		2012		2015	
	Adott tételre költő háztartások aránya	Átlag (Ft)	Adott tételre költő háztartások aránya	Átlag (Ft)	Adott tételre költő háztartások aránya	Átlag (Ft)	Adott tételre költő háztartások aránya	Átlag (Ft)
<i>Az elmúlt hónapban</i>								
Élelmiszer	99,7	21887	99,3	23139	99,8	25074	100,0	29178
Élvezeti cikk	49,9	5824	47,1	6016	46,0	6104	54,0	6551
Közlekedés	65,5	6304	59,9	7419	64,3	8594	70,5	9305
Telefonszámla	92,0	4012	89,6	4127	95,4	8480	93,0	10062
TV, kábeltévé	69,1	2188	74,2	2265				
Internet- előfizetés	28,7	2737	41,6	2314				
Lakásfenntartás összesen	97,8	16004	99,4	22135	97,8	26736	100,0	25083
Ebből:								
Lakbér, közös költség	32,8	5221	35,4	6812	36,7	6970	36,0	7703
Szemétszállítás	77,3	898	79,4	1031	75,2	1401	75,5	1550
Elektromos áram (fűtés nélkül)	98,3	4186	98,6	5094	97,5	5982	98,4	5298
Gáz	84,6	4319	79,1	8090	77,7	8585	82,0	7719
Melegvíz- és fűtésdíj (táv- vagy központi fűtés esetén)	26,4	6823	21,0	10425	27,8	12030	23,6	9396
Víz- és csatornahasz- nálati díj	91,8	2660	92,9	2682	92,8	3586	92,5	3565
<i>Az elmúlt 3 hónapban</i>								
Ruházkodás	62,0	9728	52,1	9584	61,9	10269	68,6	10702
Egészségügyi kiadások	82,5	10679	82,1	10821	83,6	12234	84,2	11627
Testápolás, tisztálkodási szerek	97,8	3593	97,2	3391	99,2	3761	97,6	3658
Mosóporok, tisztítószer	98,3	3571	97,4	3243	98,8	3740	98,2	3705
Művelődés, oktatás, korrepetálás	29,9	6678	21,4	7273	23,2	6943	22,6	5538
Szórakozás	26,7	7943	24,3	6842	25,2	7404	30,6	6839
Sport	12,7	6297	10,7	6300	13,5	6218	15,4	5115
Szépességápolás	63,3	3283	48,7	3758	56,9	4037	59,5	4018
<i>Az elmúlt 12 hónapban</i>								
Háztartási-, lakás felszerelési cikk	27,1	39694	23,3	27498	29,4	17555	33,3	29387
Üdülés	21,9	61173	16,2	57246	19,2	60026	24,3	80561
Lakáskarbantartás	34,7	147388	23,2	76719	28,8	73387	28,6	68514

Fogyasztási tételek	2006/2007		2009		2012		2015	
	Adott tételre költő háztartások aránya	Átlag (Ft)	Adott tételre költő háztartások aránya	Átlag (Ft)	Adott tételre költő háztartások aránya	Átlag (Ft)	Adott tételre költő háztartások aránya	Átlag (Ft)
Tartós műszaki cikk	21,2	46846	12,8	39070	15,5	37060	22,3	38333
Más háztartás pénzbeli támogatása	6,2	106182	5,3	93887	8,3	221562	6,2	129529
Házadó, ingatlanadó	18,7	7867	17,4	4935	21,4	5390	19,3	6219

Megjegyzés: *0,73-as kitevővel számolva.

F3.2.4. táblázat. Az egyes fogyasztási tételek adott időszakban való fogyasztásának gyakorisága az egy fogyasztási egységre jutó havi háztartásjövedelem ötödei szerint, 2015 (%)*

Kiadási tételek	Alsó ötöd	2.	3.	4.	Felső ötöd	Összesen
<i>Az elmúlt hónapban az adott tételre költők aránya</i>						
Élelmiszer	100	100	100	100	100	100
Élvezeti cikk	47	45	50	56	72	54
Közlekedés	48	55	73	84	91	70
Telefonszámla, TV, kábeltévé és Internet-előfizetés együtt	83	91	95	97	98	98
Lakásfenntartás összesen	100	100	100	100	100	100
Ebből:						
Lakbér, közös költség	24	24	35	44	55	36
Szemétszállítás	75	82	74	73	74	76
Elektromos áram (fűtés nélkül)	95	99	99	98	99	98
Gáz	68	80	84	86	92	82
Melegvíz- és fűtődíj (táv- vagy központi fűtés esetén)	15	22	24	27	28	24
Víz- és csatornahasználati díj	86	95	92	94	96	93
<i>Az elmúlt 3 hónapban az adott tételre költők aránya</i>						
Ruházkodás	51	62	67	78	86	69
Egészségügyi kiadások	80	88	86	85	82	84
Testápolás, tisztálkodási szerek	96	96	98	98	99	98
Mosóporok, tisztítószer	96	99	98	99	99	98
Művelődés, oktatás, korrepetálás	11	16	19	31	35	23
Szórakozás	10	17	24	42	60	31
Sport	6	9	10	20	33	16
Szépségápolás	41	55	57	66	79	60
<i>Az elmúlt 12 hónapban az adott tételre költők aránya</i>						
Háztartási-, lakásfelszerelési cikk	20	32	34	37	45	33
Üdülés	5	13	19	32	53	24
Lakáskarbantartás	23	32	30	30	29	29
Tartós műszaki cikk	12	18	23	28	31	22
Tartásdíj	1	2	3	3	5	3
Más háztartás pénzbeli támogatása	3	5	6	7	11	6
Házadó, ingatlanadó	17	20	22	20	19	20

Megjegyzés: *0,73-as kitevővel számolva

F3.2.5. táblázat. Az egyes fogyasztási tételekre költő háztartások egy fogyasztási egységre jutó kiadása az adott periódusban, a háztartásjövedelem ötödei szerint, 2015 (Ft)*

Kiadási tételek	Alsó ötöd	2. ötöd	3. ötöd	4. ötöd	Felső ötöd	Össe- sen
<i>Az elmúlt hónapban</i>						
Élelmiszer	20078	26084	30626	33339	37634	29565
Élvezeti cikk	4722	5208	5848	7553	8309	6551
Közlekedés	5661	7289	8374	9756	12796	9314
Telefonszámla, TV, kábeltévé és Internet előfizetés együtt	7411	8645	9925	10954	12560	10066
Lakásfenntartás összesen	17668	22049	25616	27922	32281	25092
Ebből:						
Lakbér, közös költség	5375	5888	8318	7984	8893	7704
Szemétszállítás	1273	1367	1643	1621	1886	1551
Elektromos áram (fűtés nélkül)	4121	5089	5270	5825	6169	5300
Gáz	5932	7231	7792	8064	9112	7723
Melegvíz- és fűtődíj (táv- vagy központi fűtés esetén)	7963	8469	9395	10160	10177	9396
Víz- és csatornahasználati díj	2595	3185	3663	4049	4248	3567
<i>Az elmúlt 3 hónapban</i>						
Ruházkodás	8315	8034	8990	11811	14474	10703
Egészségügyi kiadások	10707	13795	12196	11830	9310	11637
Testápolás, tisztálkodási szerek	2642	3183	3991	3989	4463	3661
Mosóporok, tisztítószer	2975	3593	3873	3945	4135	3707
Művelődés, oktatás, korrepetálás	4655	4610	5228	5468	6430	5539
Szórakozás	3333	4363	6152	6323	8627	6840
Sport	2926	4571	4275	5180	5749	5115
Szépségápolás	2449	3049	3886	4141	5451	4018
<i>Az elmúlt 12 hónapban</i>						
Háztartási-, lakásfelszerelési cikk	18582	21290	40865	25287	34238	29388
Üdülés	42724	80986	73216	80133	85981	80561
Lakáskarbantartás	35371	57900	69961	88913	83578	68514
Tartós műszaki cikk	25572	27623	29690	36624	58139	38334
(Tartásdíj)	5830	47995	40920	49234	133334	61548
(Más háztartás pénzübeli támogatása)	101841	49001	98990	107128	197941	129529
Házadó, ingatlanadó	6203	5646	6051	6646	6654	6220

Megjegyzés: *0,73-as kitevővel számolva; (): 30 nál kisebb elemszám

F3.2.6. táblázat. Élelmiszerfogyasztás aránya és szórása, a háztartások társadalmi-demográfiai jellemzői alapján, 2015-ben

	N	Fogyasztási arány	Szórás
Összesen	2420	35,9	11,7
A háztartásfő életkora			
18–29 éves	187	36,2	12,2
30–39 éves	353	35,2	10,5
40–49 éves	497	36,6	11,9
50–59 éves	460	35,3	11,9
60–69 éves	449	35,2	11,2
70 év feletti	475	37,0	12,2
F (szign.)	2,1 (0,061)		
A háztartásfő iskolai végzettsége			
Legfeljebb 8 általános	501	39,4	13,4
Szakmunkásképző	851	37,1	11,1
Érettségi	639	34,3	10,7
Felsőfokú	429	31,9	10,5
F (szign.)	41,4 (0,000)*		
A háztartásfő gazdasági aktivitása			
Alkalmazott	1084	35,0	10,6
Vállalkozó	163	31,7	10,2
Nyugdíjas	906	36,1	11,8
Egyéb	267	41,3	14,3
F (szign.)	29,0 (0,000)*		
Az aktív háztartásfő foglalkozása			
Önálló	185	32,0	10,7
Vezető	160	33,5	11,2
Szellemi	291	31,9	10,5
Fizikai	1710	37,1	11,7
F (szign.)	27,0 (0,000)*		
A háztartási jövedelem ötödei OECD1-skála alapján számolva			
Alsó ötöd	479	39,6	13,5
2. ötöd	480	37,3	11,5
3. ötöd	489	36,1	10,9
4. ötöd	490	34,4	10,8
Felső ötöd	480	32,2	10,1
F (szign.)	29,6 (0,000)*		
Háztartáslétszám			
1	769	34,0	12,1
2	810	35,6	11,3
3	382	37,6	11,0
4+	459	38,4	11,6
F (szign.)	16,8 (0,000)*		
Településtípus			
Főváros	604	35,9	9,7
Város	1070	35,3	11,8
Község	747	36,8	12,9
F (szign.)	3,8 (0,021)*		

Szignifikancia szint: Az átlagelemzés F-próbája alapján szignifikáns eltéréseket a következőképpen jelöltük: *: $p < 0,05$; **: $p < 0,01$; ***: $p < 0,001$.

F3.2.7. táblázat. Lakásfenntartási kiadások aránya és szórása, a háztartások társadalmi-demográfiai jellemzői alapján, 2015

	N	Fogyasztási arány	Szórás
Összesen	2553	31,7	13,7
A háztartásfő életkora			
18–29 éves	192	30,1	12,0
30–39 éves	376	30,2	14,4
40–49 éves	529	29,2	13,3
50–59 éves	483	30,3	14,0
60–69 éves	469	33,0	12,5
70 év feletti	505	36,1	14,1
F (szign.)	17,7 (0,000) ***		
A háztartásfő iskolai végzettsége			
Legfeljebb 8 általános	523	34,4	14,1
Szakmunkásképző	899	31,9	13,8
Érettségi	677	31,1	13,6
Felsőfokú	455	28,9	12,8
F (szign.)	13,5 (0,000) ***		
A háztartásfő gazdasági aktivitása			
Alkalmazott	1148	29,4	13,2
Vállalkozó	170	28,4	12,4
Nyugdíjas	961	35,4	13,6
Egyéb	274	30,4	14,5
F (szign.)	39,4 (0,000) ***		
Az aktív háztartásfő foglalkozása			
Önálló	195	29,2	13,4
Vezető	169	26,4	12,2
Szellemi	313	31,3	14,2
Fizikai	1800	32,5	13,8
F (szign.)	12,7 (0,000) ***		
A háztartási jövedelem ötödei OECD1-skála alapján számolva			
Alsó ötöd	503	33,8	15,0
2. ötöd	510	32,5	13,8
3. ötöd	525	32,5	14,1
4. ötöd	520	30,7	13,1
Felső ötöd	493	28,9	12,1
F (szign.)	9,6 (0,000) ***		
Háztartáslétszám			
1	805	37,4	14,1
2	850	31,2	12,5
3	408	28,6	12,8
4+	490	25,6	12,2
F (szign.)	94,9 (0,000) ***		
Településtípus			
Főváros	629	32,2	11,7
Város	1135	32,0	14,1
Község	789	30,8	14,7
F (szign.)	2,4 (0,088)		

Szignifikancia szint: Az átlagelemzés F-próbája alapján szignifikáns eltéréseket a következőképpen jelöltük: *: $p < 0,05$; **: $p < 0,01$; ***: $p < 0,001$.

F3.2.8. táblázat. Azon háztartások aránya, melyek 2007 óta gyakran vagy szinte folyamatosan kevesebbet költöttek élelmiszerre, élvezeti cikkekre, illetve divat- vagy elektronikai cikkekre, a legfontosabb társadalmi-demográfiai jellemzői szerint, 2015

	N	Élelmiszerre	Évezeti cikkekre	Divat-, illetve elektronikai cikkekre
<i>Összesen</i>	2623	27,0	21,8	31,5
<i>A háztartásfő életkora</i>				
18–29 éves	200	26	21	26
30–39 éves	389	21	17	27
40–49 éves	549	27	26	34
50–59 éves	492	34	24	35
60–69 éves	480	28	25	34
70 év feletti	513	25	16	27
<i>A háztartásfő iskolai végzettsége</i>				
Legfeljebb 8 általános	533	45	33	45
Szakmunkásképző	914	32	28	38
Érettségi	700	19	15	24
Felsőfokú	476	8	8	15
<i>A háztartásfő gazdasági aktivitása</i>				
Alkalmazott	1181	21	18	27
Vállalkozó	180	5	7	14
Nyugdíjas	973	30	23	34
Egyéb	291	56	41	51
<i>Az aktív háztartásfő foglalkozása</i>				
Önálló	185	6	8	15
Vezető	160	10	6	17
Szellemi	291	9	10	15
Fizikai	1710	34	27	38
<i>A háztartási jövedelem ötödei OECD1-skála alapján számolva</i>				
Alsó ötöd	524	58	45	55
2. ötöd	514	36	26	39
3. ötöd	533	22	18	31
4. ötöd	526	13	14	21
Felső ötöd	524	7	7	11
<i>Háztartáslétszám</i>				
1	837	31	20	30
2	872	26	22	32
3	414	23	19	27
4+	501	27	26	37
<i>Településtípus</i>				
Főváros	648	13	9	14
Város	1160	27	22	33
Község	747	38	32	43

Megjegyzés: A táblázatban közölt minden összefüggés statisztikailag szignifikáns ($p < 0,05$).

3.3 MEGTAKARÍTÁSOK, ELADÓSODOTTSÁG (MEDGYESI MÁRTON²⁹)

3.3.1 Bevezetés

Ebben a fejezetben a háztartási megtakarítások és a háztartási eladósodottság kérdése a háztartások sérülékenysége szempontjából kerül a fókuszba (Tóth–Medgyesi 2010; Medgyesi–Simonovits–Bernát 2015). Azok a háztartások ugyanis, amelyek rendelkeznek megtakarításokkal, vagyonnal, nagyobb mértékben képesek jövedelemkiesés (pl. betegség, munkanélküliség) pótlására vagy váratlan kiadások fedezésére. Az eladósodott háztartások viszont, amelyek relatíve jelentős törlesztési teherrel küzdenek, sérülékenyebbek lehetnek annál, mint amit pusztán jövedelmi helyzetük felmérése alapján várnánk. Különösen az érdekel minket, hogy a gazdasági válság és az ezzel összefüggő háztartási válsághelyzetek kezelésében a háztartások mennyiben támaszkodhattak megtakarításaikra, illetve mennyiben kényszerültek további eladósodásra. Ugyanakkor – a háztartások megtakarítói viselkedésével foglalkozó korábbi tanulmányainktól eltérően (Medgyesi 2005; 2008) – jelen esetben nem vizsgáljuk a szubjektív tényezőknek, a preferenciáknak, az informáltságnak és az intézményekkel szembeni bizalomnak a megtakarítói viselkedés alakításában játszott szerepét.

A fejezet először a háztartási megtakarítások és eladósodottság makrogazdasági környezetét tekinti át röviden. Ezután háztartási mikroadatok alapján kitérünk a különböző típusú megtakarításokkal és hitelekkel rendelkező háztartások arányának alakulására, valamint a megtakarítások és hitelfelvétel mögötti szociodemográfiai meghatározók vizsgálatára. A fejezet ezt követő részében azt vizsgáljuk, hogy milyen terheket ró az eladósodottság a háztartásokra, és milyen változások figyelhetők meg az eladósodott háztartások törlesztési terheiben. Az utolsó részben pedig kitérünk arra, hogy a különböző háztartási válsághelyzetek kezelésében milyen szerepük van egyéb stratégiák mellett a megtakarításoknak: a háztartások mennyiben reagáltak nehéz anyagi helyzetük enyhítésére megtakarításaik felélésével és/vagy kölcsönkéréssel vagy hitelfelvétellel.

3.3.2 Makrogazdasági kontextus

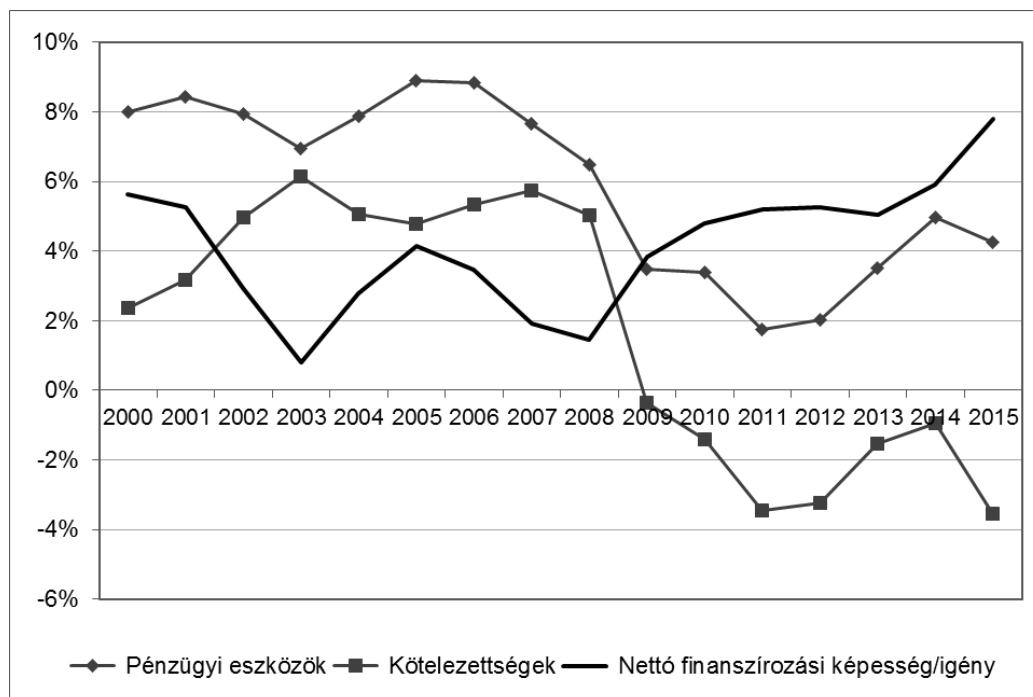
A megtakarítások és a hitelfelvétel szempontjából legfontosabb makrogazdasági jellemzők a háztartások reáljövedelmeinek és a banki kamatlábnak az alakulása. A magyar gazdasági növekedés már a válság kirobbanása előtt a kifulladás jeleit mutatta. A kétezres évek közepén a magas költségvetési hiány miatt kényszerűen bevezetett megszorító intézkedéseknek köszönhetően a 2007 és 2008-as években is csak szerény gazdasági növekedést regisztrálhattak a statisztikusok. A 2009-es válságévben a GDP jelentős – 6%-ot meghaladó – mértékű csökkenését a munkanélküliségi ráta jelentős mértékű növekedése kísérte. Két stagnáló év után aztán 2012-ben ismét csökkent a GDP, és a gazdaság csak a 2013-as évtől kezdett kilábalni a válságból. A lakossági reáljövedelmek 2007 és 2010 között minden évben csökkentek, és a 2011-es év átmeneti növekedése után 2012-ben ismételten a lakossági reáljövedelem visszaesését regisztrálták. A lakossági jövedelmek szintén a 2013-as évtől kezdtek el ismét növekedni.

²⁹ A fejezet forrása: Medgyesi, 2016.

A magyar háztartások nettó pénzügyi megtakarítása a kétezres évek elején és a válság előtti évben is kritikusan alacsony mértékű volt (lásd 3.3.1. ábra). A nettó pénzügyi megtakarítás (vagy az MNB pénzügyi számláinak terminológiájában a nettó finanszírozási igény), a pénzügyi eszközfelhalmozás és a kötelezettségek változásának különbségeként adódik. A nettó pénzügyi megtakarítások csökkenése mögött a kétezres évek első felében elsősorban a háztartások növekvő eladósodása állt, amely az évtized elején az államilag támogatott lakáshitelek, a válság előtti években pedig a devizaalapú hitelek felfutását jelentette (Palócz–Matheika 2014). Emellett a válságot megelőző két évben a háztartások eszközfelhalmozása is csökkent, a GDP 9%-áról 6,5%-ára.

A válság éveiben a háztartások eszközfelhalmozásának szintje tovább csökkent, 2011-ben már csak a GDP 2%-át tette ki. Ugyanakkor a háztartások nettó pénzügyi megtakarításai ezekben az években már emelkedni tudtak a kötelezettségek csökkenésének köszönhetően. A 2009-es válságév jól láthatóan jelentős törést eredményezett a háztartási hitelfelvételben, ettől az évtől kezdve a hitelfelvételi egyenleg negatívba fordult, vagyis a háztartások nettó hitel-visszafizetővé váltak. A hitelfelvételi egyenleg gyors csökkenéséhez mind a keresleti, mind a kínálati oldalon történt változások hozzájárultak (Csontos–Sisak 2016). A külső források elapadása és a hitelportfólió gyors romlása a pénzintézetek hitelkihelyezési kedvét vette el. A lakosság hitelek iránti keresletét pedig az emelkedő törlesztőrészek, a növekvő munkanélküliség miatti bizonytalanság és a mérséklődő fogyasztás csökkentette. A hitelfelvételi egyenleg gyors csökkenéséhez emellett hozzájárultak az olyan gazdaságpolitikai intézkedések is, mint a devizahitelek kedvezményes végtörlesztése és a devizahitelek forintosítása.

3.3.1. ábra. A háztartási szektor nettó pénzügyi megtakarításai a GDP arányában (%)

Forrás: MNB, A nemzetgazdaság éves pénzügyi számlái, Pénzügyi eszközök és kötelezettségek tranzakciói (<https://www.mnb.hu/letoltes/evespszipstrko-hu.xlsx>)

A hitelfelvételi egyenleg gyors csökkenése eredményezte tehát, hogy a háztartások nettó megtakarítása már 2010 óta meghaladta a válság előtt, a két-ezres évek közepén jellemző, a GDP arányában mért 4%-os szintet. Mindehhez az utóbbi években a lakosság növekvő pénzügyi eszköz-felhalmozása is hozzájárult, amely a lakossági jövedelmek emelkedésével egyre magasabb szintet ért el és a 2011-es mélypont után (2%) 2014-ben már a GDP 5%-át tette ki.

3.3.3 Megtakarítások és eladósodás

A közgazdasági elmélet szerint a háztartások megtakarítási döntése a jelenlegi, illetve jövőbeni fogyasztás közötti választást jelenti. Amennyiben a háztartás a jövőbeni fogyasztást szeretné növelni a jelenlegi fogyasztás rovására, akkor megtakarít, amennyiben a jelenlegi fogyasztást szeretné növelni a jövőbeni jólét terhére, akkor hitelt vesz fel. A megtakarítói viselkedést magyarázó közgazdasági elméletek (lásd Browning–Lusardi 1996; Árvai–Tóth 2001) közül az életciklus-elmélet azt feltételezi, hogy a háztartások megtakarítási és hitelfelvételi döntéseikkel a teljes életpálya figyelembe vételével igyekeznek a jövedelmi ingadozásokat „kisimítani”. Ezért aktív éveik alatt megtakarítanak nyugdíjas korukra, hogy abban az időszakban is fedezhessék fogyasztásukat, amikor már nem rendelkeznek jövedelemmel, illetve aktív éveik elején hitelt vesznek fel jövőbeni magasabb jövedelmeik terhére. Ez az elmélet a hosszú távú megtakarítások, köztük pl. a nyugdíjcélú megtakarítások magyarázatára alkalmas.

A fogyasztók ugyanakkor nemcsak azért takaríthatnak meg, hogy saját időskori fogyasztásukat fedezzék, megtakarításaikat az is motiválhatja, hogy örökséget hagyjanak gyermekeik számára. Amennyiben a fogyasztó örökséget is akar hagyni, de túl nagy vagyonán belül az életjáradék aránya, életbiztosítást vásárolhat. Az életbiztosítás, legegyszerűbb formájában ugyanis nem más, mint hogy életjáradékért cserébe az egyén halálakor egy fix összeget kap a szerződésben meghatározott kedvezményezett. Az életbiztosítás vásárlása tehát azoknál a fogyasztóknál lesz jellemző, akik örökhagyási motívummal rendelkeznek és vagyonuk nagy része életjáradék jellegű. Egy további megtakarítási motiváció, az ún. „elővigyázatossági” vagy óvatossági motívum szerint a háztartások megtakarítói viselkedését elsősorban az motiválja, hogy előre nem látható káreseményekre, jövedelmük jövőbeni visszaesésére (pl. betegség, munkanélkülivé válás) készüljenek fel. A megtakarítások motivációja ugyancsak lehet ingatlan vagy valamilyen nagyobb értékű fogyasztási cikk vásárlása esetén tervezett hitelfelvételhez szükséges önerő biztosítása (önerő motívum), vagy valamilyen vállalkozás indításához szükséges tőke biztosítása (vállalkozói motívum). Az alábbiakban a háztartások megtakarítói és hitelfeltevői viselkedésével kapcsolatosan mutatjuk be háztartáskutatásunk adatait.

3.3.3.1 Adatok

A *TÁRKI Háztartás Monitor* a háztartási jövedelmek részletes felmérése mellett a háztartások fogyasztási és vagyoni/megtakarítási jellemzőivel kapcsolatban is gyűjt adatokat. A Háztartás Monitor vizsgálat adatai alapján a háztartások különböző megtakarítási formákkal és hitelekkel való rendelkezését tudjuk vizsgálni, a megtakarítások és a felvett hitelek nagyságáról azonban összegszerű információ nem áll rendelkezésre. A kutatás legutóbbi hullámaiban nem szerepeltek a megtakarítói motivációkra és preferenciákra (időpreferencia,

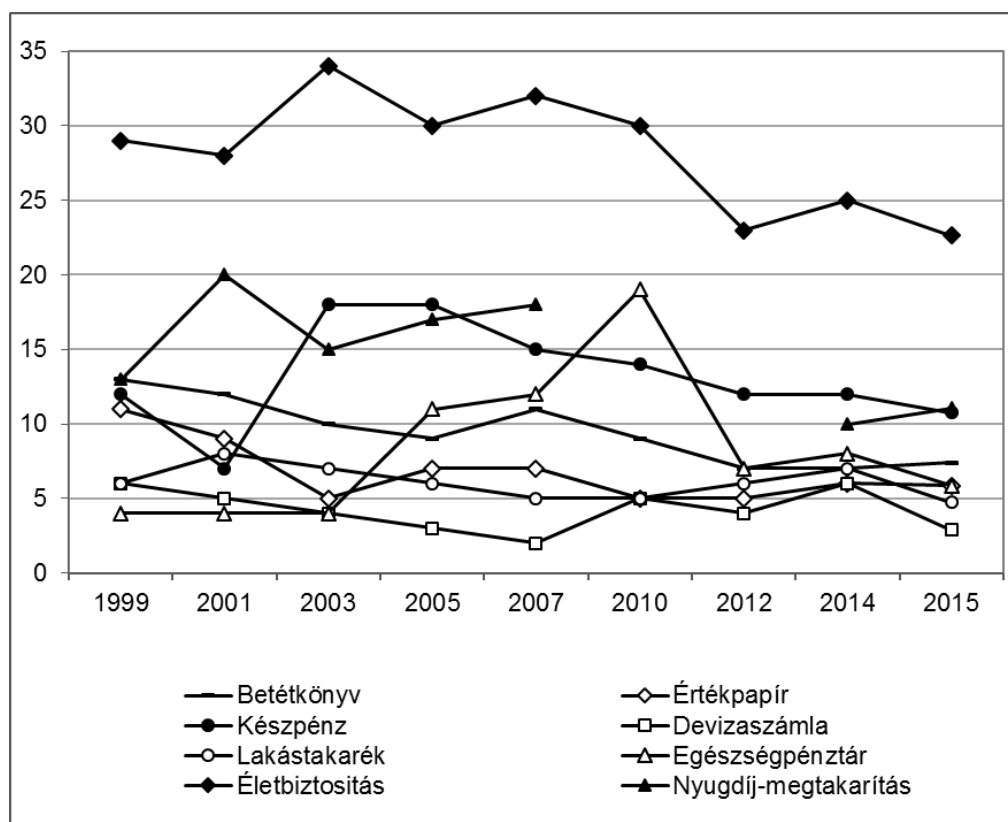
kockázatkerülés) vonatkozó kérdések, így ezeknek a dimenzióknak a vizsgálatától el kell most tekintenünk.

3.3.3.2 Megtakarítási fajták

A legnépszerűbb megtakarítási forma 2015-ben, hasonlóan a korábbi évekhez az életbiztosítás, amivel a háztartások 23%-a rendelkezik. A másik hosszú távú megtakarítási forma a nyugdíjcélú megtakarítás. Önkéntes nyugdíjpénztári befektetéssel vagy nyugdíj-előtakarékossági számlával a háztartások 11%-a rendelkezik a 2015-ös vizsgálatban. Az egészségpénztári megtakarítással rendelkező háztartások aránya a 2000-es évek első évtizede végi felfutás (2010-ben 19%) után csökkent, jelenleg a háztartások 6%-a rendelkezik ilyennel. A megtakarításukat betétkönyvben (is) tartó háztartások aránya a 2000-es évek első évtizede során 10% körül ingadozott, jelenleg 7%. A különböző banki, állami, vállalati értékpapírokat birtokló háztartások aránya 2003 óta 5 és 7% között ingadozik, jelenleg 6%. Devizamegtakarítása és lakástakarék-számlája szintén a háztartások 6–7%-ának van. A megtakarításaikat otthon készpénzben tartó háztartások aránya továbbra is viszonylag magas, bár 2005-ről 2015-re 18%-ról 11%-ra csökkent. Összességében a háztartások 40%-a rendelkezik az imént felsoroltak közül valamelyik megtakarítási formával (lásd 3.3.2. ábra).

A következőkben regressziós elemzéssel vizsgáljuk a megtakarítási formákkal való rendelkezés meghatározóit. Modelljeinkben magyarázó változóként szerepeltetjük a háztartásfő életkorát, hiszen az életciklus-elmélet kiemeli ennek a tényezőnek a szerepét a megtakarítói viselkedés alakításában. Ahogyan minden gazdasági döntést, úgy a megtakarításokkal kapcsolatos döntést is meghatározza a háztartások anyagi helyzete, illetve olyan, a háztartások anyagi helyzetét befolyásoló jellemzők, mint a háztartásfő iskolai végzettsége, a háztartástagok aktivitása, vagy a lakóhely településtípusa is. Az iskolai végzettség hatása egyrészt annak a következménye, hogy az iskolázottság a jövedelmi helyzet egyik legfontosabb meghatározója, másrészt azonban az iskolai végzettség a pénzügyekkel, befektetési lehetőségekkel kapcsolatos informáltságot, fejlettebb pénzügyi kultúrát is jelezhet. A településtípus jövedelmekre való hatása mellett a megtakarítási termékek hozzáférhetőségével, elérhetőségével is összefügg. Egyes – főként hosszú távú – megtakarítási formák esetében, a megtakarítói viselkedést befolyásolhatja az egyén családi állapota, gyermekeinek száma is. A hatás iránya azonban nem egyértelmű, hiszen a házastárs vagy a gyermekek gondoskodása pótolhatja a megtakarítást, ugyanakkor a megtakarítás célja lehet az is, hogy örökséget hagyjanak gyermekeik számára.

3.3.2. ábra. Megtakarítási formákkal rendelkező háztartások aránya Magyarországon, 1999–2015 (%)

Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a TÁRKI Háztartás Monitor 1999–2015 adatai alapján.

Az 3.3.1. táblázat a regressziós elemzés eredményét mutatja. A várakozásainkkal ellentétben az életkor szerepe egyik megtakarítási forma esetében sem tűnik döntőnek. Egyedül a bankbetétek esetében látható, hogy a legidősebb korcsoport (70 éven felüliek) a 30 éven aluliaknál nagyobb valószínűséggel rendelkezik ezzel a fajta megtakarítással. Ezen kívül a bankbetétek esetében a háztartási jövedelem, a településtípus, és a háztartástípus hatását mutatja az elemzés. A felső két jövedelmi ötödbe tartozó háztartások a legszegényebbekhez képest 6 (4. ötöd), illetve 10 (5. ötöd) százalékponttal nagyobb valószínűséggel rendelkeznek betétkönyvvel. Ugyancsak látható, hogy a kisvárosokban, illetve kistelepüléseken élők a budapestiekhez képest kisebb valószínűséggel rendelkeznek bankbetéttel. A háztartástípus hatása abban nyilvánul meg, hogy az egyedülállókhöz képest a párban élők (gyermekkel vagy anélkül) szintén nagyobb valószínűséggel tartják bankbetétben megtakarításaikat. Az értékpapírral való rendelkezés szintén a magas jövedelműek és a budapestiek esetében gyakoribb. Az élet- és nyugdíjbiztosítás esetében a háztartás jövedelmi helyzete mellett az iskolai végzettség szerepe látszik fontosnak. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében 17 százalékponttal magasabb az ilyen megtakarítással rendelkezők aránya, mint az általános iskolai végzettséggel rendelkező háztartásfők esetében. Ugyanakkor településtípus szerint itt nem látunk eltéréseket. Amennyiben az összes megtakarítási típust együtt nézzük a jövedelem, az iskolai végzettség és a háztartástípus hat számottevően a megtakarítással rendelkezés valószínűségére.

3.3.1. táblázat. A megtakarítási formákkal való rendelkezés meghatározói (probit modellek, átlagos marginális hatások)

	Betétkönyv		Értékpapír		Élet- és nyugdíj-biztosítás		Megtakarítások összesen	
<i>Háztartásfő életkora</i>								
18–29 éves (ref.)	0		0		0		0	
30–39 éves	–0	,018	–0	,014	0	,042	–0	,008
40–49 éves	–0	,017	–0	,013	0	,023	0	,006
50–59 éves	0	,006	0	,007	0	,008	0	,006
60–69 éves	0	,036	0	,018	–0	,017	–0	,012
70 éves vagy idősebb	0	,087*	0	,040	–0	,096	–0	,003
<i>Háztartásfő iskolai végzettség</i>								
Legfeljebb 8 általános (ref.)	0		0		0		0	
Szakmunkásképző	0	,010	–0	,001	0	,013	0	,001
Érettségi	0	,026	0	,010	0	,106***	0	,109***
Felsőfokú	0	,027	0	,012	0	,170***	0	,177***
<i>Háztartásfő gazdasági aktivitása</i>								
Alkalmazott (ref.)	0		0		0		0	
Vállalkozó	–0	,026	–0	,020	0	,026	0	,066
Nyugdíjas	0	,014	0	,024	–0	,038	0	,011
Egyéb	–0	,005	0	,024	–0	,024	–0	,040
<i>Háztartásfő foglalkozása</i>								
Önálló (ref.)	0		0		0		0	
Vezető	–0	,004	–0	,044	0	,084	0	,062
Szellemi	–0	,018	–0	,055	0	,003	–0	,015
Fizikai	–0	,028	–0	,076	–0	,026	–0	,042
<i>Jövedelmi ötödök</i>								
1. ötöd (ref.)	0		0		0		0	
2. ötöd	0	,014	0	,007	0	,017	0	,067*
3. ötöd	0	,023	0	,047***	0	,083***	0	,166***
4. ötöd	0	,058***	0	,064***	0	,107***	0	,195***
5. ötöd	0	,095***	0	,108***	0	,172***	0	,379***
<i>Háztartástípus</i>								
Egyszemélyes (ref.)	0		0		0		0	
Pár gyermek nélkül	0	,032*	0	,020	0	,070**	0	,069**
Egyedüli szülő	0	,058	–0	,009	0	,076	0	,083
Pár gyermekkel	0	,056**	0	,047**	0	,099***	0	,107***
Más háztartás gyermek nélkül	0	,038	0	,032	–0	,012	0	,052
Más háztartás gyermekkel	0	,030	0	,006	0	,058	0	,075
<i>Településtípus</i>								
Budapest (ref.)	0		0		0		0	
Megyeszékhely	–0	,027	–0	,060***	0	,072**	0	,001
Város	–0	,047**	–0	,058***	0	,025	–0	,066**
Község	–0	,039*	–0	,072***	0	,040	–0	,004
N	2704		2704		2704		2704	

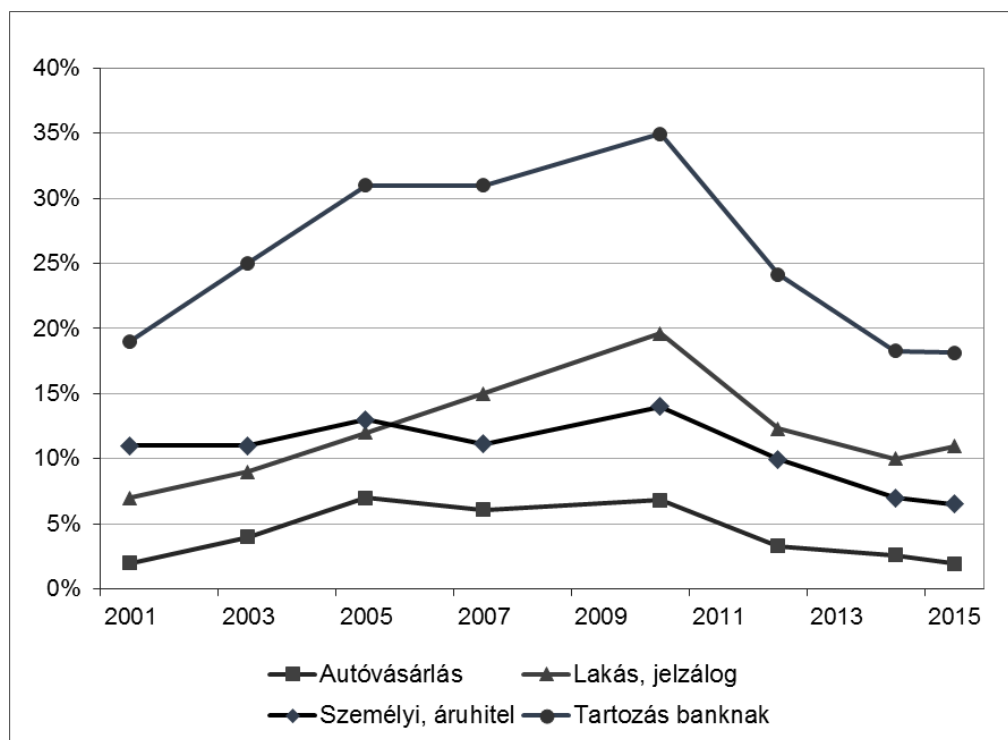
Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a Társi Háztartás Monitor 2015 adatai alapján.

*Szignifikancia szint: * 5%-os, ** 1%-os, illetve *** 0,1%-os szinten szignifikáns együtthatók.*

3.3.3.3 Eladósodás, törlesztés

Az ezredfordulót követő első évtizedben a felvett banki hitelek növekedését látjuk (3.3.3. ábra). A növekedés jelentős része az évtized első felében zajlott le, amelynek eredményeként 2010-ben a banki hitelt törlesztők aránya már elérte a 35%-ot, azaz a háztartások bő egyharmada volt érintett. 2010 után jelentős visszaesés tapasztalható a hitellel rendelkező családok³⁰ arányában, 2012-ben már csak a háztartások egynegyede rendelkezett valamilyen banki vagy pénzügyi hitellel, 2015-ben pedig további csökkenés után csupán egyhatodik (18%). Ennek a jelentős visszaesésnek lehetséges okai a lényegesen megváltozott hitelkonstrukciók (2009 után a bankok jelentősen kedvezőtlenebb feltételekkel kínáltak hiteleket, mint korábban), illetve az, hogy 2012. február végén lezárult a devizaalapú jelzáloghitelek kedvezményes rögzített árfolyamon történő végtörlesztési folyamata, melynek eredményeképp csaknem 170 ezer háztartás szabadult meg devizahitelétől, a jelzálog-fedezetű devizahitel-állománynak nagyjából egynegyedének visszafizetésével (PSZÁF 2012). Ez a meredek visszaesés jól látszik a lakáshitelek 2010 utáni csökkenésén.

3.3.3. ábra. Különböző típusú bankhitelek törlesztő háztartások aránya (%)

Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a Tárki Háztartás Monitor 2001–2015 adatai alapján.

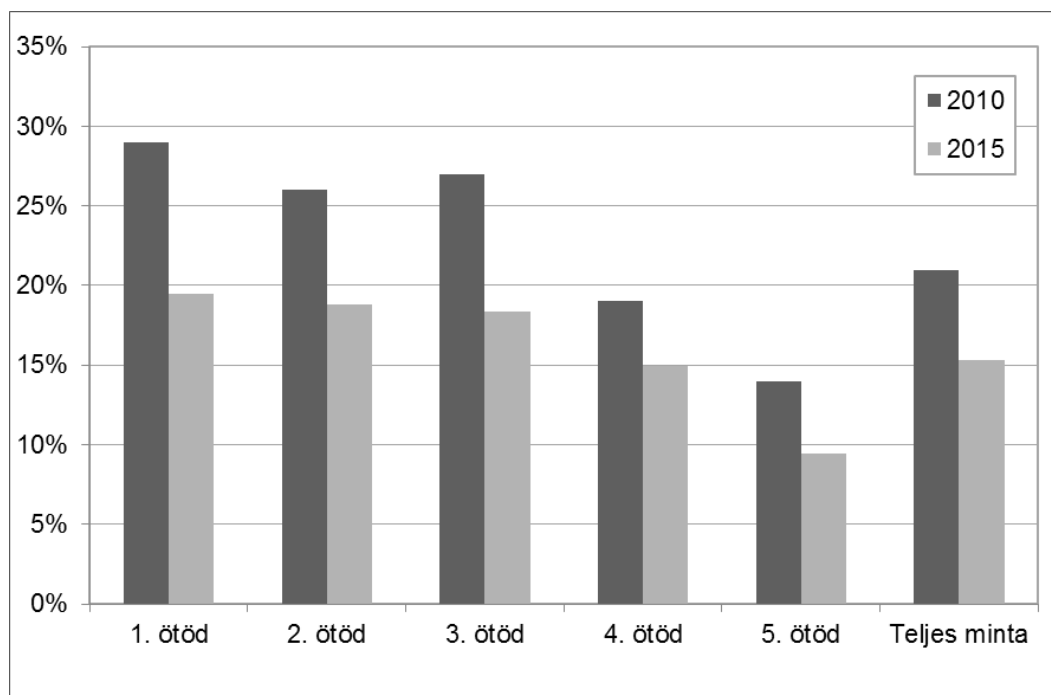
A háztartások nemcsak pénzügyi intézmények felé lehetnek eladósodva, hanem más intézmények és magánszemélyek felé is. Így például vehettek fel hitelt az önkormányzattól vagy a munkahelyüktől, kérhettek kölcsön családtagoktól vagy más magánszemélyektől is, és fennállhat tartozásuk a közszolgáltatók felé is (ez természetesen jogilag nem hitelviszonyt jelent). Összességében tehát jövedelmeikből a kölcsönök, tartozások törlesztésére fordított összeg a bankhitelek törlesztőrészeinél lényegesen magasabb lehet.

³⁰ A kérdések nem az újonnan felvett, hanem a futó hitelekre vonatkoznak.

A megtakarításokhoz hasonlóan regressziós elemzés segítségével megvizsgáltuk a hitelekkel való rendelkezést meghatározó társadalmi-gazdasági ismérveket is (az eredményeket lásd a F3.3. Függelék F3.3.2. táblázatában). Külön vizsgáltuk a bankhiteleket és az összes tartozást, a banki hiteleket és az egyéb (önkormányzati, munkahelyi, családi stb.) tartozásokat együtt kezelve. A bankhitelek esetében meghatározó az életkor szerepe: a 60–69 évesek a 30 éven aluliakhoz képest 13 százalékponttal kisebb valószínűséggel törlesztenek bankhitelt, a 70 éven felüliek körében pedig 22 százalékponttal alacsonyabb a hitelt törlesztők aránya. Az iskolai végzettség, aktivitás vagy foglalkozás nem mutat összefüggést a hitelfelvétel gyakoriságával. A jövedelem esetében csak a legmagasabb jövedelmű csoport tér el lényegesen: körükben 6 százalékponttal alacsonyabb a banki hitelt törlesztő családok aránya a legszegényebb ötödbe tartozókhöz képest. A szükségletek szerepét mutatja, hogy az egyszemélyes háztartásokhoz képest a párokban élők, illetve a gyermekesek nagyobb eséllyel törlesztenek bankhitelt. Lényeges a településtípus hatása is: a Budapesten élőkhez képest, mind a megyeszékhelyek, mind a kisebb városok, mind a kistérségek lakói nagyobb valószínűséggel törlesztenek bankhitelt. Amennyiben nemcsak a banki hiteleket nézzük, hanem az egyéb kölcsönök törlesztőit is tekintjük, hasonló összefüggéseket tárhatunk fel a háztartásfő életkora, a háztartástípus és a településtípus vonatkozásában. Ugyanakkor a jövedelem hatása itt fontosabbnak látszik: már a közepes jövedelműek esetében megfigyelhető, hogy a legszegényebb ötödhöz képest kisebb valószínűséggel tartoznak valakinek.

A makrogazdasági adatok a hitelfelvétel jelentős csökkenését és a háztartási hiteltartozások csökkenését mutatták a válságot követő években. A Háztartás Monitor adatai alapján a háztartások szemszögéből tudjuk vizsgálni azt, hogy a kölcsönök törlesztése mekkora terhet jelent a háztartásoknak, és hogy történt-e ebben változás az elmúlt években. A törlesztési nehézségeket kétféleképpen vizsgáljuk: egyrészt megnézzük, hogy a hitelek havi törlesztőrészlete hogyan arányul a háztartás havi jövedelméhez, másrészt pedig a hiteltörlesztéssel kapcsolatos nehézségekre vonatkozó konkrét kérdőív kérdéseket elemezzük.

**3.3.4. ábra. A havi banki törlesztőrészlet és a háztartásjövedelem arányának alakulása
jövedelmi ötödönként – a bankhitelt törlesztők körében (%)**

Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a Tárki Háztartás Monitor 2010 és 2015 adatai alapján.

Amennyiben a havi banki törlesztőrészlet nagyságát a háztartás havi jövedelméhez viszonyítva értékeljük a háztartás törlesztési nehézségeit, azt látjuk, hogy ez 2010 és 2015 között csökkent. A bankhitellel rendelkező háztartások 2010-ben átlagosan havi jövedelmük 21%-át fordították a hitelek törlesztésére, 2015-ben viszont csak 15%-ot. Az is látható, hogy minden jövedelmi ötödben megfigyelhető a törlesztőrészletek jövedelemhez mért arányának csökkenése. A csökkenés mértékében vannak ugyan kis eltérések az ötödök között, de ez nem szisztematikus, a legalsó és legfelső ötödben ugyanúgy harmadával csökken a jövedelemarányos törlesztés. Ugyancsak a törlesztési nehézségek mérséklődését mutatják a törlesztési nehézségekre vonatkozó konkrét kérdésekre adott válaszok. A 3.3.2. táblázat adataiból látszik, hogy mindhárom fajta hitel esetében csökkent az adott hitelt törlesztő háztartások aránya, emellett csökkent a hitelt törlesztők között azok aránya is, akiknél előfordult, hogy pénzhiány miatt nem tudták fizetni a törlesztőrészletet. A legnagyobb csökkenés az áruhitelt törlesztők körében volt megfigyelhető. Míg 2010-ben 10%-uknál fordult elő törlesztési nehézség, addig 2015-ben már csak 4%-uk esetében.

3.3.2. táblázat. „Előfordult-e az elmúlt 12 hónapban, hogy pénzhány miatt nem tudta befizetni a?” – kérdésre adott válaszok megoszlása 2010-ben és 2015-ben (% , N)

	2010				2015			
	Volt ilyen hitele	N	Hitelek között, nem tudta fizetni	N	Volt ilyen hitele	N	Hitelek között, nem tudta fizetni	N
Lakáshitel-törlesztést	30,0	1962	13,0	588	20,8	2634	9,6	547
Áruhitel törlesztését	30,8	1963	10,1	605	16,4	2631	3,8	431
Egyéb kölcsön törlesztését	31,8	1963	14,4	625	18,0	2631	12,3	474

Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a TÁRKI Háztartás Monitor 2010 és 2015 alapján.

3.3.4 Válságra adott reakciók: megtakarítások felélése és kölcsönfelvétel

A gazdasági válság a munkaerő-piaci változások okozta jövedelemcsökkenés (pl. állásvesztés), a háztartások vállalkozásainak csökkenő jövedelmezősége/csődje és az eladósodott háztartások törlesztési terheinek növekedésén keresztül hatott a háztartásokra. A válság okozta problémákra a háztartások többféleképpen reagálhattak. A kötet a lehetséges stratégiák közül vizsgálta (illetve a következő fejezetben vizsgálja)

- a munkakínálat növelését (eddig nem dolgozó háztartástagok munkába állása, munkaidő növelése, túlóra, önellátás),
- a fogyasztási kiadások csökkentését (kevesebbet vásároltak, olcsóbb helyekről vásároltak),
- a költözést/migrációt, valamint
- a háztartás vagyonát, megtakarításait érintő stratégiákat is.

A fejezet további részében ez utóbbi stratégiára koncentrálnak. Az egyik ilyen lehetőség a válság okozta jövedelemkiesés pótlására a háztartási vagyon, és/vagy megtakarítás felélése. A háztartási vagyon elemei az ingatlanvagyon (lakás, nyaraló, gazdasági ingatlan, földtulajdon), pénzügyi eszközök (betétek, értékpapírok, biztosítások), járművek, tartós fogyasztási cikkek, értékes vagyontárgyak (pl. műtárgyak) és a háztartás tagjai által birtokolt vállalkozások, üzletrészek. A jövedelemkiesés fedezése szempontjából elsősorban azok a vagyonelemek fontosak, amelyek könnyen pénzzé tehetőek (likvidek), így alkalmasak a váratlan jövedelemkiesés pótlására vagy a hirtelen jelentkező kiadások fedezésére. Emiatt kiemelten fontos a sérülékenységi szempontjából a pénzügyi vagyonnal, megtakarításokkal való rendelkezés.

A kérdőív rákérdez, hogy előfordult-e a háztartásokkal a 2007 óta eltelt időszakban, hogy hozzányúltak pénzbeli megtakarításukhoz azért, hogy ki tudják fizetni szokásos havi kiadásukat. Ezen kívül még két item kérdez rá a vagyonfelélés egyéb eseteinek

előfordulására: előfordult-e a háztartásokkal, hogy eladtak valamilyen értékesebb vagyontárgyat (pl. háztartási eszközt, gépet, műtárgyat) vagy, hogy értéktárgyat zálogba adtak. A kérdésekre adott válaszok megoszlását részletesen az F3.3. Függelék F3.3.3. táblázata mutatja. A 2007 óta eltelt időszakban a háztartások 60%-ának volt megtakarítása, és ebből 13% esetében fordult elő az, hogy hozzányúltak a pénzügyi tartalékukhoz a szokásos havi kiadások fedezése érdekében. A három item alapján összesen a háztartások 70%-a rendelkezett valamilyen vagyontárggyal vagy pénzügyi megtakarítással, és a vagyonnal/megtakarítással rendelkezők 16%-a esetében fordult elő, hogy vagyontárgyak értékesítésével, zálogba adásával vagy a megtakarítások felélésével igyekeztek jövedelemhez jutni.

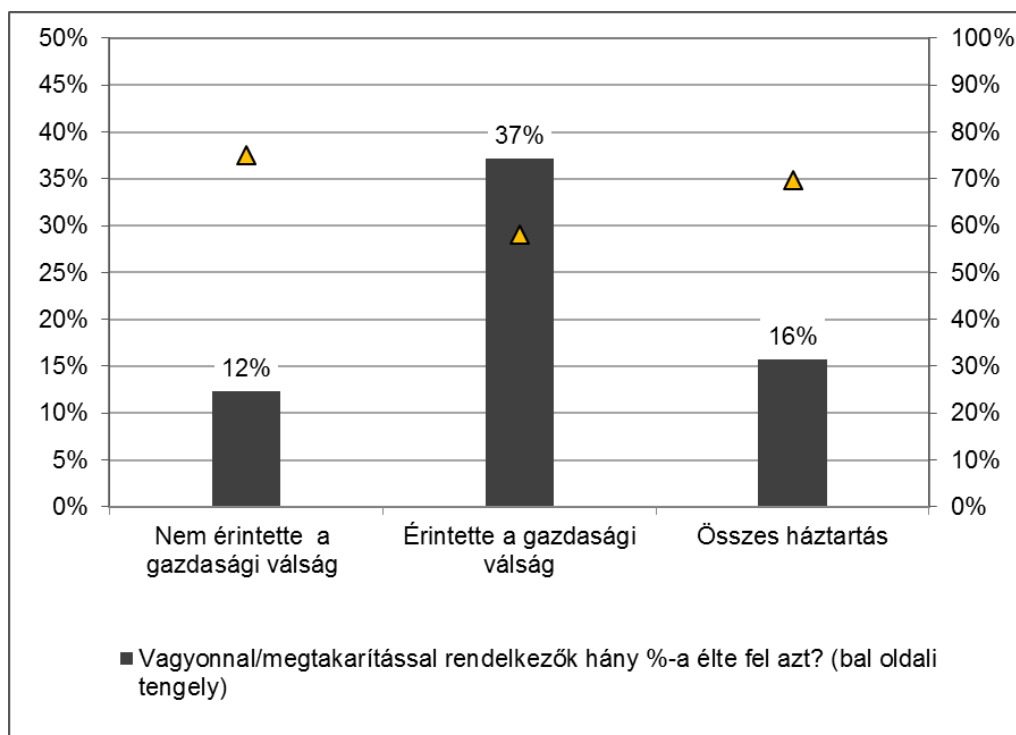
A másik háztartási vagyont/megtakarításokat érintő lehetőség a válság okozta jövedelemcsökkenés esetén a kölcsönfelvétel. A Háztartás Monitor felvétel ide vonatkozó kérdése szerint a háztartások kérhettek hitelt informális csatornákon, rokonoktól, barátoktól, más hitelezéssel foglalkozó magánszemélyektől, vagy fordulhattak hitelezéssel foglalkozó intézményekhez (bankokhoz) és jótékonyági szervezetekhez is. Összességében a háztartások 24%-a fordult kölcsönért a 2007–2015 közötti időszakban, 13% volt azok aránya, akik csak rokonoktól, barátoktól vagy kölcsönzéssel foglalkozó magánszemélyektől kértek kölcsön és 11% volt azok aránya, akik bankoktól is kértek kölcsön (részleteket lásd az F3.3. Függelék F3.3.4. táblázatában).

Milyen társadalmi-gazdasági háttérváltozók határozzák meg, hogy mely háztartás élt leginkább a megtakarításának felélése, illetve vagyontárgyainak értékesítése lehetőségével? És mely háztartások próbáltak informális vagy formális csatornákon kölcsönhöz jutni? Leginkább az érdekel minket, hogy a különböző válsághelyzetekben mennyire éltek ezzel a lehetőségekkel a háztartások. A Háztartás Monitor vizsgálat kérdőíve többféle válsághelyzetet különböztet meg. Ezek egy része a háztartás jövedelmeinek csökkenésével függ össze, ami lehet (1) állásvesztés (fő kereső, vagy más háztartástag elvesztette állását); (2) fizetés-csökkenés (csökkentették valamely háztartástag munkaidejét, csökkentették vagy nem kapta meg időben a fizetését); (3) a munkaerőpiac elhagyásának (rokkant lett, nyugdíjba vonult); (4) tartós betegségnek vagy (5) a vállalkozás csődjének (be kellett zárni a családi vállalkozást) a következménye. Más válsághelyzetekben a háztartási vagyont érik károk, pl. nagyobb értékű lopás vagy természeti kár esetében. Ez alapján a kérdés alapján definiáltuk a háztartási válsághelyzetek három indikátorát.

- Az első válság mutató a „munkavesztés”, azokat a háztartásokat mutatja, ahol a háztartás fő keresője vagy más háztartástag elvesztette az állását a 2007 és 2013 közötti időszakban, tehát a gazdasági válság éveiben. Ilyen válsághelyzet a 2007-ben keresővel rendelkező háztartások 13%-ánál fordult elő.
- A következő indikátor a „gazdasági válság”, amely azokat a háztartásokat mutatja, ahol a 2007–2013 közötti időszakban előfordult a leginkább a gazdasági válsággal összefüggésbe hozható válsághelyzetek egyike: a háztartás fő keresője vagy más háztartástag elvesztette állását, be kellett zárni a családi vállalkozást, csökkentették valamely háztartástag munkaidejét, csökkentették vagy nem kapta meg időben a fizetését. Ez a fajta válsághelyzet a 2007-ben keresővel rendelkező háztartások 17%-ánál fordult elő.

- A harmadik indikátor a „válsághelyzet”, amely azokat a háztartásokat foglalja magába, ahol 2007 óta bármikor, bármelyik a kérdésben felsorolt válsághelyzetek közül legalább egy előfordult, beleértve az összes, a gazdasági válsággal kevésbé összefüggő válsághelyzetet is (pl. tartós betegség, természeti károk). Ez a mutató három kategóriás (nem fordult elő/egy válsághelyzet volt/több válsághelyzet volt), a háztartások 18%-ánál egyféle válsághelyzet, 16%-nál többféle válsághelyzet is előfordult 2007 óta.

3.3.5. ábra. Válságkezelési stratégiák: a megtakarítások, illetve a vagyon felélése

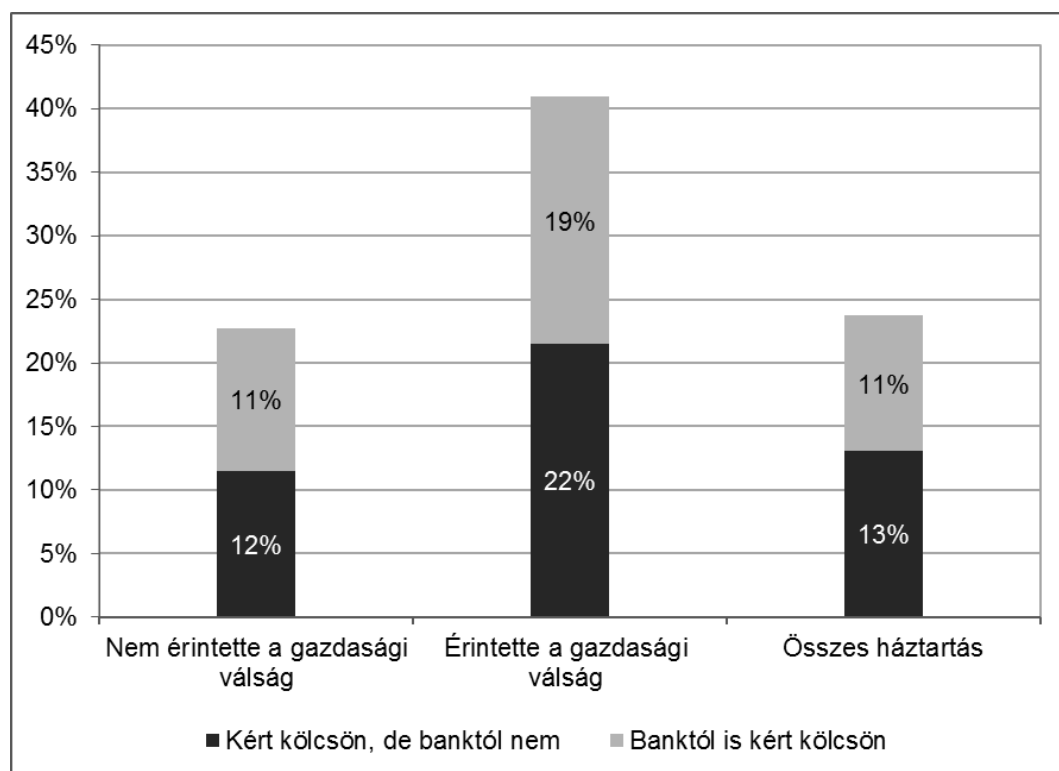
Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a Tárki Háztartás Monitor 2015 alapján.

A kölcsönfelvétel és a megtakarítások/vagyon felélése gyakoribb volt azokban a háztartásokban, amelyek esetében előfordult valamilyen válsághelyzet az elmúlt években. A válsághelyzet sújtotta és valamilyen megtakarítással vagy vagyonnal rendelkező háztartások között 37% volt azok aránya, ahol a vagyon felélésevel próbáltak jövedelemhez jutni, szemben a válsághelyzetet meg nem tapasztaló háztartások 12%-os arányával (lásd 3.3.5. ábra). Ahogy az F3.3. Függelék F3.3.5. táblázata is mutatja, a többi háztartási válsághelyzet indikátor alapján is hasonló eltéréseket látunk, tehát lényegesen magasabb arányban fordul elő a válsághelyzetet megtapasztaló háztartások körében, hogy vagyontárgyaikat értékesítik és/vagy megtakarításaikat felélik.

Az ilyen válsághelyzetet átélt háztartások körében nemcsak vagyon/megtakarítás felélése, hanem a kölcsönfelvétel is gyakrabban fordult elő. Ahogy a 3.3.6. ábrán is látható, azokban a háztartásokban, amelyek 2007 és 2013 közötti időszakban a gazdasági visszaeséshez köthető jövedelemcsökkenést szenvedtek el, 41% volt a kölcsönt felvevők aránya, míg azok esetében, akiknél nem volt ilyen jövedelemcsökkenés ott 23% volt ez az arány. Mind az informális

hitelek, mind a banktól felvett kölcsön gyakrabban fordultak elő a válság sújtotta háztartásokban.

3.3.6. ábra. Válságkezelési stratégiák: kölcsönfelvétel

Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a Tárki Háztartás Monitor 2015 adatai alapján.

Természetesen a háztartások egyéb tulajdonságai is befolyásolják, hogy válsághelyzetben milyen stratégiákkal próbálkoznak a jövedelemcsökkenés enyhítésére. Ugyanakkor, mivel a kölcsönfelvételre, illetve vagyonfelélésre vonatkozó kérdés retrospektív, a háztartásoknak a kérdezés időpontjában jellemző tulajdonságai (pl. jövedelem, gazdasági aktivitás) nem egészen megfelelő háttérváltozók. Ezért csak olyan tulajdonságokat tudunk itt figyelembe venni, amelyek időben nem változnak, mint pl. a születési év vagy az iskolai végzettség. Ezek alapján azt látjuk, hogy a kölcsönkérés előfordulása az életkorral csökken: míg a 30 évesnél fiatalabbak körében 36% volt a kölcsönkérők aránya, addig a 60–69 évesek között csak 20%, a 70 éven felüliek körében pedig mindössze 10%. A megtakarítások felélése pedig iskolai végzettség szerint mutat különbségeket. A vagyontárgyakkal/megtakarítással rendelkezők között is látszik, hogy az alacsony iskolai végzettségűek körében 22%, a felsőfokú végzettségűek körében viszont csak 12% azok aránya, akik vagyonuk/megtakarításaik értékesítésével próbáltak pénzhez jutni.

3.3.5 Összegzés

A megtakarításokkal kapcsolatos makroadatokat azt mutatják, hogy a háztartások nettó megtakarításai a gazdasági válság óta eltelt időszakban növekedtek. Ennek forrása elsősorban a háztartások csökkenő hitelfelvétele és a növekvő hitel-visszafizetés, de 2012 óta a pénzügyi eszközök felhalmozásának növekedése is hozzájárult ehhez. A háztartási

mikroadatokból kirajzolódó kép is hasonló folyamatokat mutat. A bankhiteleket törlesztő háztartások aránya a 2010-es csúcs óta folyamatosan csökken. Emellett látható az is, hogy a válság óta csökkent a törlesztési nehézségekkel küzdő háztartások aránya is, nemcsak azért mert egyre kevesebb család törleszt hitelt, de azért is, mert a hitelt törlesztő háztartások között is csökken a visszafizetési nehézségekkel küzdők aránya.

Megmutattuk azt is, hogy a megtakarítások felélése, illetve a hitelfelvétel a válsághelyzetben levő háztartások egyik lehetséges reakciója a jövedelemcsökkenésből adódó fizetési problémák mérséklésére. A válsághelyzetben levő háztartások mindkét stratégiát nagyobb arányban alkalmazták, mint azok, akik nem szenvedtek el jövedelemcsökkenést. Ugyanakkor az elemzés rávilágított ezeknek a válságkezelési lehetőségeknek a korlátaira is. A banki kölcsönfelvétel feltételei a válság utáni években nehezebbé váltak, ezért nem meglepő, hogy az informális kölcsönök szerepe legalább akkora a válsághelyzetben levő háztartásoknál, mint a banki kölcsönök szerepe. A vagyontárgyak eladása, a megtakarítások felélése pedig értelemszerűen csak azoknál a háztartásoknál járható út, akik rendelkeznek számottevő vagyonnal és/vagy megtakarítással.

F3.3. Függelék a 3.3. fejezethez

F3.3.1. táblázat. Különböző megtakarítási formákkal rendelkező háztartások aránya (%)

	2001	2003	2005	2007	2010	2012	2014	2015
Lakossági folyószámla	58	62	64	67	72	73	76	76
Betétkönyv	12	10	9	11	9	7	7	7
Értékpapír	9	5	7	7	5	5	6	6
Készpénz	7	18	18	15	14	12	12	11
Devizaszámla	5	4	3	2	5	4	6	3
Lakástakarék	8	7	6	5	5	6	7	5
Egészségpénztár	4	4	11	12	19	7	8	6
Életbiztosítás	28	34	30	32	30	23	25	23
Nyugdíj-megtakarítás	20	15	17	18	na.	na.	10	11
Megtakarítás összesen	53	57	50	50	51	41	42	40
N	1943	2257	2017	1994	1965	1986	1871	2458

Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a TÁRKI Háztartás Monitor 2001–2015. évi adatai alapján.

Megjegyzés: a nyugdíj-megtakarítások közé az önkéntes nyugdíjpénztári mellett 2014-ben a nyugdíj-előtakarékossági számlán való takarékoskodást is beszámítottuk. Az összes megtakarítás (utolsó előtti sor) a lakossági folyószámlával rendelkezést nem tartalmazza.

F3.3.2. táblázat. A kölcsöntörlesztés meghatározói (probit modellek, átlagos marginális hatások)

	Bankhitel		Összes tartozás	
<i>Háztartásfő életkora</i>				
–29 éves (ref.)	0		0	
30–39 éves	0	,002	–0	,001
40–49 éves	–0	,039	–0	,043
50–59 éves	–0	,089	–0	,090
60–69 éves	–0	,132*	–0	,160**
70 éves vagy idősebb	–0	,226***	–0	,257***
<i>Háztartásfő iskolai végzettsége</i>				
Legfeljebb 8 általános (ref.)	0		0	
Szaktanulmányok végző	0	,038	0	,031
Érettségi	0	,032	0	,027
Felsőfokú	0	,025	0	,003
<i>Háztartásfő gazdasági aktivitása</i>				
Alkalmazott (ref.)	0		0	
Vállalkozó	0	,085	0	,074
Nyugdíjas	0	,017	0	,025
Egyéb	–0	,027	0	,034
<i>Háztartásfő foglalkozása</i>				
Önálló (ref.)	0		0	
Vezető	0	,035	0	,028
Szellemi	0	,039	0	,042
Fizikai	0	,028	0	,018
<i>Háztartási jövedelem ötödei</i>				
1. ötöd (ref.)	0		0	
2. ötöd	–0	,020	–0	,049
3. ötöd	–0	,027	–0	,057*
4. ötöd	–0	,031	–0	,080**
5. ötöd	–0	,061*	–0	,106***
<i>Háztartástípus</i>				
Egyszemélyes (ref.)	0		0	
Pár gyermek nélkül	0	,046*	0	,050*
Egyedüli szülő gyermekkel	0	,109*	0	,078
Pár gyermekkel	0	,148***	0	,160***
Más háztartás gyermek nélkül	0	,020	0	,019
Más háztartás gyermekkel	0	,073*	0	,073*
<i>Településtípus</i>				
Budapest (ref.)	0		0	
Megyeszékhely	0	,069**	0	,061**
Város	0	,091***	0	,083***
Község	0	,083***	0	,068**
N	2705		2705	

Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a Társi Háztartás Monitor 2015 adatai alapján.

Szignifikancia szint: *5%-os, ** 1%-os , illetve *** 0,1%-os szinten szignifikáns együtthatók.

F3.3.3. táblázat. Mennyire volt jellemző az Önök háztartásában az, hogy ...? – a kérdésekre adott válaszok megoszlása (%)

	Eladtak értékesebb vagyontárgyat	Értéktárgyat zálogba adtak	Pénzbeni megtakarításból fedezték a kiadásokat
Nem volt ilyen vagyontárgyuk	54,9	48,9	40,3
Volt ilyen vagyontárgyuk	45,1	51,1	59,8
N	2626	2608	2616
Ha volt, előfordult-e?			
Igen	4,9	5,4	13,0
N	1184	1332	1563
Legutoljára mikor fordult elő?	Eladtak értékesebb vagyontárgyat	Értéktárgyat zálogba adtak	Pénzbeni megtakarításból fedezték a kiadásokat
2007 és 2013 között	31,0	32,6	32,9
Tavaly (2014-ben)	35,2	26,5	34,7
Idén (2015-ben)	33,8	40,9	32,5
N	58	71	202

Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a Tárki Háztartás Monitor 2015. adatai alapján.

F3.3.4. táblázat. Próbált-e 2007 óta kölcsön kérni, és, ha igen kitől?

	Rokontól	Baráttól	Kölcsönzéssel foglalkozó személytől	Banktól	Civil szervezettől	Mástól
	<i>Előfordult-e 2007 óta, hogy próbált kölcsönkérni?</i>					
Nem fordult elő	86,4	93,2	99,3	89,4	98,5	98,8
Előfordult, hogy kért, volt, hogy kapott is	11,9	5,4	0,3	8,9	0,9	0,6
Előfordult, hogy kért, de nem kapott	1,8	1,5	0,3	1,8	0,6	0,6
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
	<i>Ha előfordult, legutóbb mikor kellett kérnie?</i>					
Korábban, 2007 és 2013 között	23,8	28,6	45,2	58,9	31,4	18,3
2014-ben	29,6	22,7	34,9	19,0	31,5	30,0
2015-ben	46,6	48,7	19,9	22,1	37,1	51,6
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a Társi Háztartás Monitor 2015 adatai alapján.

F3.3.5. táblázat. Vagyon, illetve megtakarítás felélésének előfordulása a háztartás társadalmi-demográfiai jellemzői szerinti csoportokban (%)

	Nem volt vagyon, megtakarítás	Volt vagyon, megtakarítás	N	Azoknál, akiknél volt: előfordult, hogyan felérték	N
<i>Háztartásfő életkora</i>					
–29 éves	29,1	70,9	201	20,4	142
30–39 éves	24,8	75,2	387	10,9	291
40–49 éves	31,0	69,0	551	16,1	380
50–59 éves	31,7	68,3	492	17,3	336
60–69 éves	31,9	68,1	473	17,7	322
70 éves vagy idősebb	31,2	68,8	515	13,9	354
<i>Háztartásfő iskolai végzettsége</i>					
Legfeljebb 8 általános	45,3	54,7	535	21,5	293
Szakképzett	39,0	61,0	909	16,9	554
Érettségi	21,6	78,4	699	14,6	548
Felsőfokú	9,4	90,6	475	11,5	431
<i>Válsághelyzetek: munkavesztés</i>					
Nem volt	25,2	74,8	1698	12,8	1271
Volt	45,0	55,0	260	41,0	143
<i>Válsághelyzetek: gazdasági válság érintette</i>					
Nem	25,0	75,0	1623	12,3	1217
Igen	41,9	58,1	345	37,1	201
<i>Válsághelyzetek: bármilyen válsághelyzet 2007 óta</i>					
Nem volt	27,5	72,5	1728	9,4	1253
Egy előfordult	30,5	69,5	464	25,2	322
Több is előfordult	41,2	58,8	426	34,9	251
Összes háztartás	30,3	69,7	2618	15,7	1826

Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a Társi Háztartás Monitor 2015 adatai alapján.

F3.3.6. táblázat. Kölcsönkérés előfordulása a háztartás társadalmi-demográfiai jellemzői szerinti csoportokban (%)

	Nem kért kölcsön	Kért, de nem a banktól	Csak banktól kért kölcsön	Összesen	N
<i>Háztartásfő életkora</i>					
–29 éves	64,4	19,7	15,9	100,0	197
30–39 éves	69,1	14,2	16,7	100,0	390
40–49 éves	71,6	15,2	13,2	100,0	548
50–59 éves	75,0	13,6	11,3	100,0	493
60–69 éves	78,6	11,8	9,6	100,0	479
70 éves vagy idősebb	90,2	8,0	1,8	100,0	517
<i>Háztartásfő iskolai végzettsége</i>					
Legfeljebb 8 általános	73,8	17,2	9,0	100,0	535
Szakmunkásképző	76,0	12,9	11,1	100,0	913
Érettségi	76,3	12,8	10,9	100,0	697
Felsőfokú	79,6	9,0	11,4	100,0	478
<i>Munkavesztés</i>					
Nem volt	76,4	12,0	11,6	100,0	1700
Volt	60,8	21,5	17,7	100,0	261
<i>Gazdasági válság érintette</i>					
Nem	77,3	11,5	11,2	100,0	1626
Igen	59,1	21,5	19,4	100,0	346
<i>Bármilyen válsághelyzet 2007 óta</i>					
Nem volt	82,5	9,2	8,2	100,0	1733
Egy előfordult	70,6	18,2	11,2	100,0	462
Több is előfordult	57,1	23,0	19,9	100,0	428
<i>Összes háztartás</i>	<i>76,3</i>	<i>13,1</i>	<i>10,7</i>	<i>100,0</i>	<i>2624</i>

Forrás: Medgyesi, 2016 számításai a Társi Háztartás Monitor 2015 adatai alapján.

3.4 „EMBERI TŐKE” – GAZDÁLKODÁS (B. KIS ANNA)

3.4.1 Bevezetés

Ennek a kötetnek a fókuszában az áll, milyen hatással volt a válság Magyarországon a háztartásokra. Míg a háztartások alkalmazkodási döntései bizonyos esetekben viszonylag tisztán elkülöníthetők és mérhetők, mint pl. a fogyasztás visszafogása vagy a megtakarítási magatartások változása, addig más döntéseknek a válsággal való logikai kapcsolata nehezebben látható be, és még kevésbé mérhető fel.

A háztartásokat a válság alatt érintő jövedelmi és munkaerőpiaci sokkok hatásainak ellensúlyozására rengeteg különféle stratégia, megoldás képzelhető el. A munkaerőpiaci alkalmazkodás része lehet például a munkakínálat növelése a háztartás vagy annak bizonyos tagjai részéről, míg az jövedelmi sokkokat ellensúlyozhatja a megtakarítások csökkentése. A kötetnek ez a fejezete a háztartásoknak a válsághoz alkalmazkodási stratégiáin belül a demográfiai és humán tőkét érintő döntésekre koncentrál. Bár ezek talán nem tartoznak a legtriviálisabb alkalmazkodási döntések közé, mégis jelentős segítséget nyújthatnak az alkalmazkodásban, ezért fontos lehet, hogy kiegészítsük velük azt a képet, amelyet más alkalmazkodási döntések vizsgálatából kapunk.

A fejezet legfőbb kérdése az, hogy mennyire használták a háztartások a demográfiai és humántőkével kapcsolatos döntéseiket arra, hogy a válság által megváltozott körülményekhez alkalmazkodni tudjanak. Demográfiai döntések alatt ez esetben a gyermekvállalási és migrációval kapcsolatos döntéseket értjük, míg a humántőkébe való beruházások esetében az oktatásba és az egészségbe való befektetésekre koncentrálunk. A fejezet olyan hatásokat keres például, amelyek azt mutatják, hogy a háztartástagok elhalasztották gyermekvállalásukat, elköltözték takarékosági okokból, otthagyták az iskolát vagy abbahagyták gyógyszerük szedését a válság közben vagy miatt.

További elemzési szempontot jelent az, milyen típusú háztartások alkalmazták a különböző stratégiákat. A szakirodalom behatóan foglalkozik azzal, hogy a válság hatásai mennyiben heterogének különböző háztartási csoportok között. Bár ebből a szempontból többféle elemzés is érdekes lehetne, ez a fejezet kifejezetten a háztartások relatív anyagi helyzetének és a választott alkalmazkodási stratégiáknak a kapcsolatára koncentrál.

A fejezet a következő részben részletesen bemutatja a TÁRKI Háztartásmonitor 2015-ös hullámának vonatkozó adatait, ismerteti a retrospektív kérdezés előnyeit és hátrányait, illetve a módszertant, amellyel az elemzést végeztük. A 3.4.3-3.4.6. részek tematikusan tárják fel a különböző humántőkével kapcsolatos és demográfiai döntéseket, sorban a gyermekvállalással, a migrációval, az oktatással, és az egészségügyi döntésekkel kapcsolatosan. A 3.4.7. rész az összegzést tartalmazza.

3.4.2 Adatok és módszertan

Bár a válság magyarországi hatásaival sok tanulmány foglalkozik, a humántőkével kapcsolatos döntésekre való hatások eddig nem kaptak kifejezetten nagy hangsúlyt. Ennek egyik oka az, hogy ezek a hatások nem vagy csak igen nehezen mérhetők az adatok szűkössége miatt. A humántőke beruházásokról elsősorban makroszintű mutatók állnak rendelkezésre. Ilyen makroszintű mutatók lehetnek pl. az adott évben felsőfokú intézménybe jelentkezők száma, a felsőfokú intézményben tanulmányaikat ténylegesen elkezdők száma vagy az országos felnőttképzési intézményekben tanulók száma. Ezeket a makroszintű mutatókat azonban rengeteg tényező befolyásolja, ezért abból, hogy 2009-ben csökkent a felsőoktatási intézményekbe jelentkezők száma az előző évekhez képest, nem lehet egyértelműen arra következtetni, hogy ez a jelenség a válság következménye lenne.

Egy másik megközelítési mód az, amiből ez a fejezet kiindul. A TÁRKI Háztartásmonitor kérdőíves vizsgálatban foglalkozik háztartások jólétével és életkörülményeivel. Az adatfelvételben a háztartások 16 évnél idősebb tagjai egyéni kérdőívre válaszolnak, és a háztartásból egy felnőtt kitölti a háztartásra vonatkozó kérdőívet is, amely elsősorban a háztartás-szintű jövedelmekre és döntésekre koncentrál. A kutatás 1998 óta évente vagy kétfévente 2000 háztartást foglal magában. A 2015-s hullám kétféle szempontból is speciális. Egyrészt nagyobb, összesen körülbelül 2600 háztartásra terjed ki, másrészt egy specifikus, a háztartásoknak a gazdasági válságban való érintettségére vonatkozó blokkot is tartalmaz. A válságblokk rákérdez arra, hogy mennyiben érintette a válság a háztartásokat és arra is, hogy azok milyen módon alkalmazkodtak a változásokhoz. A háztartások zárt kérdésekre válaszolnak, megjelölve, hogy éltek-e az adott alkalmazkodási stratégiával az elmúlt hét év során (2007 és 2015 között). Mind az érintettségre, mind az alkalmazkodásra vonatkozó kérdések kiterjednek a háztartások demográfiai és humán tőkét érintő döntéseire is. Ezek a kérdések a háztartáskérdőív részét képezik, ezért a háztartásból egy személy válaszol rájuk.

Az eredmények értelmezésekor fontos figyelembe vennünk azt, milyen korlátokkal jár az adatfelvételnek ez a módja. A retrospektív kérdezés, tehát amikor a háztartásokat a jelenben a múltban hozott döntéseikről kérdezzük, jelentősen megnövelheti a mérési hibát. Ennek oka részben az emlékezet természetes tökéletlensége, részben pedig az akkori döntések utólagosan másként értelmezése a háztartás tagjai részéről. Ezeknek a kognitív torzításoknak a mértéke igen nehezen becsülhető meg, feltételezhető viszont az, hogy a torzítások bizonyos mértékben szisztematikusak. Ezért eredményeink értelmezésekor óvatosnak kell lennünk.

Ez a fejezet összesen négy témakörrel foglalkozik: gyermekvállalás, migráció, oktatásban való részvétel, egészségügyi befektetések. Azzal a feltételezéssel élünk, hogy a háztartásokra átlagosan legalább két fontos hatása volt a válságnak: csökkent a háztartások jövedelme és nőtt a munkanélküliség. A rendelkezésre álló jövedelem csökkenése több tényezőnek az eredménye, a munkahelyek elvesztése, a hitelkamatok megnövekedése és a kormány megszorító intézkedései mind hozzájárulhattak ehhez. A fejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy a háztartásoknak a válság miatt megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásában milyen szerepet játszottak a demográfiai (gyermekvállalás és migráció), és a humántőke-beruházásokat érintő (oktatás és egészségügy) döntések. Fontos kérdés például, hogy látunk-e olyan hatást, hogy a háztartástagok elhalasztották gyermekvállalásukat, elköltözték takarékosági okokból, otthagyták az iskolát vagy

abbahagyták gyógyszereik szedését a válság közben vagy miatt. Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre keressük a választ a következő fejezetekben.

Fontos azonban kihangsúlyozni, hogy ez a fejezet nem tud oksági kapcsolatokat bizonyítani a válság és a háztartások döntései között. Egyedülálló az, hogy a Monitor adatok ebben a hullámban lehetőséget adnak arra, hogy felmérjük, hány háztartást érintettek ezek az alkalmazkodási stratégiák. Mindemellett az alacsony esetszámok miatt mégis leginkább leíró összefüggésekre szorítkozunk. Ennek megfelelően a következő fejezetek elsősorban arra koncentrálnak, hogy bizonyos alkalmazkodási döntések mennyire voltak jellemzőek a háztartások között, és elsősorban milyen háztartások alkalmazták ezeket. A háztartásokat az egy főre jutó háztartásjövedelem alapján öt egyenlő csoportba, azaz kvintilisbe soroljuk. Ez alapján következtetéseket vonhatunk le arra vonatkozóan, hogy bizonyos stratégiák a magasabb vagy az alacsonyabb jövedelmű háztartások körében voltak népszerűek.

Azokban az esetekben, amikor az alkalmazkodási stratégiákhoz valamilyen (viszonylag) objektív mutató kapcsolható, ezeket is ismertetjük több évre visszamenőleg. Ahhoz, hogy a válság hatását valamely mértékben le tudjuk követni, a fejezet a Háztartásmonitor négy hullámát használja: 2007, 2010, 2012 és 2015. 2007 a válság előtti időszak reprezentálására szolgál, 2010 és 2012 a válság különböző szakaszait mutatja, míg 2015, azaz a legújabb adatok ebben az esetben a válságot követő időszakot jelentik.

3.4.3 Gyermekvállalás

Számos kutatás foglalkozik azzal, hogy a gazdasági válságok hogyan befolyásolják a háztartások gyermekvállalási döntéseit. Az egyik elterjedt elmélet szerint a háztartások gyermekvállalása és a gazdasági növekedés prociklikus viszonyban vannak egymással a stabil demográfiájú országokban. Ez azt jelenti, hogy amikor a gazdasági növekedés gyorsabb és kisebb a létbizonytalanság, a családok nagyobb valószínűséggel döntenek amellett, hogy (még egy) gyermeket vállaljanak. Ezzel szemben azokban az időszakokban, amikor válság van a gazdaságban, a termékenység is csökken. A gazdasági válság és a termékenység csökkenésének kapcsolata többféle módon magyarázható. Sobotka, Skirbekk, és Philipov (2010) tanulmányukban a következő okokat sorolják fel: munkahely bizonytalansága, növekvő munkanélküliség, a munkanélküliség hatására csökkenő jövedelmek, bizonytalanság, lakhatási nehézségek, és az oktatásban töltött idő meghosszabbítása. A válság és az alacsonyabb gyermekvállalás közötti kapcsolatot empirikus tanulmányok is bizonyítják (ld. például USA: Macunovich 1996, Oroszország: Billingsley 2009, Magyarország: Aasve et al. 2006). Ez a hatás gyakran különböző mértékben jelentkezik eltérő háztartásjellemzők esetén, jellemzően függ például az anya képzettségétől, a már meglévő gyermekei számától, vagy a munkaerőpiaci helyzetétől. Mivel az alacsonyabb képzettségű nők jobban ki vannak téve a válság negatív munkaerőpiaci hatásainak, feltételezhető, hogy az ő gyermekvállalási döntéseikre nagyobb hatással van a válság (Sobotka et al. 2010).

A gazdasági válság azonban ellenkező irányú hatást is kifejthet a háztartások gyermekvállalási döntéseire. Mivel ezekben az időszakokban magasabb a munkanélküliség és csökkennek a reálbérek, ezért azok számára a nők számára, akiknek munkaerőpiaci lehetőségei romlanak, a válság csökkenheti a gyermekvállalás alternatíva-költségét (Sobotka et al. 2010). Ez azt jelenti, hogy kevesebb költséggel jár számukra akkor gyermeket vállalni,

amikor ezzel a döntéssel kevesebb fizetéstől esnek el. Ez a hatás feltételezhetően hasonlóképp érinti az eltérő képzettségű anyákat, hiszen saját válság előtti helyzetükhöz képest mindegyik csoport kedvezőtlenebb helyzetbe kerül a válság idején. A kapcsolatnak ezt az irányát egyelőre kevés empirikus bizonyíték támasztja alá (Sobotka et al. 2010).

Magyarországon a termékenységi mutatók évtizedek óta hagyományosan alacsonyak, 2010-ben például a termékenységi ráta értéke 1,25 volt, ezzel Magyarország a „szuperalacsony” termékenységgű országok közé tartozik (Kapitány-Spéder, 2010). Az eddigi kutatások alapján a gazdasági válság Európában országtól függően jellemzően kissé negatív, vagy nem szignifikáns hatással bírt a termékenységre (Kapitány-Spéder, 2010).

Fontos hangsúlyozni, hogy a termékenységre a válság mellett más tényezők is hatottak ebben az időszakban. Azok a szociálpolitikai változások, amelyek a családokat érintették, szintén befolyásolhatták a gyermekvállalási döntéseket. A 2007 és 2009 közötti időszakban a megszorítási döntések kiterjedtek a családpolitikára is. Ebben az időszakban a GYED-re (gyermekgondozási díj) való jogosultság időszaka háromról két évre csökkent, a családi pótlékot és a gyermekgondozási segélyt (GYES) pedig ideiglenesen befagyasztotta a kormány. Mindemellett szinte teljesen eltörölték a családi adókedvezményt is. Ezek az intézkedések feltehetőleg a gyermekvállalás csökkenését hozták magukkal.

2010-től kezdődően a Fidesz-kormány prioritásként kezelte a családpolitikát, részben azzal a céllal is, hogy az alacsony termékenységi arányszámot hosszabb távon növelni tudja. Ennek a szociálpolitikai váltásnak a keretében újra bevezetésre került, sőt jelentősen megnőtt a családi adókedvezmény. A családi pótlékot a gyermekek iskolai részvételéhez kötötték, és kibővítették a GYED-et a GYED Extrával, amellyel a szülő akkor is jogosult a kedvezményre, ha visszamegy dolgozni. Feltételezhető, hogy ezek a változások inkább pozitív hatással voltak a gyermekvállalási kedvre.

Elsőként a Háztartásmonitor adatfelvétel négy hullámát vetjük össze. A 3.4.1. táblázatban látható a háztartások száma és relatív gyakorisága az egy háztartáson belüli gyermekek száma alapján, míg a második táblázat ugyanezt az egy háztartáson belüli, három év alatti gyermekek száma alapján mutatja meg. A táblázat csak azokat a háztartásokat tartalmazza, ahol a háztartásfő legfeljebb 50 éves, ezzel biztosítva, hogy a relatív gyakoriságok összehasonlításakor nem csak az idős háztartások növekvő számának hatását látjuk a gyermekszám csökkenésében.

Az 3.4.1. táblázatból egyértelműen látható, hogy az egy háztartáson belüli gyermekszám folyamatosan csökken Magyarországon a 2007 és 2015 közötti időszakban. A csökkenés minden csoportban egyértelműen látszik, míg a gyermektelen háztartások aránya fokozatosan nő. Ha rövid távú hatásokat akarunk vizsgálni, akkor érdemes észben tartani, hogy a gyermekek száma a családban egy elég nagy tehetetlenségű mutató. Épp ezért a 3.4.2. táblázatban a háztartásonkénti három év alatti gyermekek számát is közöljük. Ebben a táblázatban összességében hasonló tendenciákat figyelhetünk meg. A gyermekek száma évről évre csökken.

Ezek a táblázatok arra nem adnak lehetőséget, hogy egyértelműen választ adjunk arra a kérdésre, hogy milyen hatással volt a válság a gyermekek számára. Köztudott az a trend, hogy Magyarországon évek óta egyre kevesebb és kevesebb gyermek születik, de ez a válság előtt is megfigyelhető volt. A kérdés az, hogy a válság tovább csökkentette-e a születendő gyermekek számát, vagy épp ellenkezőleg, csökkentette a tendenciát, amellyel a gyermekek száma csökken.

3.4.3. táblázat. Egy háztartáson belüli gyermekek száma 2007, 2010, 2012, 2015 (legfeljebb 50 éves háztartásfő)³¹

Gyermekek száma	2007		2010		2012		2015	
	Házt. száma	Rel. gyak.	Házt. száma	Rel. gyak.	Házt. száma	Rel. gyak.	Házt. száma	Rel. gyak.
0	276	40,4	281	43,5	386	51,7	684	62,5
1	186	27,2	181	28,0	189	25,3	202	18,5
2	151	22,1	138	21,4	122	16,3	151	13,8
3	62	9,1	38	5,9	38	5,1	44	4,0
4	7	1,0	5	0,8	10	1,3	11	1,0
5	2	0,3	1	0,2	2	0,3	2	0,2
6			1	0,2			1	0,1
7			1	0,2				
Összesen	684	100	646	100	747	100	1095	100

3.4.4. táblázat. Egy háztartáson belüli, 3 év alatti gyermekek száma 2007, 2010, 2012, 2015 (legfeljebb 50 éves háztartásfő)

Gyermekek száma (<3 év)	2007		2010		2012		2015	
	Házt. száma	Rel. gyak.	Házt. száma	Rel. gyak.	Házt. száma	Rel. gyak.	Házt. száma	Rel. gyak.
0	570	83,3	537	83,1	638	85,4	996	91,0
1	95	13,9	92	14,2	99	13,3	81	7,4
2	19	2,8	15	2,3	10	1,3	16	1,5
3			2	0,3			2	0,2
Total	684	100	646	100	747	100	1095	100

A Monitor Háztartáskérdőív válságblokkja a 2015-ös hullámban tartalmazott egy kérdést, amely a válság hatására kérdezett rá a háztartások gyermekvállalási döntéseire. A kérdés így hangzott: „Előfordult-e, hogy későbbre halasztotta vagy korábbra hozta gyermekvállalását a válság miatt?”. A 3.4.3. táblázat mutatja a kérdésre adott válaszokat a háztartások relatív gyakoriságában, a legfeljebb 50 éves háztartásfővel rendelkező háztartások esetén. Azt

³¹ A tanulmányban megtalálható összes táblázat a TÁRKI Háztartásmonitor adatait használja, a 2007-es, 2010-es, 2012-es vagy 2015-es hullámokat.

láthatjuk, hogy a háztartásoknak összesen 3,7%-a nyilatkozta azt, hogy későbbre halasztotta a gyermekvállalást, 0,6%-a pedig azt, hogy korábban vállalt gyermeket a 2007 és 2015 közötti időszakban.

Az elmélet alapján azt várnánk, hogy azok a háztartások halasztották későbbre a gyermekvállalást, amelyek jövedelme olyan mértékben csökkent a válság alatt, hogy az negatív hatással lehetett volna a gyermek felnevelésére. A másik oldalról azt, hogy korábban vállalt gyermeket a válság miatt, azoktól várnánk, akiknek a válság olyan mértékben lecsökkentette a gyermekvállalás alternatívaköltségét azzal, hogy a várható munkaerőpiaci bérének kimaradása kisebb kiesést jelentett, hogy érdemesnek látta ebben az időszakban gyermeket vállalni. A 3.4.3. táblázatban látható a háztartások válaszainak megoszlása aszerint, hogy a háztartások egy főre jutó jövedelem szerint melyik kvintilisbe esnek.

Azt látjuk, hogy a későbbre halasztás leginkább a második legszegényebb (Q2) és a második leggazdagabb (Q4) háztartásokra jellemző, de valójában a háztartások jövedelmével nem korrelál nagy mértékben, hiszen minden jövedelmi kategóriában találunk olyanokat, akik a gyerekvállalás elhalasztása mellett döntöttek. Az egyik lehetséges interpretáció ebben az esetben az, hogy a háztartások nem feltétlenül a válság következtében döntenek a gyermekvállalás elhalasztása mellett, hanem ez inkább azt az általános felfogásbeli változást mutatja, amely a régóta csökkenő gyerekszámok mögött áll. Ezt az értelmezést erősíti meg az is, hogy Kapitány és Spéder (2010) szerint a magyar fiatalok jelentős része nem azért nem vállal több gyereket, mert nem akar, hanem mert azt várja, hogy jobb helyzetben tudja ezt később megtenni, és később kifut az időből.

Ezzel szemben a gyermek korábban vállalása esetén sokkal inkább a fent ismertetett elméletnek megfelelő eredményeket láthatunk. Leggyakrabban a szegény családok adják azt a választ, hogy korábban vállaltak gyermeket. Mivel a munkahelyek elvesztése vagy a bérek drámai csökkenése jellemzően leginkább az alacsonyan képzett szülőket, alacsony jövedelmű családokat sújtja, tehát náluk várható a legnagyobb csökkenés az alternatívaköltségekben, ezért ezek a háztartások azok, akik a korábbi gyermekvállalás mellett döntenek. Fontos azonban megjegyezni, hogy az esetszámok ebben az esetben viszonylag alacsonyak, nem volt különösebben jellemző a mintánkban az, hogy a háztartások ezt az alkalmazkodási stratégiát választották volna.

3.4.5. táblázat. Gyermekvállalás elhalasztása vagy előbbre hozása, háztartások relatív gyakorisága jövedelmi kvintilisek szerint (legfeljebb 50 éves háztartásfő)³²

	Összesen	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5
Nem fordult elő	95,0	93,1	94,1	97,4	94,5	95,5
Igen, későbbre halasztották	3,7	4,0	4,4	2,6	4,2	3,6
Igen, korábban vállaltak gyereket	0,6	2,0	0,0	0,0	0,9	0,0
Egyéb	0,7	1,0	1,5	0,0	0,4	0,9
Összesen	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: Az Egyéb kategória a „Nem tudja” és a ”Megtagadja a választ” eseteket tartalmazza.

3.4.4 Migráció

Amikor a háztartások vagy az egyének arról hoznak döntéseket, elköltözzenek-e, a sztenderd közgazdasági elmélet szerint a migrációval járó előnyöket és költségeket vetik össze. Ez alapján a logika alapján a kedvezőtlenebb gazdasági környezetben élőknek erősebbek az ösztönzői arra, hogy az országon belül máshová vagy külföldre költözzenek, feltéve hogy ott kedvezőbbek a gazdasági feltételek. Amennyiben ez alapján az elméleti keret alapján értelmezzük a gazdasági válságokat, a válságok által jobban sújtott országokban növekvő migrációra számítunk. Ez a migráció azokba az országokba, vagy az országokon belül azok felé a területek felé fog irányulni, amelyet nem vagy kevésbé érintett a válság. Esetünkben a válság negatív következményei alatt a csökkenő reálbéreket és a növekvő munkanélküliséget értjük elsősorban. Ez esetben tehát a romló munkaerőpiaci helyzet az egyéneket olyan országok felé való migrációra ösztönzi, ahol jobbak a munkalehetőségek. Ebben a kontextusban elmondható az, hogy az elmélet szerint a munkacélú migráció képes arra, hogy enyhítse a gazdasági válságokat/negatív gazdasági sokkokat (Massey et al. 1993).

A gazdasági válságok hatásainak enyhítésére vonatkozó előrejelzést empirikus bizonyítékok is alátámasztják. Az Európai Unió gazdaságait nem egyenlő mértékben érintette a nagy gazdasági válság, ennek következtében várható, hogy a rosszabb helyzetbe kerülő országok munkavállalói esetében ebben az időszakban a migráció inkább erősödött. Zaiceva és Zimmerman (2012) szerint a migráció hatására az Európai Unió új tagállamaiban általában csökkent a munkanélküliség és nőttek a bérek, bizonyos szakmákban akár munkaerőhiány is kialakult. Európai szinten megfigyelhető, hogy a válság kezdetén lelassult a keletről nyugatra tartó migráció, később azonban újra felerősödött.

Magyarország 2004-ben csatlakozott az Európai Unióhoz, és 2011. május 1-jével bezárólag minden európai uniós tagállam munkaerőpiaca megnyílt a magyar munkavállalók előtt.³³ A magyar munkavállalók ezzel a lehetőséggel a többi új tagállam állampolgáraihoz képest

³² A válságblokkban feltett kérdések pontos megfogalmazása a Függelékben megtalálható.

³³ A munkaerőpiac megnyitása az újonnan csatlakozók felé különböző régi tagállamokban eltérő időpontban történt, Németországon és Ausztrián kívül a többi régi tagállamban már 2011 előtt néhány évvel is lehetséges volt a munkavállalás.

későn kezdtek el élni, például az 1990-es és a 2000-s években a többi posztkommunista országgal összehasonlítva Magyarországon igen kis mértékű volt a migráció. Ennek oka elsősorban az ösztönzők viszonylagos hiánya volt. Mivel Magyarországot a '90-es években gyors konvergencia, alacsony munkanélküliség és bőkezű szociális ellátórendszer jellemezte, a magyarok kevésbé voltak arra ösztönözve, hogy Nyugat felé mozduljanak (Hárs, 2016). A válság, illetve a részben a válság hatására változó magyar ellátórendszer ezt megváltoztatta. Elkezdtek csökkenni a reálbérek és nőtt a munkanélküliség, ezzel párhuzamosan 2010-től kezdve a kormány a bőkezű szociális juttatások visszavágásába kezdett. 2010-től, és leginkább 2012-től a magyar migráció elkezdett jelentősen növekedni. Fontos megjegyezni, hogy a külföldre költözők még így is csak mindössze 2%-át teszik ki a népességnek, amely országok közötti összevetésben viszonylag alacsonynak tekinthető (Hárs, 2016). A legfontosabb célországok elsősorban Németország, Ausztria és az Egyesült Királyság a magyar munkavállalók számára.

Mindeközben az országon belüli migráció Magyarországon jellemzően elsősorban vidékről a fővárosba, illetve kisebb mértékben a falvakból a környező városokba irányul. Ennek hátterében a jobb gazdasági és munkalehetőségek állnak.

Sajnos a Háztartásmonitor korábbi hullámaiból nem állnak rendelkezésre a migrációra vonatkozó, évek közötti összehasonlításra is lehetőséget adó adatok, ezért ebben a fejezetben csak a 2015-ös hullámra koncentrálunk. A 2015-ös kérdőív összesen négy olyan kérdést tartalmazott, amely a háztartásoknak a válsághoz valamilyen migrációs döntésen keresztül való alkalmazkodására kérdez rá.

Az első ilyen stratégia a külföldről való hazatérés a válság hatására. Ebben az esetben az egyik lehetséges összefüggés, hogy a háztartásnak keresőre volt szüksége itthon, ezért a külföldön dolgozó háztartástagnak haza kellett térnie. Lehetséges az az alternatív magyarázat is, hogy mivel a háztartás egy másik tagja is elkezdett dolgozni bizonyos kieső jövedelmek miatt, a gyermekfelügyelet megosztása miatt kellett a családtagnak hazatérnie.

A 3.4.4. táblázatban láthatjuk azt, hogyan válaszoltak a háztartások erre a kérdésre. A táblázat a legfeljebb 50 éves háztartásfővel, tehát a feltehetőleg aktív korú keresőkkel rendelkező háztartások relatív gyakoriságait mutatja. Összesen ezeknek a háztartásoknak 0,9%-a nyilatkozta azt, hogy előfordult ilyen eset. Ez elég alacsony arány, ebből következően azt állapíthatjuk meg, hogy ez a stratégia nem volt kifejezetten széles körben jellemző a kérdezett háztartások között. Ha az igennel válaszoló háztartások eloszlását a jövedelmi csoportok szerint vizsgáljuk meg, azt találjuk, hogy a stratégia leginkább a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmű háztartásokban volt jellemző. Fontos azonban megjegyezni, hogy a különbségek nem nagyok a különböző jövedelmi csoportok között.

3.4.6. táblázat. Hazatérés külföldről, háztartások relatív gyakorisága jövedelmi kvintilisek szerint (legfeljebb 50 éves háztartásfő)

	Összesen	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5
Nem fordult elő	29,5	23,3	36,0	32,2	30,1	25,7
Előfordult	0,9	1,5	0,0	0,9	0,9	1,4
Egyéb	69,6	75,3	64,0	67,0	69,1	73,0
Összesen	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: Az Egyéb kategória a „Nincs ilyen családtag”, a „Nem tudja” és a „Megtagadja a választ” eseteket tartalmazza.

Az aktív korú háztartásfővel rendelkező háztartásokat arról is megkérdeztük, előfordult-e, hogy Magyarországon belül takarékosági okokból elköltöztek. Az 3.4.5. táblázatban azt láthatjuk, hogy a háztartásoknak összesen 3,1%-a válaszolt igennel erre a kérdésre. Mindemellett egyértelműen megfigyelhető az is, hogy a költözés inkább a szegényebb háztartásokra volt jellemző, azaz az első, a második és a harmadik kvintilisére. Ez magyarázható részben azzal, hogy a válság relatíve ezeknek a háztartásoknak a reáljövedelmére volt a legnagyobb hatással. Emellett az is lehetséges, hogy a költözés mint alternatíva ezeknek a háztartásoknak azért tudott többet segíteni, mert a lakhatási költségek nagyobb részét teszik ki kiadásainak, mint a gazdagabb háztartások esetében.

3.4.7. táblázat. Magyarországon belül költözés, háztartások relatív gyakorisága jövedelmi kvintilisek szerint (legfeljebb 50 éves háztartásfő)

	Összesen	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5
Nem fordult elő	88,2	89,6	88,2	89,2	88,1	86,0
Költöztek takarékosági célból	3,1	5,5	3,0	4,3	2,1	0,9
Költöztek, de nem takarékosági célból	8,4	5,0	8,9	6,1	8,9	13,1
Egyéb	0,3	0,0	0,0	0,4	0,9	0,0
Összesen	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: Az Egyéb kategória a „Nem tudja” és a „Megtagadja a választ” eseteket tartalmazza.

A válság negatív hatásainak kezelését szolgálhatta az is, ha valamely háztartástag más, kedvezőbb helyzetű városban vagy országban talált munkát. Ez természetesen nem feltétlenül járt azzal, hogy az egész háztartás elköltözött, mégis javíthatta az egész háztartás jövedelmi helyzetét. A 3.4.6. és a 3.4.7. táblázat rendre a Magyarországon belüli, illetve a külföldi munkacélú migrációs alkalmazkodást mutatják.

A 3.4.6. táblázatban azt látjuk, hogy összesen az aktív háztartások 2,7%-ában volt olyan háztartástag, aki az országon belül máshol vállalt munkát. Az előző táblázathoz hasonlóan itt is az a jellemző, hogy a legalsó, a második és a középső kvintilis háztartásai, tehát a legszegényebb 60%-ba tartozók körében volt népszerű ez az alkalmazkodási stratégia. A magyarázat az előzőekhez hasonlóan a válságnak a különböző jövedelmű háztartásokra gyakorolt heterogén hatásában keresendő.

3.4.8. táblázat. Magyarországon belül máshol vállalt munkát, háztartások relatív gyakorisága jövedelmi kvintilisek szerint (legfeljebb 50 éves háztartásfő)

	Összesen	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5
Nem fordult elő	95,9	94,6	92,6	95,7	97,9	98,2
Előfordult	2,7	3,0	3,5	3,5	1,7	1,8
Egyéb	1,5	2,5	3,9	0,9	0,4	0,0
Összesen	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: Az Egyéb kategória a „Nincs munkaképes háztartástag”, a „Nem tudja” és a „Megtagadja a választ” eseteket tartalmazza.

A 3.4.7. táblázat a háztartástagok külföldi munkavállalására vonatkozik. Kissé meglepő módon ez az alkalmazkodási stratégia gyakoribb, mint a magyarországi munkacélú migráció, összesen az aktív korú háztartások 5%-a esetében fordult elő az, hogy egy háztartástag külföldön vállalt munkát. Ez a magasabb szám részben magyarázható azzal, hogy a külföldi és a magyarországi fizetések között magasabbak a különbségek, mint Magyarországon belül, tehát a háztartás feltehetőleg többet tudott javítani helyzetén azzal, ha valaki külföldön vállalt munkát. Érdekes módon ebben az esetben azt látjuk, hogy ez a stratégia a magasabb jövedelmi kvintilisekre volt leginkább jellemző, a leggazdagabb háztartások esetén a 7,2%-ot is elérte.

Ez alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az alacsonyabb jövedelmű háztartások számára külföldön kevesebb alternatív lehetőség kínálkozik, mint az országon belül. Ennek logikus magyarázata lehet az, hogy általában az alacsony jövedelmű háztartások azok, amelyek alacsony képzettséggel, kevés humántőkével rendelkeznek, vagy a nyelvtudás hiánya hátráltatja őket. Különösen igaz ez akkor, amikor a válság Európán belül más országokon belül is elsősorban azokat a munkahelyeket érintette, ahol az alacsonyabb képzettségűek dolgoztak.

3.4.9. táblázat. Külföldön vállalt munkát, háztartások relatív gyakorisága jövedelmi kvintilisek szerint (legfeljebb 50 éves háztartásfő)

	Összesen	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5
Nem fordult elő	93,6	94,6	90,6	94,8	94,9	92,8
Előfordult	5,0	3,0	5,9	4,3	4,7	7,2
Egyéb	1,4	2,5	3,5	0,9	0,4	0,0
Összesen	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: Az Egyéb kategória a „Nincs munkaképes háztartásfő”, a „Nem tudja” és a „Megtagadja a választ” eseteket tartalmazza.

3.4.5 Oktatás

Kutatások régóta foglalkoznak azzal, milyen hatással van az egyének oktatásról való döntésére az, ha a gazdaság válságba kerül. Két különböző irányú hatásról is szó lehet ezekben az esetekben. Egyik oldalról feltételezhető, hogy ha a háztartások jövedelme csökken, a korábban inaktív és az oktatásban részt vevő egyének abbahagyják tanulmányaikat. Ez igaz lehet akkor, ha az oktatás költséges, vagy akkor is, ha ezek a családtagok munkát keresnek a kiesett családi jövedelem pótlására. A másik irányú hatás abban az esetben léphet fel, ha az egyének nem kapnak munkát vagy elveszítik munkájukat a válság hatására megnőtt munkanélküliség miatt, ebben az esetben munka híján azt a döntést hozzák, hogy valamilyen képzésben folytatják vagy kezdik újra tanulmányaikat. Ebben az esetben a válság csökkenti a tanulás alternatív költségét azzal, hogy az egyén alacsonyabb valószínűséggel lenne foglalkoztatott, várható fizetése tehát csökken (Ferreira-Shady, 2009).

Arra vonatkozóan, hogy a jövedelmi hatás vagy a helyettesítési hatás dominál a válság idején, abból kiindulva vonhatunk le következtetéseket, hogy milyen az ország, illetve azon belül a háztartás anyagi helyzete. Várhatóan a jövedelem-kiesés lesz az erősebb hatás a szegényebb háztartások esetében, mert az ő esetükben ez arányaiban nagyobb. A hatások országok között is különbözhetnek, a fejlettebb hitelpiaccaal rendelkező országok esetében kevésbé jelentős hatást várunk, és akár emelkedést is megfigyelhetünk a válság idején az iskolai részvételben (Ferreira-Shady, 2009).

Ferreira és Shady (2009) összefoglalják azoknak a kutatásoknak az eredményeit, amelyek a világ különböző országaiban megvizsgálták egy válság hatását a családok humán tőkébe való befektetéseire. A legfejlettebb és a közepesen fejlett országokban ezek a hatások jellemzően prociklikusak, a válságok idején általában megnő a beiskolázás és az iskolai részvétel (pl. USA, Latin-Amerika). Mindemellett megfigyelhető az, hogy a hatások nem homogének az országon belül, az alacsonyabb jövedelmű háztartások esetében előfordulhat, hogy a hatások anticiklikusak lesznek, azaz a válság csökkenti az iskolai részvételt.

Mindezek alapján Magyarországot vizsgálva azt várjuk, hogy alapvetően nem figyelhető meg csökkenés az iskolai részvételben, sőt még emelkedés is lehetséges. Ha tovább bontjuk a

hatásokat a háztartás anyagi helyzete szerint, akkor a szegényebb háztartásokban inkább feltételezhető az, hogy a válság negatív hatással volt a humántőke-befektetési döntésekre.

Ha összehasonlítjuk a különböző évek Monitor adatait az alapján, hogy az aktív korú (legfeljebb 50 éves) háztartásfővel rendelkező háztartásokban átlagosan hányan tanultak, kaphatunk egy előzetes képet arról, hogy milyen trendeket várhatunk az oktatási részvételben. Ahogy a 3.4.8. táblázatban látszik, nem tudunk egyértelmű állítást tenni a trendeket illetően. Míg 2007-től 2012-ig az oktatásban részt vevők száma csökkenni látszik háztartásonként, addig 2015-ben a 2007-es hasonló magasabb arányt láthatunk.

Ezt többféle magyarázat is alátámaszthatja. Ha feltételezzük, hogy a válság szisztematikusan csökkentette az oktatásban részt vevők számát, akkor logikus, hogy a 2007-es és 2015-ös részvétel tűnik a legmagasabbnak. Azt is fontos látni, hogy a 2015-ös növekedés inkább a 2, 3 vagy 4 oktatásban részt vevő háztartástaggal rendelkező háztartások számát növelte meg. Ebből arra következtethetünk, hogy ezek a hatások a háztartások aktív, fiatal felnőtt vagy felnőtt tagjaira vonatkoznak. Ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk, a következőkben a válságblokkban az oktatással kapcsolatban feltett kérdésekre adott válaszokat is megvizsgáljuk.

3.4.10. táblázat. Háztartások száma és relatív gyakorisága az egy háztartásra eső tanulók száma szerint 2007, 2009, 2012, 2015 (legfeljebb 50 éves háztartásfő)

	2007		2009		2012		2015	
Tanulók száma	Házt. száma	Rel. gyak.	Házt. száma	Rel. gyak.	Házt. száma	Rel. gyak.	Házt. száma	Rel. gyak.
0	456	66,7	453	70,1	554	74,2	689	62,9
1	161	23,5	144	22,3	151	20,2	217	19,8
2	60	8,8	41	6,4	39	5,2	148	13,5
3	3	0,4	7	1,1	2	0,3	27	2,5
4	4	0,6	1	0,2	1	0,1	11	1,0
5							3	0,3
Összesen	684	100	646	100	747	100	1095	100

Háromféle kérdést tettünk fel arról a háztartásoknak, hogy mennyiben alkalmaztak a válság alatt oktatási döntéseket érintő stratégiákat. Az egyik oldalról azokra a döntésekre voltunk kíváncsiak, amelyek az oktatás vagy képzés elhalasztását jelentik. Ezeket indokolhatja az, hogy az oktatás költségeit a háztartás nem engedheti többé meg magának, vagy hogy az oktatásban részt vevő háztartástag munkájára és fizetésére is szüksége van a háztartásnak. A 3.4.9. táblázat a rendszerszerű oktatásban való részvétel felfüggesztését vagy megszüntetését, míg a 3.4.10. táblázat az egyéb képzések, tanfolyamok elhalasztásának relatív gyakoriságát mutatja. Az láthatjuk, hogy alapvetően az aktív korú háztartásfővel rendelkező háztartások 0,9%-ában fordult elő az, hogy valamely háztartástag abbahagyta vagy felfüggesztette tanulmányait ebből a célból. Nem figyelhetünk meg egyértelmű

tendenciát arra vonatkozóan, hogy inkább a magasabb vagy alacsonyabb jövedelmű háztartások választották volna ezt a stratégiát, a legmagasabb arányokat a 2. és a 4. kvintilisben látjuk, fontos azonban megjegyezni, hogy a különbségek nem nagyok a kvintilisek között, és mintában általában véve nem sokan éltek ezzel az eszközzel.

A tanfolyamok esetén hasonló képet látunk. Összesen a háztartások 1,7%-ában fordult elő az, hogy egy családtag elhalasztotta a tanfolyamra való beiratkozását. Ez az arány magasabb az alacsonyabb jövedelmű háztartások esetén, a legalsó kvintilisben mintegy 3,5%. Ezek az eredmények arra engednek következtetni, hogy az alacsonyabb jövedelmű csoportokat érinti leginkább a válság jövedelmi hatása, nekik kell leginkább lemondaniuk az oktatásról mint fogyasztásról.

3.4.11. táblázat. Oktatásban való részvétel felfüggesztése, háztartások relatív gyakorisága jövedelmi kvintilisek szerint (legfeljebb 50 éves háztartásfő)

	Összesen	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5
Nem fordult elő	53,0	60,4	55,2	53,3	47,5	50,0
Előfordult	0,9	0,5	1,5	0,4	1,7	0,5
Egyéb	46,1	39,1	43,4	46,3	50,9	49,6
Összesen	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: Az Egyéb kategória a „Nem vonatkozik rá”, a „Nem tudja” és a „Megtagadja a választ” eseteket tartalmazza.

3.4.12. táblázat. Tanfolyamra beiratkozás elhalasztása, háztartások relatív gyakorisága jövedelmi kvintilisek szerint (legfeljebb 50 éves háztartásfő)

	Összesen	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5
Nem fordult elő	52,6	54,5	53,2	56,7	50,0	48,7
Előfordult	1,7	3,5	1,5	1,3	1,7	0,9
Nem tudja	45,7	42,1	45,3	42,0	48,3	50,5
Összesen	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: Az Egyéb kategória a „Nem vonatkozik rá”, a „Nem tudja” és a „Megtagadja a választ” eseteket tartalmazza.

A másik oldalról arra a hatásra is kíváncsiak vagyunk, amely a kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetet figyelembe véve az oktatásban való részvétel növekedését hozza magával. A 3.4.11. táblázat a háztartásoknak eloszlását mutatja annak függvényében, hogy előfordult-e, hogy egy háztartás tagja éppen a válság ideje alatt iratkozott be képzésre. A legfeljebb 50 éves háztartásfővel rendelkező háztartások nagyjából 4,8%-ában történt ilyen döntés. Ha megvizsgáljuk azt, mely háztartásokra volt ez leginkább jellemző, azt látjuk, hogy kiugróan

magas a képzésekben való részvétel aránya az első kvintilisben, azaz a legalacsonyabb jövedelmű háztartások között, hiszen a háztartások mintegy 11,9%-a válaszolt igennel a kérdésre. A középső három kvintilisben szintén viszonylag magas, 3-5% körüli értékeket látunk, míg a legmagasabb kvintilisben ez kevésbé igaz. Mindezek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az alacsonyabb jövedelműek, és feltehetőleg a válság által leginkább sújtottak között fedezhető fel leginkább a válság alternatívaköltség-csökkentő hatása. Ennek hátterében az állhat, hogy ennek a csoportnak a várható fizetése csökkent a legnagyobb mértékben. Mindemellett azt is fontos megjegyezni, hogy Magyarországon ez a jelenség bizonyos mértékben azt a speciális intézményi környezetet is mutathatja, hogy a munkanélküliségi segélyre való jogosultság szigorodásakor a munkaügyi központok gyakran szinte kötelező jelleggel iskoláztak be munkanélkülieket képzési programjaikba. Mivel feltehetőleg a munkanélküliek többsége az alacsony jövedelmű háztartásokból kerül ki, ezért ennek hatására is az alsó kvintilisben várnánk emelkedést.

3.4.13. táblázat. Képzésre beiratkozás, háztartások relatív gyakorisága jövedelmi kvintilisek szerint (legfeljebb 50 éves háztartásfő)

	Összesen	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5
Nem fordult elő	95,2	88,1	95,1	97,0	95,8	99,1
Előfordult	4,8	11,9	4,9	3,0	3,8	0,9
Egyéb	0,1	0,0	0,0	0,0	0,4	0,0
Összesen	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: Az Egyéb kategória a „Nem tudja” és a „Megtagadja a választ” eseteket tartalmazza.

3.4.6 Egészségügyi kiadások

A gazdasági válságok egészségre való hatása hasonló logika alapján értelmezhető, mint az oktatásra való hatás. A csökkenő jövedelem hatására az egészségügyi kiadások várhatóan csökkennek. Ez a jövedelmi hatás fedezhető fel például akkor, ha a válság hatására a háztartások csökkentik a gyógyszerekre vagy orvosra költött pénzt (Ferreira-Shady, 2009). Ez a hatás leginkább az alacsonyabb jövedelmű országokra, vagy a gazdag országokban az alacsonyabb jövedelmű háztartásokra jellemző.

A másik oldalról a szakirodalom szerint egy erős ellenkező irányú hatás is megfigyelhető, elsősorban a gazdagabb országokban. Ezekben az országokban az egyének egészségi állapota gyakran prociklikusan változik, azaz recesszió idején átlagosan egészségesebbek, mint akkor, amikor a gazdaság nő. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy elsősorban a több munka és több stressz miatt a gazdasági növekedés megterheli az emberek szervezetét (Ferreira-Shady, 2009). Mindezek alapján nem egyértelmű, milyen irányú kapcsolatot várhatunk a Monitor adatokban a válság és az egészségügyi állapot között.

Eddig elsősorban az aktív korú, legfeljebb 50 éves háztartásfővel rendelkező háztartásokkal foglalkoztunk elsősorban, hiszen a korábbi kérdések ezek számára a háztartások számára

voltak leginkább relevánsak. Az egészséggel kapcsolatos kérdések azonban minden háztartást érintenek. Ebben az alfejezetben tehát minden háztartással foglalkozunk, de külön is közöljük az eredményeket az 50 év feletti és a legfeljebb 50 éves háztartásfővel rendelkező háztartásokról.

További változtatás, hogy eddig minden táblázatunkban háztartási adatokat közöltünk. Az egészségügyi helyzetről azonban az idősoros Monitor adatok egyéni szinten adnak információt. A 3.4.12. táblázat az egyének egészségi állapotát tartalmazza, saját bevallásuk alapján, a Monitor néhány hullámában, a válság előtt, közben és után életkor szerint. Bár a trendek nem minden alkategóriában egyértelműek a legfeljebb 50 éves korcsoportban, elmondható, hogy az egyének egészségi állapotában fokozatos javulás figyelhető meg az időszak alatt. Míg az 50 évnél idősebbeknek átlagosan rosszabb az egészségi állapota, itt is hasonló folyamatokat figyelhetünk meg, a válság alatt javuló egészségi állapotokat látunk. Ennek egy magyarázata lehet az, hogy az USA-ban megfigyelthez hasonlóan Magyarországon is javul az egyének egészségügyi állapota a válságok alatt. Fontos figyelembe venni azt is, hogy a stressz csökkenése nem kifejezetten rövid távon, hanem hosszabb távon is hatással lehet az egészségre, talán ezért látunk erősebb hatást 2015-ben.

3.4.14. táblázat. Egyének egészségügyi állapota kor szerint, relatív gyakoriságok 2007, 2009, 2012, 2015 (legfeljebb 50 éves egyének, 50 évesnél idősebb egyének)

	2007		2009		2012		2015	
	50>	50+	50>	50+	50>	50+	50>	50+
Kiegyensúlyozottan jó	51,2	11,1	49,2	10,2	58,0	11,6	53,2	8,6
Változó, de inkább jónak mondható	34,3	35,5	36,8	39,4	33,0	39,4	40,3	45,7
Változó, nem kielégítő	10,8	33,0	10,1	30,6	6,6	28,6	4,0	28,3
Egészségi állapota inkább rossz	3,7	20,3	3,9	19,8	2,3	20,3	2,5	17,3
Nem tudja		0,1			0,2	0,1		0,1
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

A következő táblázatokban (3.4.13-15.) a válság közvetlen hatását a válságblokk egészséggel kapcsolatos kérdéseire adott válaszokon keresztül vizsgáljuk meg. Három külön kérdés kérdezett rá arra, hogy a háztartások az alkalmazkodásuk közben alkalmazták-e azt a stratégiát, hogy csökkentették egészségügyi kiadásait. A kérdésekre adott válaszokat az alapján is elemezzük, melyik jövedelmi kvintilisbe tartozott a választ adó háztartás és hogy mennyi idős volt a háztartásfő.

Látható, hogy a háztartások mintegy 5%-ában előfordult, hogy betegség esetén nem fordultak orvoshoz. Az érintett háztartások aránya rendkívül szór, a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkező háztartások között csaknem 14% nyilatkozott úgy, hogy élt ezzel az eszközzel, míg a legmagasabb jövedelműeknek mindössze 1%-a. Úgy tűnik, az alacsonyabb

jövedelmű háztartásokra egyértelműen inkább volt jellemző ez az alkalmazkodási forma. Továbbá az is látható, hogy inkább a fiatalabb, legfeljebb 50 éves háztartásfővel rendelkező háztartások esetében volt jellemző ez a stratégia.

Hasonló kapcsolatot láthatunk az egészségbiztosítások esetében is. Itt fontos megjegyezni, hogy a háztartás kis része válaszolt igennel a kérdésre, mindössze 0,9%. Ez feltehetőleg annak köszönhető, hogy az egészségbiztosításról való döntés a magyar rendszer speciális jellegéből fakadóan csak olyan esetekben merül fel, amikor az egyén nem rendelkezik fix munkahellyel. Ebben az esetben is nagy különbségeket látunk a legszegényebb és a leggazdagabb háztartások között, a szegényebbek egyértelműen több esetben döntöttek amellett, hogy lemondanak egészségbiztosításukról. Ezt indokolhatja az, hogy valószínűleg közöttük van a legtöbb olyan egyén, aki nem rendelkezik munkahellyel és ezzel együtt automatikusan egészségbiztosítással, hanem külön fizet érte, így nekik van leginkább lehetőségük erről lemondani. Azt is látjuk, hogy a fiatalabb háztartásfőjű háztartások gyakrabban éltek ezzel az eszközzel. A különbségek azonban nem nagyok.

Bizonyos szempontból a gyógyszerekre való kiadások mutatják legtisztábban a válság hatását. Amikor a háztartás jövedelme csökken, az egészségügyi kiadások közül talán ez az, amely esetében a legkönnyebben lehet megszorításokat végrehajtani. Az adataink ezt alá is támasztják, a háztartások csaknem 7%-a élt ezzel az eszközzel a válság ideje alatt. Itt még a korábbiakhoz képest is nagy különbségek figyelhetők meg a háztartások jövedelme szerint, az első kvintilisbe eső háztartások közül körülbelül 16% nyilatkozta azt, hogy előfordult, hogy ehhez az eszközhöz fordult, míg a leggazdagabb háztartások között ez az arány mindössze 2% környékén van. Az életkor szerinti megoszlásnál itt az előző két táblázathoz képest ellentétes hatást láthatunk, az idősek azok, akik gyakrabban használták ezt az alkalmazkodási stratégiát. Ez leginkább természetesen azzal magyarázható, hogy általában ők azok, akik rendszeresen szednek gyógyszereket, és költenek erre nagyobb összeget, tehát ők azok, akik ezzel jelentősebb összeget tudnak megtakarítani.

3.4.15. táblázat. Betegsége esetén nem fordult orvoshoz, háztartások relatív gyakorisága jövedelmi kvintilisek és életkor szerint

	Összesen	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	50>	50+
Nem fordult elő	72,6	67,2	68,9	73,9	73,5	78,4	71,0	75,0
Előfordult	5,0	14,0	6,8	2,5	2,4	1,1	5,8	3,8
Egyéb	22,4	18,9	24,3	23,5	24,1	20,5	23,2	21,19
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: Az Egyéb kategória a „Nem vonatkozik rá”, a „Nem tudja” és a ”Megtagadja a választ” eseteket tartalmazza.

3.4.16. táblázat. Lemondott egészségbiztosításáról, háztartások relatív gyakorisága jövedelmi kvintilisek szerint

	Összesen	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	50>	50+
Nem fordult elő	62,3	61,4	54,7	59,6	64,6	71,1	71,5	56,3
Előfordult	0,9	2,3	1,3	0,2	0,7	0,4	1,2	0,7
Egyéb	36,8	36,2	44,1	40,3	34,7	28,6	27,3	43,0
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: Az Egyéb kategória a „Nem vonatkozik rá”, a „Nem tudja” és a ”Megtagadja a választ” eseteket tartalmazza.

3.4.17. táblázat. Abbahagyta gyógyszer szedését, háztartások relatív gyakorisága jövedelmi kvintilisek és életkor szerint

	Összesen	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	50>	50+
Nem fordult elő	73,2	66,3	70,5	73,3	77,8	77,0	72,0	74,1
Előfordult	6,8	15,9	10,1	5,8	2,2	1,9	3,8	8,8
Egyéb	20,0	17,8	19,4	21,0	19,9	21,1	24,2	17,2
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: Az Egyéb kategória a „Nem vonatkozik rá”, a „Nem tudja” és a ”Megtagadja a választ” eseteket tartalmazza.

Összességében azt látjuk, hogy az egészségügyi döntésekről való adataink az elméletet támasztják alá. A válság alatt valamelyest javult az egyének egészségi állapota, ami nehezen egyeztethető össze azzal, hogy emellett a háztartások azt nyilatkozták, kevesebbet költöttek orvosra, gyógyszerre és egészségbiztosításra. Bár ez kissé meglepőnek tűnik, más fejlett országokban is megfigyeltek hasonló trendeket. Ennek magyarázata talán az lehet, hogy a

válság idején a munkával kapcsolatos stressz alacsonyabb, és ez az általános egészségügyi állapot javulásához vezet. A kiadások csökkenése, és különösen azok heterogén csökkenése a jövedelmi csoporttól függően a válságnak az egészséggel kapcsolatos befektetésekre tett jövedelmi hatására utal.

3.4.7 Összegzés

A magyar háztartásokat nagy mértékben érintette a gazdasági válság. A jövedelmek csökkentek, nőtt a munkanélküliség, és sok háztartás szembesült megélhetési nehézségekkel. A háztartások a válság negatív hatását különböző stratégiákkal próbálták ellensúlyozni. Ebben a fejezetben a TÁRKI Háztartásmonitor 2015-ös hullámának adatain vizsgáltuk meg azt, hogy a háztartások milyen eszközöket használtak erre. Az eredmények azt mutatják, hogy a humántőke-beruházásokat és a demográfiát érintő döntések fontos szerepet játszottak a háztartások alkalmazkodásában, a háztartások saját bevallásuk szerint használták ezeket az eszközöket arra, hogy terheiken könnyítsenek.

Az adatok azt mutatják, hogy Magyarországon a válság közben és után is folytatódott az alacsony termékenység. A termékenység csökkenése nem egyértelmű, hogy a válságnak köszönhető, lehetséges, hogy csupán a korábbi trendek folytatódását mutatja. A háztartásoknak viszonylag kis része nyilatkozta azt, hogy későbbre halasztotta gyermekvállalását, és még ennél is kevesebb azt, hogy korábban vállalt gyermeket a válság miatt. A gyermekvállalás későbbre halasztása egyáltalán nem korrelál a jövedelmi helyzettel, ez azt a feltételezést erősíti meg, hogy ez annak a tendenciának a folytatása, amely a gyermekszám csökkenéséhez vezet Magyarországon, és nem kifejezetten a válság hatását mutatja. A gyermekvállalás korábbra tolódása elsősorban a szegényebb családokat érinti, de ezek a számok nagyon kicsik. Összességében úgy tűnik, hogy a gyermekvállalás idejének megváltoztatása mint válságkezelési stratégia nem volt igazán jellemző a magyar háztartásokra.

Magyarországon kis mértékben megfigyelhető az, hogy a háztartások bizonyos tagjai hazatértek külföldről, ez elsősorban a szegényebb családokra jellemző, és feltehetőleg azzal magyarázható, hogy a család itthon maradó részének nagyobb szüksége lett helyben ezeknek a tagoknak a munkájára. Bizonyos családok Magyarországon belül költöztek össze takarékosági okokból, ez a stratégia leginkább a szegényebb családok körében volt jellemző. Nem csak az egész család költözése, de bizonyos családtagok Magyarországon belül máshol való, vagy külföldi munkavállalása is lehetőséget adhat arra, hogy a háztartás helyzete javuljon. Az adatok azt mutatják, hogy elsősorban a szegényebb családokra volt jellemző az a stratégia, hogy Magyarországon belül máshol, és a gazdagabbakra az, hogy külföldön vállaltak munkát a család megsegítése érdekében.

Összességében azt látjuk, hogy az oktatásban részt vevők száma nőtt ebben az időszakban. Ennek természetesen nem feltétlenül a válság az okozója. Az adatok alapján a háztartásoknak csak kis része függesztette fel vagy hagyta abba oktatásban vagy képzésben való részvételét ebben az időszakban. Míg a formális oktatás felfüggesztése melletti döntés úgy tűnik, hogy nem igazán függ a háztartás jövedelmi helyzetétől, addig azt is láthatjuk, hogy az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező háztartások több esetben döntöttek amellet, hogy tanfolyamokon való részvételüket felfüggesztik. Ez magyarázható azzal, hogy

míg a formális oktatás általában tandíjmentes, addig a tanfolyamokért sok esetben fizetni kell, ami az alacsonyabb jövedelmű háztartások számára nagyobb terhet jelenthet. A másik oldalról azt is láthatjuk, hogy több háztartás válaszolta azt, hogy valamely tagja beiratkozott képzésre ebben az időszakban, mint azt, hogy kiiratkozott volna. Ez a stratégia különösen az alacsonyabb jövedelmű háztartások esetében jellemző, ahol az aktív háztartások közel 12%-a válaszolt igennel.

Érdekes eredmény az, hogy a válság alatt az egészségi állapotok javulása figyelhető meg mindkét korcsoportban. Különösen annak tükrében, hogy mindeközben viszonylag sok háztartás nyilatkozta azt, hogy visszavágta egészségi kiadásait, nem fordult orvoshoz, csökkentette a gyógyszerekre költött összeget vagy lemondott egészségbiztosításáról. Ez az eredmény konzisztens a más fejlett országokban megfigyelt hatással, miszerint az egyének egészségesebbek akkor, amikor a gazdaság nem növekszik olyan gyorsan.

Elmondható, hogy az eredményeink összességében összhangban vannak a fejlett országokban korábban megfigyelt jelenségekkel. Míg a gyermekvállalás időzítését kevesen használták alkalmazkodási stratégiaként, addig az egészségi kiadások csökkentése vagy a máshol való munkavállalás a háztartások jelentős részét érintette.

Bár a fejezet azzal, hogy a válság heterogén hatásait a jövedelmi helyzet szerint vizsgálja, több dimenziót is le tud fedni, vannak olyan további tényezők, amelyeket érdemes lehetne a továbbiakban figyelembe venni. A háztartás anyagi helyzetét nem csak annak jövedelme, hanem a vagyona is befolyásolhatja. A hasonló jövedelemmel, de eltérő vagyonnal rendelkező háztartások között nagyban különbözhetnek az igénybe vett alkalmazkodási döntések.

A fejezet következtetéseit még jobban alá lehetne támasztani, amennyiben jobb adatok állnának rendelkezésre a háztartásoknak a válság előtti és utáni helyzetéről. Ha ugyanazoknak a háztartásoknak különböző években vett válaszait figyelembe tudnánk venni, azonosítani tudnánk a válság hatásait és el tudnánk különíteni őket azoktól a sokkoltól, amelyek a háztartásokat a válságtól függetlenül érték. Ez lehetőséget adna arra, hogy a válság közvetlen hatásait azonosítsuk.

Érdemes lenne tovább kutatni azt, hogy bizonyos háztartások alkalmazkodási stratégiái mennyiben függték össze azzal, pontosan milyen sokkok érték őket a válság alatt. Hasonlóképp, az, hogy bizonyos stratégiák alkalmazása mikor és mennyiben járt együtt más stratégiák alkalmazásával. Megfigyelhető-e például olyan jelenség, hogy azok a háztartások, ahol valaki elveszítette munkáját, inkább a munkakínálat növelésével vagy inkább az oktatás iránti keresletük növekedésével reagáltak.

F3.4. Függelék a 3.4. fejezethez

A táblázatok a TÁRKI Háztartásmonitor 2015-ös hullámának következő kérdéseire adott válaszokból készültek:

Jövedelem vagy munkaképesség csökkenés

76. A következőkben felsorolunk néhány lehetséges, a háztartások helyzetét érintő eseményt, kérjük mondja meg, ezek közül melyik fordult elő az Ön háztartásával?

h. A háztartásból valaki külföldi munkából haza kellett térjen.

Lehetséges válaszok: Előfordult. / Nem fordult elő. / Nincs ilyen családtag.

Háztartási viselkedési reakciók

77. Az emberek azért, hogy jobban ki tudjanak jönni a pénzükből, a megélhetési nehézségekre sokféleképpen reagálhatnak. Az alábbiakban felsorolok ilyen lehetőségeket. Kérem, mondja meg, hogy ezek mennyire voltak jellemzőek az Önök háztartásában??

77.1. Spórolás, fogyasztási kiadások csökkentése

g. Valaki a háztartásból abbahagyta vagy felfüggesztette a tanulmányait (pl. egyetemet) a megélhetési nehézségek miatt.

h. (Valaki a háztartásból) elhalasztotta valamilyen tanfolyamra való korábban tervezett beiratkozását (pl. nyelv, számítógépes képzés stb.) vagy megkezdett képzését végzés előtt abbahagyta.

i. (Valaki a háztartásból) betegsége esetén nem fordult orvoshoz, vagy anyagi nehézség miatt később tette ezt meg.

j. (Valaki a háztartásból) lemondott valamilyen egészségbiztosításról.

k. (Valaki a háztartásból) abbahagyta valamilyen korábban rendszeresen szedett gyógyszer (vagy gyógyhatású készítmény vagy táplálékkiegészítő, pl. vitamin) vásárlását.

Lehetséges válaszok: Előfordult. / Nem fordult elő. / Nem vonatkozik rá.

77.5. Emberi erőforrás beruházások

a. (Valaki a háztartásból) beiratkozott valamilyen képzésre/iskolába, mert amúgy nem talált munkát.

Lehetséges válaszok: Előfordult. / Nem fordult elő. / Nem vonatkozik rá.

b. Korábbra időzítette vagy épp elhalasztotta a gyerekvállalást.

Lehetséges válaszok: Igen, korábban vállaltak gyereket. / Igen, későbbre halasztották a gyerekvállalást. / Nem fordult elő.

77.6. Költözés, migráció

a. (Magyarországon belül) elköltöztek, összeköltöztek, hogy olcsóbb legyen lakhatási költségük.

Lehetséges válaszok: Költöztek takarékossgági célból. / Költöztek, de nem takarékossgági célból. / Nem fordult elő.

b. Valaki a háztartásból távolabb (de Magyarországon) vállalt munkát a megélhetési nehézségek miatt. Lehetséges válaszok: Előfordult. / Nem fordult elő. / Nincs munkaképes háztartástag.

c. Valaki a háztartásból külföldön vállalt munkát a megélhetési nehézségek miatt.

Lehetséges válaszok: Előfordult. / Nem fordult elő. / Nincs munkaképes háztartástag.

4 TÁRSADALMI KOHÉZIÓ, ATTITÚDOK ÉS A VÁLSÁG KAPCSOLATA (TÓTH ISTVÁN GYÖRGY – BRANYICZKI RÉKA)

4.1 BEVEZETÉS, A TÁRSADALMI KOHÉZIÓ FOGALMA

A „társadalmi kohézió” szóösszetételnek léteznek szűkebb és tágabb értelmezései is. Szűkebb értelemben (például a kohéziós alapokról, területi egyenlőtlenségekről beszélve) a jövedelmi egyenlőtlenségek vertikális nagyságát vagy területi különbségeit azonosítják a fogalommal (European Commission 2014). A tágabb, szociológiai értelmében valamilyen (kicsit talán misztikusan hangzó) közösséghez tartozást, a társadalom integráltságát, anómia-mentességét jelenti (v.ö. Ferdinand Tönnies fogalom párját a mechanikus és az organikus szolidaritásról, illetve Emil Durkheim felfogását a társadalmi integrációról és az anómiáról, lásd Tönnies 1983 és Durkheim 2003).

A fogalom bűvópatakként kerül előtérbe vagy szorul háttérbe a társadalomtudományi elemzésekben (lásd például Berger-Schmitt, 2000, Jenson 2010, Larsen, é.n., Friedkin, 2004 áttekintéseit erről). Az empirikus értelmezések célja egyes esetekben a társadalom leírása, működés módjának interpretációja, a különböző társadalmak eltéréseinek feltárása (például Larsen é.n.), a kohézió mérőeszközeinek fejlesztése (Acket – Borsenberger – Dicket – Saracino, 2011, Jenson, 2010, Garroway – Jütting, 2011), másutt pedig a kohézió és a gazdasági prosperitás közötti összefüggések feltárása (Easterly – Ritzen – Woolcock, 2006, Woolcock, 2011, Foa, 2011), hogy a társadalmi kohéziót és bizalmat a gazdasági és politikai rend alappilléreként elemző Fukuyama írásait ne is említsük (Fukuyama 2007, 2012 és 2014).

Mi a fent említett két, szűk és tág értelmezési véglet között egy köztes definíciót használunk a következőkben. A társadalmi kohézió fogalmát (1) társadalmi strukturális, (2) kulturális, (3) intézményi és (4) kapcsolathálózati szempontok szerint definiáljuk (összhangban egyikünk korábbi definíciós kísérletével, lásd Tóth 2012, illetve 4.1. táblázat). Abból indulunk ki, hogy kohézív, összetartó társadalmakra az a jellemző, hogy a társadalmi különbségek általánosan elfogadottak, legitimek, ugyanakkor az egyes társadalmi csoportok között átjárás van. A kohézió tehát nem egyszerűen az egyenlőtlenségek nagysága adja a mértékét, hanem az, hogy a társadalom tagjai mennyire fogadják el a létező vertikális társadalmi különbségeket legitimek. Kulturális szinten akkor beszélhetünk kohézióról, ha kialakul az adott közösséggel – az állampolgári közösséggel, nemzettel – való azonosulás (csoportidentitás), általános a normakövetés és a közösséghez tartozó csoportokkal szembeni tolerancia. Megint csak hangsúlyozni kell, hogy nem arról van szó, hogy egy kohézív társadalom tagjainak ugyanazokat az értékeket kellene vallania. Éppen ellenkezőleg, a kohézió azt jelenti, hogy a mindig és mindenütt jelenlevő érték-heterogenitás elfogadott a társadalom tagjai között: a más értékeket elfogadják lehetségesnek és a más értékeket vallókat is elfogadják partnernek. Közintézmények tekintetében az alapvető attitűd a partnerség, az aktív részvétel, a beleszólás: az állampolgárok az intézményeket mint az érdekükben dolgozó ágenseket fogadják el, az intézmények pedig nem alattvalónak, hanem kiszolgálandó állampolgárnak kezelik őket. A társadalmi tőke tekintetében a nem-kohézív társadalmakra a hierarchikus társadalmi kapcsolatok jellemzőek, az ilyen társadalmakban gyakori a klientizmus, a nepotizmus és a korrupció. Ahol viszont a kohézió magasabb szintje jellemző,

ott a különböző csoportokat áthidaló, sűrű társadalmi kapcsolati hálózati minták alakulnak ki.

4. 1. táblázat. A társadalmi kohézió alkotóelemei, értelmezési dimenziók szerint.

Interpretációs dimenziók	A kohéziós definíció része	A kohéziós definíció kívül esik
Társadalmi-gazdasági szerkezet (jövedelmi és vagyoni különbségek)	A különbségek legitimnek elfogadása, a játékszabályok elfogadottsága	Gazdasági távolságok, jövedelemkülönbségek nagysága
Kultúra (ízlesek, értékek, vélemények)	Csoport-azonosulás, általános normakövetés, tolerancia	Érték-azonosság
A (köz) intézményekhez való viszony, civil aktivitás	Partnerség, aktív részvétel	Alárendeltség, alattvalói tudat
Más állampolgárokhoz való viszony	Sűrű horizontális kapcsolati hálók, beágyazottság	Hierarchikus szintek közötti személyes kapcsolatok (nepotizmus, klientizmus, haverság, protekció)

4.2 MEGELŐZŐ KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A magyar társadalmi kohézió elemeivel kapcsolatos elemzések számos összefüggést napvilágra hoztak. Általánosságban a magyar értékszerkezetre vonatkozóan bemutatták azt, hogy a tradicionális-rationális értékek alapján a rationális, az önkifejezési értékek alapján pedig inkább a zárt gondolkodásmód jellemző Magyarországra. A két dimenzió szerint készített alapvető kulturális értéktérképen a magyar gondolkodásmód a nyugati kultúra magjától távol, az ortodox kultúrához közel helyezkedik el (Keller, 2010). Az önkifejezési értékek (nyitottság/zártság) dimenziójának elemei alapján a nyugat-európai nem-posztiszocialista országok átlagához viszonyítva a magyarok kevésbé tartják fontosnak a civil és a politikai szabadságjogokat; kisebb mértékű a mindennapi aktív politikai szerepvállalásuk; kevésbé tolerálják a többségi gondolkodástól eltérő véleményeket; értékszerkezetükben kisebb szerepet játszik az önmegvalósítás; valamint kevésbé bíznak másokban (Tóth, 2010). A társadalmi tőke egyik kulcselemének, a más emberek iránti bizalom mértékének a tekintetében a magyar a nyugati és a posztiszocialista társadalmak között van, míg az intézményi bizalom tekintetében egész Európában, ezen belül a volt keleti blokk országai között is a sereghajtók közé tartozunk. Rendkívül alacsony a politikai intézmények iránti bizalom, nem kis részben feltételezhetően azért, mert a politika működése a közvéleményben sokszor kapcsolódik össze korrupciós gyakorlatokkal. A politikai intézmények iránti bizalmatlanság ugyanakkor nem csak konjunkturális természetű: történeti gyökerekre is visszavezethető. Mindezek mellett Magyarországon alacsony a társadalmi részvétel szintje is: kevesebbet járunk össze a barátainkkal, kevésbé vagyunk segítőkészek egymás iránt, kevésbé látogatunk klubokat, civil szervezeteket és más szervezeteknek is kevésbé vagyunk tagjai (Tóth, 2010).

Későbbi elemzéseink arra is rávilágítottak, hogy a magyar közvélemény nemzetközi összehasonlításban megengedőbb a normaszegő viselkedésekkel szemben, mint például a környező országoké, és ez nem sokat változott az elmúlt évtizedekben sem. Magyarországon a jövedelmek egyenlőtlensége a Társi összehasonlító elemzései szerint a többi európai

országhoz képest sem túl nagynak, sem túl kicsinek nem tekinthető (lásd például Tóth et al., 2014). Mégis, a magyarok stabilan, a többi ország válaszadóihoz képest lényegesen magasabb arányban értenek egyet azzal, hogy Magyarországon „túl nagyok” a jövedelmi egyenlőtlenségek (Keller – Medgyesi – Tóth, 2009). Ez a fajta frusztráció megnyilvánul abban is, hogy az egyenlőtlenségek gazdasági növekedésben betöltött esetleges pozitív szerepét szinte nálunk fogadják el a legkevésbé Európában (Belgium után), továbbá abban, hogy a jövedelemegyenlőtlenség kormányzati csökkentése iránti igény is nagyon magas. A világ több, mint ötven országával összehasonlítva a magyarok vannak a leginkább meggyőződve arról, hogy a gazdasági tevékenység során az egyes szereplők csak egymás rovására érvényesülhetnek. Más szóval: nálunk a legalacsonyabb a támogatottsága annak a felfogásnak, hogy a gazdasági együttműködés a kölcsönös előnyök révén úgy is létrehozhat gazdasági többletet, hogy az abból való részesedés nem jelent mások kárára történő érvényesülést (Tóth, 2010). Mindezek közvetlenül is mutatják, hogy a szó szélesebb értelmében vett társadalmi kohézió tekintetében rosszabb a helyzet nálunk, mint ami a szó szűkebb értelmében vett kohézió mértékéből (az egyenlőtlenségek nagyságából) következne.

Az állam szerepével kapcsolatban (tehát arra vonatkozóan hogy a közösségnek milyen értelemben és mekkora mértékben kellene szerepet vállalnia az egyes állampolgárok boldogulásában) régi tapasztalat, hogy a magyar lakosság erősen fogékony az állami beavatkozásokra. Az átlagos magyar állampolgár olyan, nemzetközi összehasonlításban is erős elvárásokat fogalmaz meg az állam szerepével kapcsolatban, amelyekről sokszor maga sem hiszi, hogy az állam teljesíteni tudja. A korábbi kutatások mindezt a lakosság pszichológiai és egyéb attitűdjeivel (kockázatkerülés, a gazdasági játszma zéró összegűként való felfogása és az egyenlőtlenségek nagyságával kapcsolatos averzió), mélyen gyökerező kulturális/történeti tradíciókkal, az értelmiségi és a politikai elit által súlykolt társadalom-felfogással és magával az állami újraelosztás kiterjedtségével hozták összefüggésbe (lásd erről még korábban Csontos – Kornai – Tóth elemzéseit 1996, 1998).

Az újraelosztással kapcsolatos véleményeket általában az önérdék és az ehhez kapcsolódó értékek befolyásolják. A klasszikus közgazdaságtani érvelés szerint az önérdékkövető szavazók társadalom-politikai preferenciáit leginkább az befolyásolja, hogy mennyi adót kell fizetniük és mennyiben részesülnek az újraelosztás következtében a transzferekből (Meltzer – Richard 1981). Azonban a választók gyakran értékalapon gondolkodnak arról, mekkora az egyenlőtlenség megfelelő mértéke vagy, hogy mennyire igazságos az a mód, ahogy a jövedelmi különbségek kialakulnak (Alesina – Giuliano 2009). Magyarországon Tóth (2008) elemezte a válság előtt azt, hogy milyen tényezők befolyásolják az újraelosztás megfelelő mértékéről való véleményeket. A Háztartás Monitor 2003-as adatain azt mutatta ki, hogy átlagosan alacsonyabb az igénye az újraelosztásra azoknak, akik gazdagabbak, azoknak, akik a múltban felfelé mozogtak a társadalmi hierarchiában, illetve azoknak, akik a jövőben a jövedelmük növekedését várják. Tóth és Keller (2012, 2013) későbbi, teoretikusan kidolgozottabb modelleket bemutató tanulmányai hasonlóképp azt bizonyították, hogy az újraelosztásról való vélemények nagyban függnek a saját anyagi helyzet értékelésétől, a jövőbeli anyagi várakozásoktól és az általános társadalmi szolidaritásról vallott véleménytől is. Így azokban az esetekben, amikor a válság a középosztályt is súlyosan érinti, gyakran felmerülhetnek elosztási konfliktusok a középosztály és a szegények között is (Bernát, 2009).

2009-es kutatásunk³⁴ felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar értékszerkezet négy diagnosztizált jellemzője (bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és államfüggés) mindannyian tünetei annak, hogy a rendszerváltás óta sem sikerült megteremteni a gazdasági egyenlőtlenségi rendszer legitimitását Magyarországon. Az Európai Unió országai között Magyarországon a legalacsonyabb azoknak az aránya, akik szerint a végzettség fontos, miközben a legmagasabb azoké, akik szerint az érvényesülés titka az, ha az ember jó családba születik. A képzettség szerepével kapcsolatos szkepszis annál is inkább megdöbbenő, mert a felsőfokú képzettség megtérülése kiemelkedően magas Magyarországon a többi európai országhoz képest³⁵.

Felmerül azonban a kérdés, hogy a fenti jellemzők mennyire lehettek egy eseti konstelláció (konkrétan a 2009 körüli gazdasági, politikai és társadalmi mozgások) lenyomatai. 2009-től a magyar kormány visszafogta jóléti kiadásait, és megszorításokat vezetett be, mivel a korábban is jelentős költségvetési hiányt a válság tovább súlyosbította, fenntarthatatlan szintre emelve az államháztartás eladósodottságát. Ezzel egy időben, többek között a növekvő munkanélküliség következtében jelentősen csökkent a háztartások jövedelme. Ezzel kapcsolatban egy 2013-ban megismételt értékvizsgálatunk arra hívta fel a figyelmet, hogy a bizalom (különösképpen a közintézményekbe vetett bizalom) tekintetében az attitűdök és vélemények erősen átpolitizáltak lehetnek. Konkrétan az elemzések azt találták, hogy a magyar társadalom értékszerkezetének van egy stabilitása (az alacsony általános bizalom tekintetében), viszont a véleményeket nagyban polarizálja a politikai identitás (bal-jobb azonosulás). Az intézményekbe vetett bizalom nagyban függ a politikai identitástól (tehát az intézményi bizalom relativizálódik attól függően, hogy ki kormányoz) és a normák megítélésében az általános értékek (a helyesről és helytelenről vallott felfogások) mellett az is szerepet játszik, hogy kik követik (kiknek kell követniük) a normákat és kik szegik meg azokat (kik szeghetik meg azokat) (Keller, 2013, Keller – Tóth, 2013). A polarizáció az értékek és normák tekintetében azt jelenti, hogy a mindenkor kormányon levőkhöz közelebbi politikai platformon állók (2009-ben a baloldallal azonosulók, 2013-ban pedig a jobboldallal azonosulók) látják kevésbé korruptnak az egyes közintézményeket (de nem csak a kormányzatot) és tartják kevésbé elfogadhatónak a normaszegéseket (például a jövedelmek adóhatóság előli eltitkolását vagy a rokkantnyugdíj jogosulatlan igénylését). A mindenkori ellenzékhez köthető politikai oldallal azonosulók gondolták nagyobb arányban azt, hogy „ebben az országban nem lehet tisztességesen meggazdagodni”, illetve hogy „az érvényesüléshez szükség van a normaszegésre”.

Mindez arra utal, hogy a társadalom értékszerkezetének változásában kimutatható a demokratikus kultúra deficitje is. Ráadásul azt is látni, hogy „magyarországi pártrendszer jellemzői nem kedveznek a társadalmi kohézió növekedésének, sőt sok esetben a politikai elit tudatosan rombolja azokat a szálakat, melyek a különböző társadalmi csoportokat összefűznék. A társadalmi tőkében hagyományosan szegény országban ez egy általános bizalomhiányt termel ki, amely az egyéb tőke fajták – gazdasági, kulturális – akkumulációját is gátolja” (Fábián, 2012). Később arra is rávilágítottunk, hogy van itt egy sajátos csapdahelyzet, egy negatív spirál a társadalomszerkezet, a közpolitikai mozgás és a politikai rendszer mozgása tekintetében (lásd például Fábián és szerzőtársai, 2014, illetve Tóth 2016).

³⁴ "A gazdasági növekedés társadalmi feltételei" c. vizsgálat, részletek itt: <http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/>

³⁵ Az európai OECD országok közül például Magyarországon a legmagasabb a felsőfokú végzettségűek középfokúakéhoz viszonyított kereseti előnye a 25-64 éves foglalkoztatottak között. (OECD 2016:124)

4.3 KUTATÁSI KÉRDÉSEK

Mostani elemzésünkben arra keressük a választ, hogy vajon a kohéziós deficit mennyire függhet(ett) össze a magyar gazdaságban és társadalomban is jelentős nyomot hagyó gazdasági válsággal. Ezen belül a fejezet azzal foglalkozik, hogy milyen változások történtek a társadalmi kohézió és az attitűdök terén 2007 és 2016 között. Ezek a változások nemcsak általában érdekelnek bennünket, hanem azt is vizsgáljuk, hogy találhatunk-e valamilyen összefüggést a háztartásokat ért sokkhatások és az adott háztartások tagjainak attitűdjei között. Európai, 2004-2010 között gyűjtött ESS³⁶ adatokon Polavieja (2013) végzett hasonló elemzést, amelyben azt találta, hogy a kérdezés időpontjában vagy a közelmúltban munkanélküliséggel, anyagi nehézségekkel küszködők átlagosan kevésbé bíztak a politikai rendszerben, kevésbé voltak elégedettek a demokrácia működésével és magasabb szintű újraelosztást preferáltak.

A válság persze több csatornán keresztül is hathat a kohéziós attitűdökre, véleményváltozás hátterében állhat az egyén pénzügyi helyzetének alakulása és az ország romló gazdasági kilátásai, de a közhangulat ingadozása is. Szavazásméleti kutatók megkülönböztetnek „tárcájuk” alapján, egocentrikus szavazókat és kollektív, szociocentrikus (társadalomcentrikus) szavazókat aszerint, hogy az egyének döntésüket, szavazatukat a személyesen átélt gazdasági tapasztalatok vagy a társadalom gazdasági helyzetéről alkotott kép alapján hozzák meg (Kinder – Kiewiet 1981, Markus 1988, Polavieja 2013). Az újraelosztás iránti kereslet meghatározói között ugyanígy megtalálhatunk anyagi és nem anyagi (esztétikai, ideológiai, személyiségjegyekből fakadóan kifejlődött, stb.) preferenciákat (Tóth – Keller, 2013, Förster – Tóth, 2015). Az elemzésünk az első szempontra, az egyéni szinten közvetlenül megélt, objektív válsághelyzetekre fókuszál, vagyis arra vagyunk kíváncsiak, hogy az elmúlt időszakban átélt gazdasági nehézségek hatottak-e az egyén társadalmi kohézióra vonatkozó attitűdjeire. Nem zárjuk ki persze, hogy nem anyagi (vagyis: nem közvetlenül a pénztárcából levezetett) okok is befolyásolhatják a társadalmi kohézió változását, azonban most a válság lehetséges hatásait vizsgáljuk.

Elemzésünk arra fekteti a hangsúlyt, hogy hogyan alakul az általános bizalom a társadalomban, mely értékeket tekintik az emberek a siker kulcsának és milyen szintű állami gondoskodásra tartanak igényt 2007-ben, majd – többek között egy gazdasági válság átélése után – 2016-ban. Az emberekbe vetett bizalom a társadalmi kohézióról, az összetartozás érzéséről ad képet, az pedig, hogy mit tartanak a társadalom tagjai a siker forrásának, ennek a társadalmi szövetnek a működési mechanizmusairól árulkodik. A működési mechanizmushoz szorosan kötődik, hogy a rendszerben milyen szerepet szánnak az államnak, pl. milyen szintű és típusú beavatkozásokat várnak el a társadalom tagjai az államtól.

Ebben az elemzésben tehát a társadalmi kohézió fogalomkörének viszonylag széles spektrumát vizsgáljuk. Nem tudunk azonban minden vonatkozásban részletes elemzést nyújtani. Közvetetten tudunk csak a csoport-azonosulás és az intézményekbe vetett bizalom témakörével foglalkozni és egyáltalán nem érintjük a társadalmi kohézió egy egyébként nagyon fontos elemét, a kapcsolati hálókat, a horizontális kötéseket és vertikális integrációs hidak sűrűségét és aktív szerepét. Ezekről a kutatásunkban nincsenek adatok. Egy későbbi

³⁶ European Social Survey, az európai társadalmak állapotát, többek közt társadalmi attitűdöket, értékeket felmérő vizsgálat.

elemzésben azonban erre a területre is ki kell terjedjen az elemzésünk, különös tekintettel a témában más műhelyekben folyó kutatásokra³⁷.

Hogy miért éppen 2015-2016-ban vizsgáljuk a válság és a kohézió kapcsolatát? Mert úgy véljük, most telt el elég idő ahhoz, hogy a válság „előtti” és „utáni” állapotokat összehasonlítsuk és az összehasonlításból levonjunk valamilyen általánosítható következtetéseket. Egyszerűnek és kézenfekvőnek tűnik tehát, hogy megvizsgáljuk, milyenek voltak a magyar társadalom kohézió szempontjából releváns attitűdjei 2007-ben, majd megvizsgáljuk, mi történt 2016-ra és aztán megmagyarázzuk, hogy a kettő között lezajlott gazdasági válság mennyiben járult hozzá a változásokhoz. A helyzet azonban nem ennyire egyszerű – számos módszertani probléma miatt.

4.4 MÓDSZERTANI DILEMMÁK, ALKALMAZOTT MÓDSZEREK ÉS HASZNÁLT ADATOK

4.4.1 Válság és társadalmi kohézió: makro és mikro szinten

A „válság” és a „kohézió” egyaránt makro fogalmak, a társadalom/gazdaság egészét jellemzik. Egy-egy háztartás a szó köznapi értelmében persze lehet válságban, de a szó közgazdaságtani jelentése a makrogazdasági kibocsátással, a termelés ciklikusságával, a munkaerőpiaci és árupiaci kereslet visszaesésével kapcsolatos, vagyis a gazdaság egészét jellemzi. Olyan terminusokkal írható le, mint a közösségi kibocsátás vagy a GDP növekedés mértéke, a munkanélküliségi ráta, az államháztartás hiánya, stb. Ezek nem egyes szereplőket, hanem a gazdaság egészét jellemző mutatók. A társadalmi kohézió szintén makro, a társadalom egészét jellemző fogalom (olyan mutatókkal mérhető, mint a szolidaritás mértéke, a társadalmi részvétel arányai, a másokba és az intézményekbe vetett bizalom, stb.) Összességében tehát népességi arányok adják a kohézió indikátorait is. Megtehetjük ugyan azt, hogy egy adott időszakban egymás mellé tesszük a gazdasági válság mutatószámait és a társadalmi kohézió mutatószámait, majd igyekszünk közöttük valamilyen együttmozgást vagy legalábbis korrelációt detektálni, azonban egy pillanatra sem szabad elfeledni, hogy egy efféle korreláció nem visz bennünket közelebb az oksági láncoknak a megértéséhez. Ha ugyanis két makro szintű jellemző kapcsolatát vizsgáljuk, akkor vagy semmit, vagy valamiféle sztochasztikus kapcsolatot találhatunk, oksági láncot, a dolog természeténél fogva – nem.

Akkor ugyanis, amikor az egyiknek a másikra gyakorolt „hatásáról” szeretnénk beszélni, szükségünk van egy közvetítő láncszemre. Egy olyan mechanizmusra, amelynek a révén két tényező egymásutániságából arra következtethetünk, hogy az egyik „oka volt” a másiknak (Goldthorpe szavaival: a kettő között fennálló kapcsolat generatív folyamatként értelmezhető, v.ö. Goldthorpe, 2001:8). Esetünkben ez a láncszem csak a háztartás szintjén érhető el, ha egyáltalán lehetséges az azonosítása: ez az a legkisebb gazdasági egység, amin keresztül az egyénhez „elér” a válság (munkanélkülivé válás, jövedelemcsökkenés, stb. révén). A kohézió esetén megintcsak a legkisebb mikro egységet kell megkeresnünk: ez az egyén, aki a háztartásban él. Csak őrá nézvést tudjuk értelmezni azt, hogy megváltozik az

³⁷ v.ö: Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban c. OTKA kutatás, sz.sz: 109560

attitűdjé, a másokba vagy az intézményekbe vetett bizalma, a gazdaság működéséről vagy éppen a társadalmi előrejutásról vallott véleménye. Ezt érzékelhetjük „változásnak” a társadalmi kohézió tekintetében, ha statisztikailag értelmezhető mennyiségben fordul elő a társadalomban az attitűdváltozás. További magyarázat nélkül tehát mi a háztartást tekintjük a válság szempontjából érvényes mikro-egységnek (az erőforrások, a fogyasztás, a kiadások megosztása, a kockázatok viselése természetes módon kötődik a háztartáshoz), a kohézió szempontjából viszont az adott háztartásban élő egyént.

Összességében tehát azt keressük, hogy a makro adatokkal definiálható válság és a makro adatokkal mérhető kohéziós mutatók között tudunk-e valamilyen közvetlen kapcsolatot teremteni/mérni/demonstrálni azáltal, hogy a háztartások válság-sokkjainak és a háztartásokba tartozó egyének attitűd változásainak a kapcsolatát próbáljuk meg kimutatni. Hangsúlyoznunk kell: kevés ilyen kutatás van, efféle makro-mikro kapcsolatkeresés a válság és a társadalmi kohézió kapcsolatára vonatkozóan ismereteink szerint Magyarországon még nem készült.

A kohézió, majd a válság fogalmának operacionalizálása után elemzésünkben a 2007-es Monitor kutatás attitűdblokkjából származó eredményeket vetjük össze a 2016-os Monitor B vizsgálat adataival. Mind a két esetben a 18 évesek és 18 éven felüliek válaszait elemezzük. A két vizsgálat az attitűdkérdéseket illetően jelentős, azonos módon lekérdezett blokkot tartalmaz, amelyben a kérdések a következő témákat ölelik fel: általános bizalom a társadalomban, a társadalmi előrejutáshoz vezető út, és az újraelosztás iránti kereslet. A három témakört egyenként, hasonló modellekkel (leíró statisztikák és logisztikus regressziók) közelítjük meg.

4.4.2 A változók specifikációja és az elemzési modellek

4.4.2.1 Adatbázis

Az elemzés két TÁRKI Háztartás Monitor³⁸ adatbázisra támaszkodik. A 2007-es kb. 5000 fős mintából a 18 éven felüliek száma kb. 3500, a háztartásfők száma kb. 2000. A 2016-os Monitor B felvétel kisebb, kb. 1000 nagykorúból áll a minta. A Háztartás Monitor jellemző témái (a jövedelmek, a szegénység, a társadalmi rétegződés vagy a munkaerőpiac), mellett mind a két (2007-es és 2016-os) kérdőív rákérdez bizonyos attitűdökre a társadalom helyzetéről, működéséről és az állam szerepéről. A 2016-os adatfelvétel³⁹ különlegessége, hogy egy retrospektív, a válság időszakára vonatkozó kérdésblokkot is tartalmaz, amelyben a háztartást ért sokkokra és a megküzdési módokra kérdezzük rá. Az attitűd kérdésekből képezzük a társadalmi kohézióhoz köthető függő változóinkat és a visszatekintő válság-kérdések adják a válság-változó alapját.

³⁸ A TÁRKI Háztartás Monitor kutatás 1998 óta folyó keresztmetszeti háztartásvizsgálat-sorozat, amelynek középpontjában a jövedelmek és a munkaerő-piaci részvétel állnak.

³⁹ Az adatfelvételtől, mintavételtől részletesen a „Makro sokkok - mikro válaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon - A Tárki Háztartás Monitor kutatás” K 113248 számú OTKA Kutatás első gyorsjelentése számol be.

4.4.2.2 Magyarázandó változók

A társadalmi kohézió egyik alapvető mutatója, hogy a társadalom tagjai mennyire bíznak egymásban. Az első táblázatban összefoglalt társadalmi kohéziós elemek közül a negyedik szemponttal foglalkozunk, vagyis az állampolgárok egymáshoz fűződő viszonyával. Chang és szerzőtársai (2006:290) is hasonlóképp definiálták a társadalmi kohéziót annak operacionalizálásakor: a társakba vetett bizalom, nekik nyújtott segítség és velük történő együttműködés, valamint a közös identitás szubjektív érzése és ezeknek realizálódása a viselkedésben. Empirikus elemzésünk tovább élesíti a fókust és a meghatározás horizontális dimenzióját (egyének közti kapcsolatokat) veszi górcső alá, szubjektív szempontból (attitűdöket mérünk, nem „objektív” viselkedést). Adataink arra adnak lehetőséget, hogy az egymásba vetett bizalomról adjunk képet 2007-ben és 2016-ban, a következő kérdés alapján: „Általánosságban mit mondana, hogy az emberekben meg lehet bízni, vagy sosem lehet elég óvatos velük szemben?”. A kérdésre egy négy fokú skálán lehetett válaszolni a „Majdnem mindig meg lehet bízni az emberekben” opciótól kezdve a „Szinte sosem lehet elég óvatos az emberekkel” alternatíváig bezáródóan.⁴⁰ Elemzésünkben a bizalom ennek megfelelően egy egyéni szintű, négy elemű ordinális változó.

A következő témakör az általános bizalom állapotfelmérése után a társadalomban való előrejutással kapcsolatos vélemények és ezek változásának feltárása. A Monitor kérdőívek az anyagi boldogulás forrására kérdeznak rá úgy, hogy a válaszadónak négy válaszlehetőséget (egyéni ambíció és kemény munka, szerencse, kapcsolatok, „jó családba születés”) kell sorba rendeznie, fontossági sorrendben.⁴¹ A négy opció közül kettő esetében vizsgáljuk meg a válság esetleges befolyásoló szerepét; az egyéni törekvésnek és a megfelelő kapcsolatoknak tulajdonított szerepre koncentrálnak. Egyrészt az egyéni ambíció az egyetlen alternatíva, amely az egyén aktív szerepét és felelősségét hangsúlyozza a társadalmi mobilitásban, így mindenképp része elemzésünknek. A másik három passzív természetű, egyénen kívüli tényezőket felsorakoztató válaszlehetőséget tartalmaz, amelyek kívül esnek a meritokratikus érvényesülési kereteken. Magyarországon a kapcsolati tőke szerepe (noha annak nyilvánvalóan van hatékonysági, pozitív tranzakciós értelmezése is) általában negatív megítélés alá esik (v.ö. protekció, haverság, stb.) és az egyéni erőfeszítés érvényesülésben betöltött szerepével szemben, nem pedig annak eszközeként értelmeződik. Ezért vizsgáljuk párba állítva ezt a két tényezőt. Mind az egyéni törekvés, mind a kapcsolatok szerepe egyéni szintű, négy elemű (a négy helyezés), ordinális változó.

A harmadik témakör szintén a társadalom működési mechanizmusairól szól, azon belül az állmnak tulajdonított szerepről. Az első kérdés az általános paternalista szemléletet méri fel úgy, hogy arra kérdez rá, hogy az emberek sorsának alakulásáért az egyénnek vagy az

⁴⁰ A vonatkozó kérdés pontos szövege: Általánosságban mit mondana, hogy az emberekben meg lehet bízni, vagy sosem lehet elég óvatos velük szemben? 1 – Majdnem mindig meg lehet bízni az emberekben. 2 – Általában meg lehet bízni az emberekben. 3 – Általában nem lehet elég óvatos az emberekkel. 4 – Szinte sosem lehet elég óvatos az emberekkel.

⁴¹ A vonatkozó kérdés pontos szövege Mit gondol, manapság Magyarországon mire van szükség az anyagi boldoguláshoz? Kérem, hogy a válaszlapon felsorolt tényezőket rakja úgy sorba, hogy az első legyen az, ami Ön szerint a legfontosabb az anyagi boldoguláshoz, a második helyre kerüljön a második legfontosabb, és így tovább. a. Egyéni törekvés, ambíció, kemény munka. b. Szerencse: jó időben jó helyen kell lenni. c. Megfelelő kapcsolatok. d. Jó családi háttér: jó helyre kell születni.

államnak kellene inkább felelnie. A második kérdés azt méri fel, hogy a válaszadók szerint az állam feladata-e a munka biztosítása. A harmadik kérdés specifikusan a felsőoktatási tandíjról szól, hogy szükséges-e az állami finanszírozás a felsőoktatási részvételben. Végül tágabb értelemben az állami újraelosztás iránti igényről faggat a negyedik kérdés, amelyben az egészségügy, oktatás és különböző szociális juttatások növelése áll az egyik oldalon és adócsökkentés a másikon.⁴² Mind a négy kérdés alapján 1-től 4-ig terjedő, ordinális változót képezünk, ahol a magasabb érték erősebb paternalizmust takar.

4.2. táblázat. A magyarázandó attitűd változók listája.

Általános bizalom	Bizalom az emberekben, általában véve
Előrejutás a társadalomban	Egyéni törekvés, ambíció szerepe
	Kapcsolatok szerepe
Paternalizmus, redistribúció	Emberi sors
	Munka biztosítása
	Felsőoktatás finanszírozása
	Szociális juttatások

4.4.2.3 Magyarázó változók – válság

A bizalmat, társadalmi előrejutásról alkotott véleményt és a paternalista szemléletet leíró modellekben a magyarázó változók közül elsősorban a válság során áltélt anyagi nehézségek hatása érdekel minket. A baloldali változóval összhangban a jobboldaliakat is egyéni vagy háztartás szinten definiáljuk. A válság mikroszintű hatásait úgy vizsgáljuk, hogy a 2016-os Monitor B kérdőív válságra vonatkozó retrospektív kérdéseiből képezünk egy aggregált változót, amelyből a háztartás válság-érintettségének súlyosságára következtetünk. A válság változó magában foglalja a munkaerőpiaci sokkokat, a jövedelemkiesést (pl. állásvesztés a

⁴² A kérdések szövege: Az emberek eltérő módon gondolkodnak arról, hogy Magyarország gazdasági és társadalmi problémáinak megoldása érdekében milyen fontos lépések megtételére lenne szükség. Ezen a válaszlapon egymásnak ellentmondó a.) és b.) kijelentések szerepelnek. Mondja meg mindegyikről, hogy melyikkel ért egyet: Feltétlenül az a.) kijelentéssel, inkább az a.) kijelentéssel, inkább a b.) kijelentéssel, vagy feltétlenül a b.) kijelentéssel? **1. Sors:** a.) Az embereknek saját maguknak kell vállalniuk a felelősséget sorsuk alakulásáért. – „1. Feltétlenül” vagy „2. Inkább” b.) Az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban. – „3. Inkább” vagy „4. Feltétlenül”. **2. Munka:** a.) Az állam kötelessége, hogy munkát biztosítson a munkanélkülieknek. – „1. Feltétlenül” vagy „2. Inkább” b.) A foglalkoztatással kapcsolatos problémák megoldását a piaci viszonyokra kell bízni. – „3. Inkább” vagy „4. Feltétlenül”. **3. Tandíj:** a.) A tanulás is befektetés és csakis a tandíjbefizetések által biztosítható az egyetemek színvonalas működése. – „1. Feltétlenül” vagy „2. Inkább” b.) Az államnak kötelessége, hogy tandíj nélkül is biztosítsa a fiatalok felsőfokú képzését. – „3. Inkább” vagy „4. Feltétlenül”. **4. Szociális kiadások:** a.) A kormány fontos feladata lenne, hogy többet költsön az egészségügyre, az oktatásra és különböző szociális juttatásokra. – „1. Feltétlenül” vagy „2. Inkább” b.) Az adók csökkentése fontosabb lenne még akkor is, ha kevesebb pénz jut az egészségügyre, az oktatásra és különböző szociális juttatásokra – „3. Inkább” vagy „4. Feltétlenül”.

háztartásban) és bizonyos szükséghelyzetek (pl. közszolgáltatás lekapcsolása) gyakoriságát is. A következő kérdésekből képezzük a válság változót:

Előfordult-e 2007 óta, hogy...

- a háztartás fő keresője állás nélkülivé vált?
- valamelyik más háztartástag elvesztette az állását vagy állás nélkülivé vált?
- (a háztartásból valaki) nem kapta meg, vagy nem időben kapta meg a fizetését?
- egyéb okból (például valamelyik háztartástag tartós betegsége miatt) elestek valamilyen korábbi rendszeres jövedelemtől?
- lekapcsolták valamilyen közszolgáltatásról vagy korlátozták azt (gáz, víz, áram), mert nem fizette a díjakat?
- lekapcsolták Önnél a TV, telefon, vagy internet szolgáltatást vagy kikapcsolták a mobiltelefonját?
- késve, vagy egyáltalán nem tudta fizetni hitelének törlesztő részleteit?
- kilakoltatták?

Ha egyik esemény sem fordult elő a háztartásban, akkor a válság változó értéke nulla. Ha a felsoroltak közül csak az egyik sokk érintette a háztartást, akkor a változó 1, míg ha egynél több sokkhatás érte a háztartást, akkor a változó 2-es értéket vesz fel. Vagyis, ha a háztartást erősen sújtotta a válság, akkor 2, ha kevésbé súlyosan, akkor 1, és végül ha egyik esemény sem történt meg, akkor 0 a válság változó értéke.

Az egyes események nem egyforma súlyúak, pl. a kilakoltatás jóval komolyabb sokkhatás, mint a TV, telefon vagy internet szolgáltatás lekapcsolása. Azonban a lista minden eleme elég erős ahhoz, hogy bármelyik előfordulása esetén azt mondhassuk, hogy a háztartás megélt anyagi nehézségeket az elmúlt időszakban, 2007 óta.

4.3. táblázat. A válság változó értékeinek eloszlása.⁴³

Válság változó	2016	
	Gyakoriság	%
0 – a háztartást nem érte sokkhatás	556	56,6
1 – egy sokkhatás érte a háztartást („válság” változó)	217	22,1
2 – több sokkhatás érte a háztartást („súlyos válság” változó)	209	21,3
Összes	982	100

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2016. évi adatfelvétele.

Azt látjuk, hogy a felnőtt korú lakosság kb. 43%-a számolt be arról, hogy a háztartást érte valamelyik sokk a felsoroltak közül a válság időszakában. Ennek a csoportnak a fele csak egy,

⁴³ Az egyes elemek eloszlását egyenként a fejezethez tartozó függelék tartalmazza (lásd F4.1. táblázat az F4. Függelékben).

a másik fele több nehézséggel is szembesült. A leggyakoribb válságesemény a háztartásfő vagy a háztartástag állásvesztése volt (22% és 18%), a legritábban az egzisztenciát legsúlyosabban veszélyeztető kilakoltatás fordult elő (1% alatt) (lásd F4.1. táblázat az F4. Függelékben).

4.4.2.4 Kontroll változók

A demográfiai kontrollváltozók közül vizsgáljuk a válaszadó nemét, korát (három csoportba osztva: 18-34, 35-59 évesek és 60 évnél idősebbek), a legmagasabb iskolai végzettségét (négy szintre bontva: általános iskola, szakmunkásképző, középiskolai érettségi, felsőfokú végzettség), a lakóhelyének településtípusát (megkülönböztetünk budapesti lakosokat, megyeszékhelyen-városban és községben-falun élőket). Ezenkívül az anyagi jólétet egy vagyonelemeket felmérő és összesítő változóval közelítjük, mivel a jövedelemre vonatkozó kérdések esetében sok a válaszmegtagadó.⁴⁴ A vagyon-változó a különböző vagyontárgyakból számított z-score alapú vagyoneeloszlást öt csoportra osztja: az alsó decilis, a 2-4. decilisek, az 5-7. decilisek, a 8-9. decilisek és a legfelő, 10. decilis.⁴⁵ Az itt felsorolt szociodemográfiai jellemzők összhangban állnak Tóth – Fábián (2008) redisztribúciós attitűdöket leíró modelljeinek kontroll változóival és későbbi hasonló elemzések változóival (lásd például Tóth és Keller 2012, 2013).

Az újraelosztás iránti keresletet leíró modellek esetében a demográfiai kontroll változókon kívül bizonyos attitűdöket leíró változókat is számításba veszünk. Az újraelosztás iránti igény mögött többféle motiváció állhat: egyrészt anyagi érdekek, másrészt a társadalmi kontextus, értékek is befolyásolhatják a véleményt (Tóth – Keller 2012, 2013). Az előbbi csoportba soroljuk az életszínvonallal való elégedettséget, a következő egy évre vonatkozó várakozásokat a család anyagi helyzetének alakulásáról és a kockázatkerülést. Több kutatás is azt találta, hogy nem csak a jelenlegi anyagi helyzet, pozíció a társadalmi ranglétrán, de a jövőben várható mozgásról, társadalmi mobilitásról alkotott kép is szerepet játszik abban, hogy milyen szintű állami újraelosztásra vágyunk (Benabou – Ok 2001, Alesina – La Ferrara 2005). Az „elégedettség” változó három kategóriából áll, a 0-10 fokú skálát 0-tól 3-ig „elégedetlen”, 4-től 6-ig „közepes” és 7-től 10-ig „elégedett” szakaszokra bontjuk, ahol a magasabb pont nagyobb elégedettséget jelent⁴⁶. A „várakozások” változó szintén három értéket vehet fel, az eredeti 5 fokú skála első két foka negatív, a közepe semleges, a felső két foka pedig pozitív (anyagi helyzetre vonatkozó) várakozásokat takar⁴⁷. A várakozások

⁴⁴ A következő tárgyak képezik a vagyon változó alapját: bankkártya vagy hitelkártya, részvény, lakossági folyószámla, önkéntes kiegészítő nyugdíjbiztosítás, életbiztosítás, automata mosógép, vezetékes telefon, plazma vagy LCD TV, DVD lejátszó, mosogatógép, klímaberendezés, személygépkocsi, számítógép, internethozzáférés, más lakóingatlan, nyaraló, mobil telefon, laptop vagy tablet.

⁴⁵ Ellenőrzésképp összevetettük a bevallott vagyont és jövedelmet, a két mérőszám erősen korrelál.

⁴⁶ A vonatkozó kérdés így szólt: „Mennyire elégedett Ön az életszínvonalával? Ha egyáltalán nincs megelégedve, mondjon nullát, ha teljesen elégedett, adjon 10-est.” 0 – egyáltalán nincs megelégedve – 10 – teljesen elégedett.

⁴⁷ A vonatkozó kérdés így szólt: „Kérem, mondja meg, hogy véleménye szerint a következő 12 hónapban hogyan fog alakulni az Ön családjának anyagi helyzete?” 5 – jelentősen javul, 4 – javul, 3 – nem változik, 2 – romlik, 1 – jelentősen romlik.

redisztribúciós attitűdöt meghatározó erejére hathat az egyén kockázat-tűrése, előfordulhat, hogy a kevésbé kockázatkedvelők átlagosan magasabb állami gondoskodást preferálnak. A „kockázattávallás” változó értéke 0, ha a válaszadó a biztos jövedelmet választja és 1, ha a kockázatosabb, de magasabb jutalmat⁴⁸.

A társadalmi kontextusnak egy elemére koncentrálnak, a társadalmi egyenlőtlenségek érzékelésére, mivel ez szorosan összefügg a redisztribúció vonzerejével; ha magasnak tartjuk az egyenlőtlenséget, nagyobb eséllyel támogatjuk az állami beavatkozást. Az „egyenlőtlenség” változó állhat azoknak az eseteknek a hátterében, amikor saját anyagi helyzetével elégedett, pozitív jövőképpel rendelkező válaszadó értékítélete alapján (akár anyagi önértékével szemben) magasabb újraelosztást kíván. Az „egyenlőtlenség” változó egy 5 fokú skálából generált kategorikus változó, ahol a válaszadó 1-től 4-ig nem nagyon magasnak, 5 esetén pedig nagyon magasnak tartja az egyenlőtlenségeket⁴⁹. Az egyenlőtlen bontás (1-4 vs. 5) oka, hogy a minta majdnem 60%-a teljesen egyetért azzal, hogy a jövedelmi különbségek túl nagyok (5-ös érték), míg a két alsó válaszkategóriára (1,2) adott válaszok aránya a 2%-ot sem éri el.

4.4.2.5 Elemzési modellek

Az elemzés első lépése mindegyik témakör (bizalom, előrejutás, újraelosztás) esetében a leíró statisztikák idősoros összevetése. Először szemrevételezzük, hogy mit mondhatunk a fenti változók népességbeli eloszlásáról 2007-ben és 2016-ban. Ez a megközelítés alkalmas időbeni trendek bemutatására. Az időbeni trend azonban sok minden miatt változhat. Lehetséges, hogy egyes változóknak (mondjuk a megkérdezett iskolázottsága) önmagában is megnő a hatása a megfigyelt magyarázandó változóra. Lehetséges az is, hogy megváltozik a népesség összetétele és ezáltal akkor is megváltozik a megfigyelt magyarázandó eloszlása, ha egyébként semmi más érdemleges dolog nem történt a társadalomban. A fenti lehetőségek kontrollálása céljából többváltozós regressziós modelleket építünk, hogy képesek legyünk beazonosítani a fő magyarázó változó, a válság esetleges hatását.

A válság és az attitűdök közti kapcsolatot többelemű logisztikus regressziókkal becsüljük meg. Mivel a függő változók dichotómak és arra vagyunk kíváncsiak, hogy a különböző attitűdöknek mekkora a valószínűsége, lineáris regresszió helyett logisztikus regressziókat alkalmazunk. Úgynevezett ordinális logisztikus regressziókat (ordered logit) becsülünk, amelyek a függő változó értékeit, az esetenként négy válaszlehetőséget sorba rendezik, de nem feltételeznek egyenlő „távolságot” az opciók közt. Például a társakba vetett bizalom

⁴⁸ A vonatkozó kérdés így szólt: „Tegyük fel, hogy egy családtagja vagy kedves ismerőse tanácsot kér Öntől, mert két új álláslehetőséget kapott. Az egyik állás átlagos megélhetést nyújt, de biztos jövedelmet ígér. A másik egy ennél kockázatosabb vállalkozás: nem tudni még, lehet, hogy nagyon sokat fog keresni vele, és akkor megoldódik minden gondja, de az is lehet, hogy aránylag szerény pénzt keres majd. Ön szerint melyiket kellene választani? 1 – azt, amelyik átlagos megélhetést, de biztos jövedelmet ígér, vagy 2 – azt, amelyik kockázatosabb: lehet, hogy sokat fog keresni, de lehet, hogy nem?”

⁴⁹ A kérdés így szólt: „Ön mennyire ért egyet azzal a kijelentéssel, hogy: a jövedelmi különbségek Magyarországon túl nagyok? Az 1 – teljesen egyetértek, 2 – egyetértek, 3 – egyet is értek meg nem is, 4 – nem értek egyet, 5 – egyáltalán nem értek egyet”

esetén a függő változó az 1 („Szinte sosem lehet elég óvatos az emberekkel”), a 2 („Általában nem lehet elég óvatos az emberekkel”), a 3 („Általában meg lehet bízni az emberekben”) és a 4 („Majdnem mindig meg lehet bízni az emberekben”) értékeket veheti fel.

Modelljeink tehát a következő szerkezetűek:

$$\Pr(Y = 1,2,3,4 | X_v, X_{dem}, X_a) = F(\beta_0 + \beta_v X_v + \beta_{dem} X_{dem} + \beta_a X_a)$$

ahol az 1-től 4-ig terjedő attitűdkérdésekre adott válaszlehetőségek valószínűségét egy logisztikus eloszlás függvényével becsüljük, ahol X_v a három elemű válság változót, X_{dem} , X_a pedig a kontroll változókat jelöli (X_{dem} a szocio-demográfiai, X_a pedig az attitűd változókat), amelyek szintén kategorikusak.

Mind a két évre, a 2007-es és a 2016-os adatokon is becsülünk, de a hangsúly a 2016-os eredményeken van, hiszen abban az esetben van lehetőségünk a háztartást ért válságsokkok és a személyek attitűdjei közt fennálló kapcsolatnak a mérésére. Ahogy jeleztük, az esetleg megváltozott népeségi összetétel hatásának kontrollálására több alapvető társadalmi-demográfiai változót is beépítünk a modelljeinkbe, hogy minél inkább képesek legyünk belátni, hogy maga a válság változó kapcsolatban áll-e az egyes kohéziós attitűdökkel.

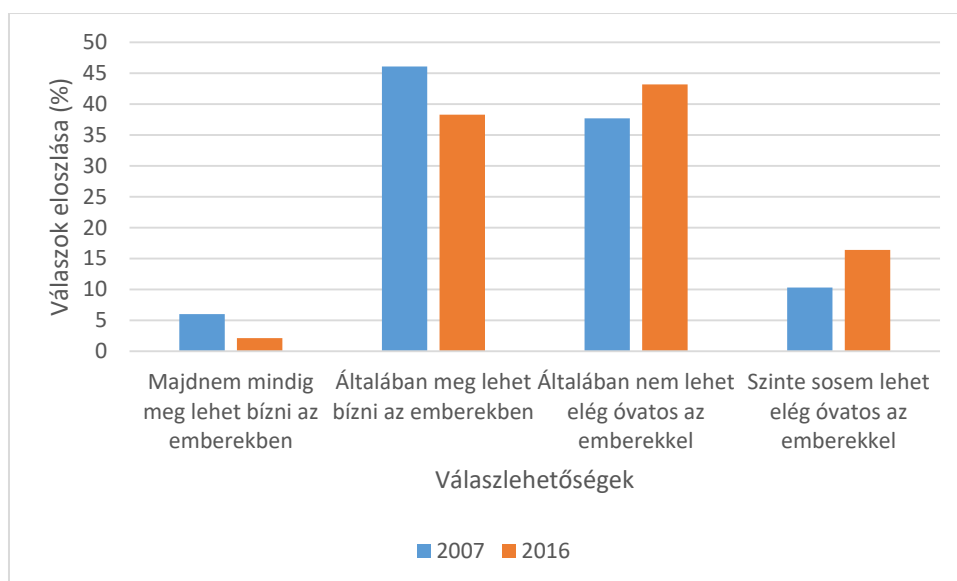
Elemzésünkben bemutatjuk a kontrollváltozókra vonatkozó paraméterbecsléseket is. A kutatási kérdés szempontjából azonban ezeknek kisebb jelentősége van. Figyelmünket inkább arra fordítjuk, hogy a magyarázó változó (tehát a válságban való érintettség) hatását vizsgáljuk.

4.5 ELEMZÉS

4.5.1 Bizalom és kohézió

A 2007-ben is rendkívül alacsony általános bizalom 2016-ra még lejjebb csúszott, már bőven többségben voltak azok (kb. 60%), akik nem bíznak az emberekben és óvatosságra intenek (lásd 4.1. ábra és F4.2. táblázat az F4. Függelékben). Azt azonban, hogy ennek a bizalomesésnek milyen okai lehetnek, csak részletesebb vizsgálatok tudják kimutatni.

4.1. ábra. Általános (más emberekbe vetett) bizalom.

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2007. és 2016. évi adatfelvétele.

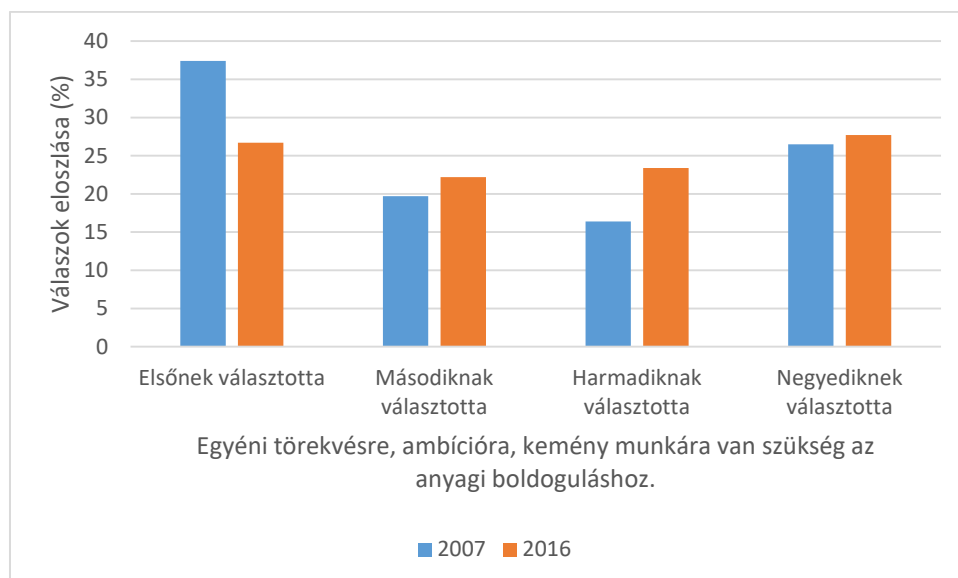
A 2016-os regressziós becslés nem mutat szignifikáns kapcsolatot a válság és a bizalom közt, és végzettség és a bizalom között sem, míg a 2007-es eredmények szerint van összefüggés a két változó közt (az oktatásban eltöltött idő pozitívan korrelál az emberek iránti bizalommal). 2016-ban a kor, a gazdasági aktivitás típusa és a vagyon bizonyul meghatározónak. A fiatalabbak (18-34 évesek) nagyobb eséllyel fordulnak bizalommal társaik felé, mint a középkorúak (35-59 évesek). Az alkalmazottakhoz képest a vállalkozók jobban megbíznak az emberekben, ceteris paribus. Esetükben a bizalom részben üzleti tevékenységeiknek is feltétele lehet, hiszen vállalkozás során rengeteg interakció, csere történik, pl. üzlettársaikkal, beszállítóikkal, amelyeknek tranzakciós költsége a bizalom emelkedésével csökken. Illetve könnyen lehet, hogy eleve olyanok kezdenek vállalkozásba, akik jobban bíznak a társadalom tagjaiban. A vagyoni eloszlás közepéhez képest a kisebb vagyonnal rendelkezők általános bizalma gyengébb (lásd F4.9. táblázat az F4. Függelékben).

A háztartást ért válságsokkok és az emberekbe vetett bizalom szintje között nincsen kapcsolat a 2016-os becslés alapján. Ebben az esetben nem igazolódott az a feltételezés, hogy az anyagi nehézségek, erősebb létbizonytalanság rontotta volna a társas kapcsolatokat minőségét. Bár az általános bizalom 2016-ban alacsonyabb, mint 2007-ben volt, úgy tűnik, hogy a csökkenés hátterében nem a háztartások szintjére lecsapódott válságjelenségek állnak.

4.5.2 Előrejutás, boldogulás a társadalomban

Azt, hogy az anyagi boldogulásnak az egyéni törekvés és az ambíció a kulcsa, már 2007-ben is nagyon kevesen fogadták el. A megkérdezettek kevesebb, mint negyven százaléka tette első helyre ezt a tényezőt, ha rangsorolnia kellett a megfelelő kapcsolatokkal, a jó családba születéssel és a szerencséivel szemben. 2016-ra tovább romlott a helyzet ebben a tekintetben. Az egyéni törekvés szerepét 2016-ban ugyanolyan arányban, sőt valamivel nagyobb arányban tették a négy elemű sor végére, mint az élére (28% vs. 27%). 2016-ban már csak a válaszadók bő negyede tartotta a kemény munkát a legfontosabbnak szemben a 37%-os aránnyal 2007-ben (lásd 4.2. ábra és F4.3. táblázat az F4. Függelékben).

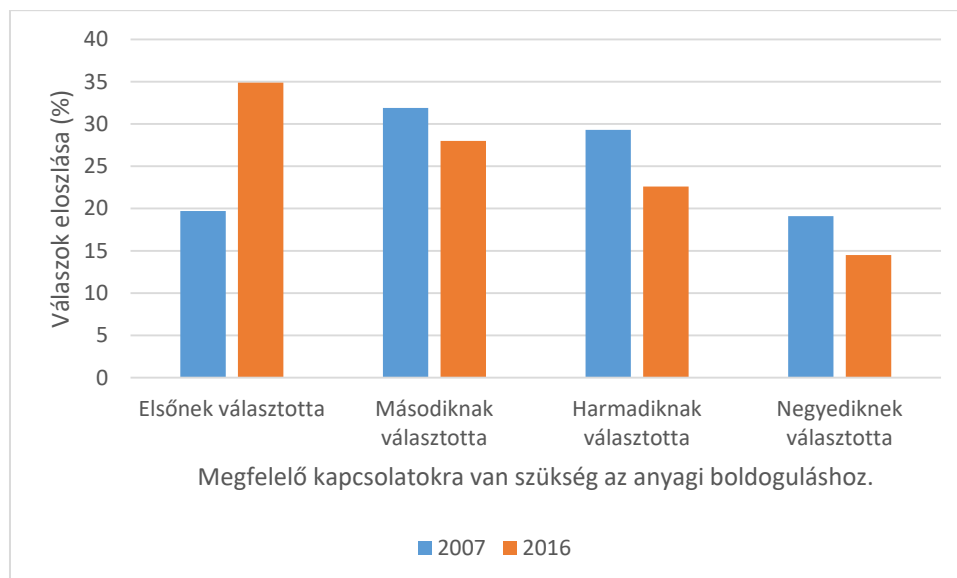
4.2. ábra. Magyarországon mire van szükség az anyagi boldoguláshoz? (Az egyéni törekvés, ambíció ranghelyei, %)

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2007 és 2016. évi adatfelvétele.

A kapcsolatok szerepét illetően szintén látunk átrendeződést a véleményekben. Az egyéni ambíció térvésztesével párhuzamosan erősen emelkedett a megfelelő kapcsolatoknak tulajdonított érték. Azt látjuk, hogy a 2007-es eloszláshoz képest 2016-ban a válaszadók közül sokkal többen tulajdonítottak elsődleges szerepet a megfelelő kapcsolatok szerepének: 2016-ban több, mint a felnőtt népesség harmada a kapcsolatokat tartotta a legfontosabbnak, míg 2007-ben a válaszadóknak csak az ötöde gondolkodott így (lásd 4.3. ábra és F4.4. táblázat az F4. Függelékben).

4.3. ábra. Magyarországon mire van szükség az anyagi boldoguláshoz? (A megfelelő kapcsolattal rendelkezés ranghelyei, %)

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2007 és 2016. évi adatfelvétele.

Mind az egyén szerepének értékvesztése, mind a kapcsolatok értékének emelkedése abba az irányba mutat, hogy a két megfigyelt időpont között tovább romlott az érvényesülés feltételeivel kapcsolatos társadalmi klíma. Ha ugyanis kevesebben hiszik azt, hogy az érvényesülés elsősorban az egyéni erőfeszítéseken múlik és többen hiszik azt, hogy az érvényesüléshez inkább kapcsolatok kelljenek, akkor az tulajdonképpen a piacgazdasági működésmód legitimációs zavarát jelzi.

Ebben az esetben becsléseink szerint szignifikáns a válság-változó és a függő attitűdváltozó, az egyéni törekvés szerepe közötti kapcsolat, a legalább egy és a több sokkot átélt háztartásban élők kevesebbre értékelték az ambíció anyagi boldogulásban játszott szerepét azokhoz képest, akik 2007 óta nem tapasztaltak anyagi nehézségeket (lásd F4.10. táblázat a F4. Függelékben). Előfordulhat, hogy a recesszióval küzdő emberek a legjobb igyekezetük ellenére sem tudták elkerülni a válság negatív hatásait, így csalódtak és kiábrándultak az egyéni törekvésből a feleslegesnek megélt erőfeszítések miatt. A jelenséggel összefügghet, hogy kudarcainkat hajlamosak vagyunk külső, rajtunk kívül álló okoknak tulajdonítani, míg sikereink esetében sokszor felülértékeljük saját szerepünket.

A 2016-os attitűdöket leíró modell további eredménye, hogy településtípus is összefügg a siker forrásáról alkotott véleménynel; ebben az esetben a budapestiek tartják fontosabbnak az egyéni igyekezetet, a városi lakosság referenciacsoportjához képest (lásd F4.10. táblázat a F4. Függelékben). (A 2007-es eredmények szerint a vidékiek és a fiatalabb felnőttek tanúsítanak aktívabb hozzáállást, amikor az anyagi boldogulás forrásait értékelik, a városiakhoz, illetve a középkorúakhoz képest.) A vállalkozók hozzáállása ismét szignifikánsan eltér az alkalmazottakétól, az előbbiek fontosabbnak tartják az ambíció hozzájárulását az anyagi sikerhez. A különbség egyik forrása lehet, hogy az alkalmazott kevésbé érzi úgy, hogy igyekezete közvetlenül megjelenik a vállalat teljesítményében, vagyis úgy gondolhatja, hogy a munkájáért kapott bére, jutalma nemcsak a saját erőfeszítésein múlik, hiszen sok vállalatot érintő döntést rajta kívül mások hoznak meg. Egy vállalkozó ehhez képest erősebben élheti

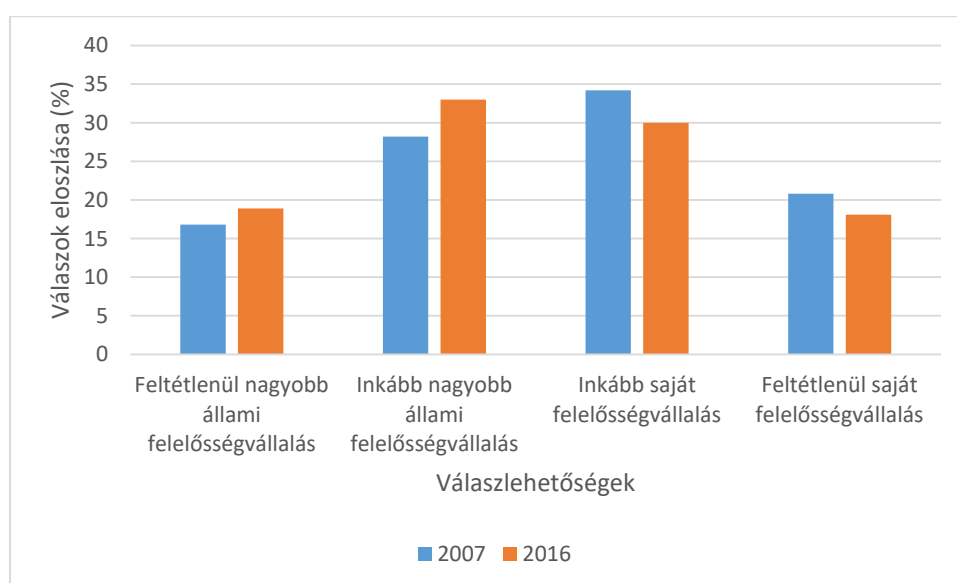
meg saját felelősségét a cég sikerében vagy sikertelenségében. A vagyoni helyzet is mutat összefüggést az egyéni törekvéshez rendelt értékkel: a magasabb vagyonnal bírók átlagosan többre értékelik az ambíciót a közepes vagyonnal rendelkezőkhöz képest. Lehetséges, hogy a vagyonosabbak felülértékelik egyéni teljesítményüket sikerükben, míg a kevésbé vagyonosak alulértékelik saját felelősségüket gyengébb vagyoni helyzetükben (bár fontos észben tartani, hogy a háztartás vagyona lehet örökölt is, így a különböző egyéneknek eltérő szerepe, felelőssége lehet a családi vagyon felhalmozásában).

A háztartást ért válságsokkok és a kapcsolatok értékelése közt nem találunk összefüggést, ami arra utal, hogy a gazdasági nehézségeken kívül álló, más folyamatok (pl. a „haveri kapitalizmus” térnyerése) állhatnak amögött, hogy a siker forrásának a társadalom tagjai mindinkább a jó kapcsolatokat látják. A kapcsolatok fontosságáról alkotott vélemény és a demográfiai változók között kevés esetben találnak szignifikáns kapcsolatot a logisztikus regressziók. 2016-ban, a városiakhoz képest a vidékiek előbbre, a budapestiek pedig hátrébb sorolják a kapcsolatok fontosságát (2007-ben éppen ellenkezőleg). Ezen kívül a felsőfokú végzettségűek kevésbé tartják fontosnak a kapcsolatokat az érettségivel rendelkezőkhöz képest (lásd F4.11. táblázat az F4. Függelékben).

4.5.3 Újraelosztás

Mint jeleztük, a társadalmi kohézió témakörébe tartozik az is, hogy az újraelosztásról és a társadalompolitikáról való vélemények, attitűdök milyen mintázatokat mutatnak. Nem gondoljuk azt, hogy a társadalmi kohézió változása bármilyen módon is egyértelműen megfeleltethető lenne azzal, hogy mekkora mértékű újraelosztást és állami beavatkozást tartanak helyesnek a megkérdezettek. Ezért aztán ebben a tekintetben az ambíciónk is kisebb: anélkül, hogy túlértékelnénk ezeknek a redistribúciós változóknak a társadalmi kohézióban játszott szerepét, egyszerűen megvizsgáljuk, hogy valamelyik állami támogatási tétel támogatására hatott-e a megkérdezettek válság általi érintettsége.

4.4. ábra. Sors alakítása: állam vagy egyén?

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2007 és 2016. évi adatfelvétele.

A magyar társadalom csaknem fele gondolta 2007-ben hogy az államnak nagyobb szerepet kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban. Az ekképpen vélekedők aránya 2016-ra még egy kicsit emelkedett; 2016-ban már a népesség több, mint fele szeretne a tapasztalathoz képest kiterjedtebb állami gondoskodást (lásd 4.4. ábra és F4.5. táblázat az F4. Függelékben).

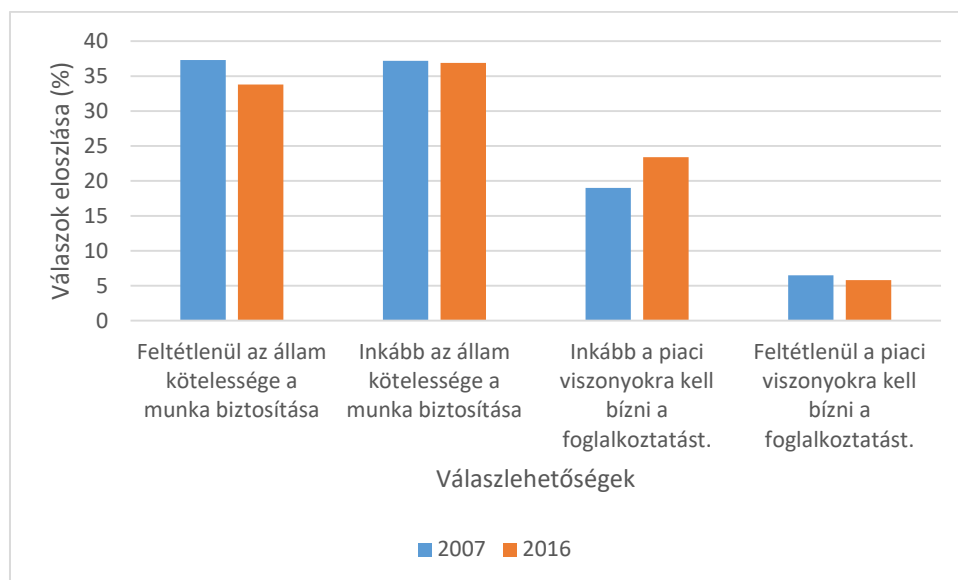
Az emberek sorsában elvárt állami felelősségvállalást becsülő modellben a válság hatása nem szignifikáns, illetve csak 10%-os szignifikancia szint mellett az; ebben az esetben a kapcsolat iránya megegyezik a várt iránnyal: a válság által sújtott háztartásban élők nagyobb eséllyel vágnak az állam gondoskodására, mint azok, akik nem szembesültek anyagi nehézségekkel az elmúlt időszakban. 2016-ban a Budapesten élők igényeltek több állami szerepvállalást az ország többi városának lakosságához képest. Illetve a vállalkozók nagyobb eséllyel tartják úgy, hogy az embereknek saját maguknak kell felelősséget vállalniuk a sorsuk alakulásáért, mint az alkalmazottak, egyéb demográfiai tényezők változatlansága mellett. A vagyoneeloszlás legfesző decilisébe tartozók kevésbé igénylik az állami támogatást az eloszlás közepéhez képest. Hasonló eredményeket ad a 2007-es becslés is; az összefüggés egybecseng várakozásainkkal, a különbségeket magyarázhatja, hogy a szegényebbek úgy érezhetik, hogy erőfeszítéseik nem elegendőek és így inkább külső segítségforrás, mint pl. az állam felé fordulnának. Ezzel szemben a vagyonosabbak kevésbé érzik szükségét állami segítségnek. Ezen kívül az iskolai képzés bizonyul még meghatározónak a 2007-es adatok esetében: az alacsony végzettségűek (általános iskola vagy szakmunkásképző) több állami gondoskodást igényelnek a középiskolát kijárókhoz képest (lásd F4.12. táblázat a F4. Függelékben).

Az állam szerepvállalásáról, újraelosztásról szóló függő változók esetében a demográfiai kontroll változók mellett attitűdökre vonatkozó változók hatására is kíváncsiak voltunk. Pontosabban arra, hogy az életszínvonallal való elégedettség, a következő egy évre vonatkozó várakozások a család anyagi helyzetének alakulásáról, és a kockázatkedvelés összefügg-e azzal, hogy milyen szintű állami szerepvállalásra vágnak a válaszadók. Az attitűdváltozók közül a személy várakozásai és a kockázatvállalási kedv mutatott összefüggést az állam iránti igény szintjével. Az anyagi helyzet romlását jósolóknak több, a kockázatkedvelőknek kevesebb államra lenne szükségük. A 2007-es adatok szerint az alacsony végzettségűek (általános iskola vagy szakmunkásképző) több állami gondoskodást igényelnek a középiskolát kijárókhoz képest. A kevésbé képzetteken kívül az inkaktívak (alkalmazottakhoz hasonlítva) és a vagyonuk alapján szegényebbek (vagyoneeloszlás kb. közepéhez mérten) preferálják az állam szerepvállalását a saját felelősségvállalás ellenében. A vagyonosabbak, vagyis a vagyoneeloszlás 8-9. decilisébe tartozók pedig kevésbé vágnak állami gondoskodásra a vagyoneeloszlás 5-7. deciliseihez képest (a többi változó fixen tartása mellett).

Az attitűdváltozók közül 2016-ban a várakozások iránya és a kockázatvállalás, 2007-ben az elégedettség foka is korrelál az állam iránti általános igénnyel. Több állami gondoskodásra vágnak, akik elégedetlenek életszínvonalukkal, és kevesebbre, akik elégedettek vele (mind a két esetben a közepesen elégedettekhez képest). Hasonlóképp, akik arra számítanak, hogy

anyagi helyzetük a következő évben romlani fog, azok inkább gondolják úgy, hogy az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban, mint azok, akik nem várnak változást a következő egy évben. Az eredmények várakozásainknak megfelelőek, alátámasztják az irodalom eddigi eredményeit (Tóth – Keller, 2012, 2013).

4.5. ábra. A munka biztonsága: állam vagy piac?

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2007 és 2016. évi adatfelvétele.

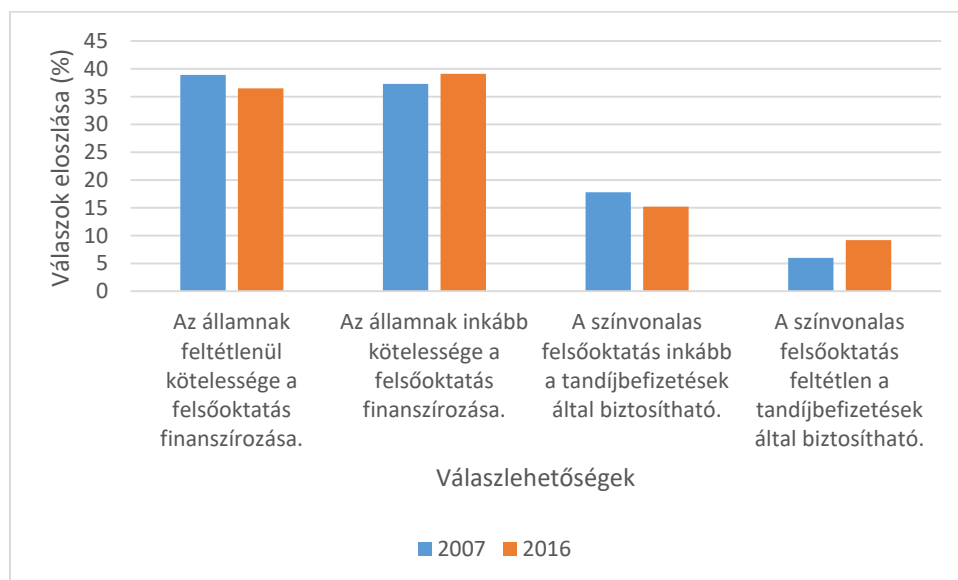
A munkaerőpiaci szerepvállalást illetően 2016-ben kicsit alacsonyabb (71%) azoknak az aránya, akik inkább az állam felelősségvállalását hangsúlyozzák, mint az 2007-ben volt (kb 75%) (lásd 4.5. ábra és F4.6. táblázat az F4. Függelékben). Ne feledjük, ebben az időszakban az utóbbi idők legkiterjedtebb közmunka-programja kezdődött el, minden korábbihoz képest erőteljesebb közpolitikai propaganda által kísérve „a munka társadalmáról”. Feltételezésünk szerint ennek polarizáló hatása lehetett a munkanélküliségi szerepvállalással kapcsolatos véleményekre.

A munkahelybiztonság iránti igényt leíró modellban a háztartás válságnak való kitettségét mérő változók közül a súlyos sokkhatás szignifikáns, vagyis azok, akik több típusú anyagi vagy munkaerőpiaci nehézséggel is küzdöttek az elmúlt időszakban, nagyobb eséllyel gondolják úgy, hogy az állam kötelessége a munka biztosítása, mint azok, akiket közvetlenül nem érintett egyik válságesemény sem. Továbbá, a 2016-os adatok szerint az idősebbek és a magas vagyonnal rendelkezők kevésbé, a budapestiek és a szegényebbek (vagyoneloszlás alsó felébe tartozók) inkább igénylik, hogy az állam gondoskodjon a munkahelyekről. Az általános, paternalizmusra esetleges hatással bíró attitűdök közül a munkahelybiztonság esetében a pozitív várakozások és a kockázat kedvelése volt szignifikáns, mind a kettő változó kisebb mértékű állam iránti igénnyel járt együtt (lásd F4.13. táblázat az F4. Függelékben).

2007-ben a munkaerőpiaci állami beavatkozások iránti igény általában magasabb a fiatal felnőttek (18-34 évesek), az alacsonyabban képzettek (általános iskolát végzettek és

szakmunkások), a falun élők, a nyugdíjasok és egyéb inaktívak, valamint a vagyoneeloszlás alján lévők körében (minden esetben a megfelelő referenciacsoporthoz képest, fix kontroll változók mellett). Az elégedettség és a várakozások a munkabiztonságról alkotott vélemény esetében is szerepet játszottak. Az elégedettek és a jövőt anyagi szempontból pozitívan látók kisebb eséllyel várják el az államtól, hogy munkát biztosítson (lásd F4.13. táblázat az F4. Függelékben).

4.6. ábra. Tandíj: állam vagy piac?

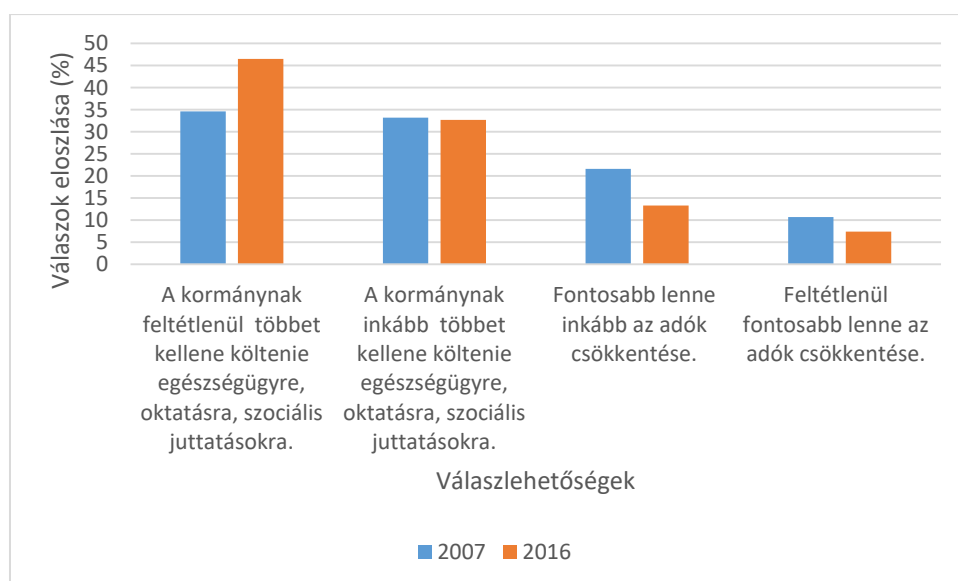

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2007 és 2016. évi adatfelvétele.

Az állam felsőoktatási szerepvállalásával kapcsolatban (legalábbis ami a finanszírozást illeti) nincs érdemi különbség a két év értékei közt (lásd 4.6. ábra és F4.7. táblázat az F4. Függelékben).

A 2016-os modellek nem találtak szignifikáns kapcsolatot sem a válság, sem a kontrollváltozóink esetében, egyedül a falun élők tartják nagyobb eséllyel állami feladatnak a felsőoktatás finanszírozását, a (Budapesten kívüli) városi lakossághoz képest. 2007-ben a felsőoktatás finanszírozásáról szóló kérdés esetén a szociodemográfiai változók közül az iskolai végzettség, a település típusa és a vagyoni helyzet áll összefüggésben a paternalista hozzáállással. Az általános iskolások és szakmunkásképzőt végzettek nagyobb arányban, míg a vagyoneeloszlás felső decilisébe tartozók, valamint a budapestiek kisebb arányban gondolják úgy, hogy az államnak kötelessége, hogy tandíj nélkül is biztosítsa a fiatalok felsőfokú képzését (minden szempont esetén a saját referencia kategóriához viszonyítva). Az attitűdváltozókkal bővített modell azt mutatja, hogy az életszínvonalukkal kevésbé elégedettek és a jövőt anyagi szempontból borúsán látók több, a pozitív kilátásokkal bírók kevesebb állami szerepvállalást várnak el a tandíjak finanszírozásában (lásd F4.14. táblázat az F4. Függelékben).

4.7. ábra. Szociális kiadások vagy adócsökkentés

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2007 és 2016. évi adatfelvétele.

A nagyobb mértékű egészségügyi, oktatási és szociális kiadást igénylők aránya jelentősen emelkedett 2007 és 2016 között (lásd 4.7. ábra és F4.8. táblázat az F4. Függelékben). Ebben – véleményünk szerint – szerepet játszhatott az, hogy a szóban forgó időszakban (különösképpen 2010 után) jelentős forráskivonás történt az egészségügyből és az oktatásból is, miközben általában (különösképpen a személyi jövedelemadóztatásban) csökkentek az adóterhek a jövedelem eloszlás középső és felső régióiban.

A háztartást a válság során ért sokkhatás ebben az esetben sem függött össze a paternalista attitűdökkel, a 2016-os adatok szerint a falun élők, a nyugdíjasok, az életszínvonalukkal elégedetlenek és a társadalmi egyenlőtlenségeket magasnak tartók igényelnek nagyobb arányban állami juttatásokat, míg az általános iskolát kijárók (a 2007-es eredménnyel ellentétben), és a legvagyonosabbak az adócsökkentést tartják fontosabb feladatnak. A 2007-es adatok alapján inkább az egészségügyi, az oktatási és a különböző szociális juttatásokat támogatják az adócsökkentés ellenében az általános iskolát végzettek, falun és Budapesten élők (városi társaikhoz képest), valamint a nyugdíjasok. Az életszínvonalukkal elégedettek kevésbé tartják fontosnak, hogy az állam többet költsön ezekre a szociális kiadásokra (lásd F4.15. táblázat az F4. Függelékben).

4.6 DISZKUSSZIÓ ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Ez a fejezet a társadalmi kohézió egyes elemei és a gazdasági válság közötti összefüggések feltérképezésére tett kísérletet. Mivel itt két makroszinten értelmezhető változó közötti összefüggést kerestünk, megpróbáltunk olyan összekötő kapcsot keresni, ami mikroszinten teremthet kapcsolatot a válságban való érintettség és a kohézió egyéni szinten mérhető változói között. Mindezt úgy tettük meg, hogy előbb megvizsgáltuk ugyanazoknak a

magyarázni kívánt attitűdöknek az eloszlását a két vizsgált időpontban. Ezt követően mindkét időpontra ugyanazon háttérváltozókat tartalmazó modelleket futtattunk, hogy megállapítsuk, milyen a szóban forgó attitűdök meghatározódásának finomabb szerkezete. Ezt követően a 2016-os modellünkbe bevezettünk egy az adott háztartásba begyűrűző válságjeleket mérő változót és megvizsgáltuk, szignifikáns hatással van-e ez a változó a magyarázandó attitűd változóinkra.

A kohézió elemi indikátorait illetően inkább a „romlás” jeleit láthattuk. Az emberek kevésbé bíznak egymásban, sőt magukban sem bíznak igazán, amennyiben a siker kulcsának egyre kevésbé az egyéni erőfeszítést tartják, sokkal inkább a megfelelő kapcsolatok jótékony hatásában hisznek. A passzív, külső körülmények determináló erejében hívő társadalomképpel összhangban áll a meglehetősen paternalista hozzáállás, bár e tekintetben nem történt számottevő változás az elmúlt években.

4.4. táblázat. A válság-változó hatásai a társadalmi kohézió elemi indikátorainak magyarázó modelljeiben.

	Modell	Esélyhányados	Konfidenca intervallum (95%)
Kohézió	Bizalom válság, súlyos válság	nincs szignifikáns kapcsolat	-
Társadalmi előrejutás	Egyéni törekvés szerepe válság súlyos válság	0,73 0,64	0,54-0,98 0,46-0,88
	Kapcsolatok szerepe válság, súlyos válság	nincs szignifikáns kapcsolat	-
Állam szerepe	Sors válság, súlyos válság	nincs szignifikáns kapcsolat	-
	Munka biztosítása válság súlyos válság	nincs szignifikáns kapcsolat 1,53	- 1,11-2,11
	Tandíj válság, súlyos válság	nincs szignifikáns kapcsolat	-
	Szociális kiadások válság, súlyos válság	nincs szignifikáns kapcsolat	-

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2016. évi adatfelvétele.

A háztartást a válság során ért sokkok és a kohézióra, társadalom működésére vonatkozó attitűdök között két változó esetében találtunk összefüggést. Másképp ítélik meg az egyéni ambíció sikerességben betöltött szerepét és az állam szerepét a munkabiztonság biztosításában azok, akik anyagi nehézséggel küszködtek a válság során.

Kevésbé tartják fontosnak az egyéni törekvés szerepét a társadalmi előrejutásban azok, akiket erősebben sújtott a válság (kontrollálva az alapvető a demográfiai és vagyoni jellemzőkre). Háromnegyed akkora az esélye annak, hogy akit érintett a válság, eggyel előrébb sorolja az egyéni törekvés szerepét, azokhoz képest, akiknek a háztartását nem érte

válságok. Még kisebb, kétharmad az esélye, hogy előrébb sorolja az ambíció fontosságát az, akinek a háztartása több válságeseménnyel is küzdött, az anyagi nehézségekkel nem terhelt (egyéb tekintetben hasonló) háztartásokban élőkhez képest. Ez tehát azt jelenti, hogy ha a háztartásban válság-események fordultak elő az elmúlt években, akkor lényegesen kisebb annak a valószínűsége, hogy a megkérdezett egyetért azzal, hogy az érvényesülés elsődleges feltétele a kemény munka. Az összefüggés pontosabb pszichológiai magyarázatának keresésekor biztosan ki kellene térnünk arra is, hogy milyen szerepet játszhat a kognitív disszonancia redukciója (egy endogén pszichológiai folyamat) a szóban forgó kapcsolatban.

Az újraelosztás iránti igényről szóló kérdések közül a munka biztosítása esetén több állami gondoskodást várnak el azok, akik több nehézséggel szembesültek a válság során, mint a válságot könnyebben átvészelő, egyéb tekintetben hasonló társaik. Kb. másfélszer nagyobb eséllyel várnak több állami biztosítékot a munkaerőpiacon azok, akiket komolyabban sújtott a válság, az anyagi nehézségekkel nem terhelt háztartásokban élőkhez képest. A paternalistább hozzáállást magyarázhatja, hogy a válság egyik legsúlyosabb következménye az állásvesztés lehetett, így akiket személyesen is érintett a munkaerőpiac zsugorodása, azok erősebb támogatásra vágynak, vágytak volna.

Mindezek, úgy véljük, fontos összefüggések. Azt mutatják, hogy ha a dolgok a háztartás szintjén rosszabbra fordulnak (munkahelyvesztés, jövedelem-kiesés, fizetési nehézségek fordulnak elő, stb.), akkor az hatással van a társadalmi kohézió egyes elemeire. Kiseb lehet a piacgazdaság legitimációja (az előrejutás megítélésében előtérbe kerülhetnek passzívabb, az egyéni erőfeszítés helyett mindent a kapcsolatokra levezető értelmezések) és nőhet az állami beavatkozás iránti igény – mint ahogy azt láttuk a munkanélküliségi támogatások iránti nagyobb igény esetében.

Látni kell azonban, hogy az attitűdöknek és a társadalmi kohézió általános mértékének változása a válsággal összefüggésben (legalábbis az általunk definiált változók esetében) marginális. Ez pedig arra utal, hogy a társadalmi kohézió lényegesen mélyebben van a társadalom értékszerkezetébe kódolva, semmint hogy rövidtávú gazdasági ciklusok változtatnának rajta. Az is előfordulhat, hogy a feltételezett oksági összefüggés éppen „fordítva” működik: a társadalom szövetét jellemző kohézió/társadalmi tőke/legitimációs attitűdklíma határozza meg azt, hogy a makrogazdasági válságjelenségek mennyire intenzíven érintik és mennyire lesznek fájdalmasak a társadalomra nézve. Ennek vizsgálatához azonban újabb elemzések lennének szükségesek.

F4. FÜGGELÉK A 4. FEJEZETHEZ

F4.1. táblázat. A válságesemények gyakorisága.

Előfordult 2007 óta...	Esetek száma	%	N
A háztartás fő keresője állás nélkülivé vált.	220	22,4	982
Valamelyik más háztartástag elvesztette az állását vagy állás nélkülivé vált.	181	18,4	982
A háztartásból valaki elvesztette a keresőképességét (rokkant lett, nyugdíjba vonult).	131	13,4	982
Egyéb okból (például valamelyik háztartástag tartós betegsége miatt) elestek valamilyen korábbi rendszeres jövedelemtől.	78	7,9	982
Lekapcsolták valamilyen közszolgáltatásról vagy korlátozták azt (gáz, víz, áram), mert nem fizette a díjakat.	59	6,0	982
Lekapcsolták Önnél a TV, telefon, vagy internet szolgáltatást vagy kikapcsolták a mobiltelefonját.	53	5,4	982
Késve, vagy egyáltalán nem tudta fizetni hitelének törlesztő részleteit.	86	8,8	982
Kilakoltatták.	8	0,9	982

F4.2. táblázat. Általános (más emberekbe vetett) bizalom.

	2007		2016	
	Gyakoriság	%	Gyakoriság	%
Majdnem mindig meg lehet bízni az emberekben	202	6,0	21	2,1
Általában meg lehet bízni az emberekben	1565	46,1	384	38,3
Általában nem lehet elég óvatos az emberekkel	1281	37,7	433	43,2
Szinte sosem lehet elég óvatos az emberekkel	349	10,3	164	16,4
Összes	3397	100	1003	100

F4.3. táblázat. Magyarországon mire van szükség az anyagi boldoguláshoz? (Az egyéni törekvés, ambíció ranghelyei, %)

Egyéni törekvésre, ambícióra, kemény munkára van szükség az anyagi boldoguláshoz.	2007		2016	
	Gyakoriság	%	Gyakoriság	%
Elsőnek választotta	1232	37,4	253	26,7
Másodiknak választotta	648	19,7	211	22,2
Harmadiknak választotta	540	16,4	222	23,4
Negyediknek választotta	871	26,5	262	27,7
Összes	3291	100	947	100

F4.4. táblázat. Magyarországon mire van szükség az anyagi boldoguláshoz? (A megfelelő kapcsolattal rendelkezés ranghelyei, %)

Megfelelő kapcsolatokra van szükség az anyagi boldoguláshoz.	2007		2016	
	Gyakoriság	%	Gyakoriság	%
Elsőnek választotta	647	19,7	337	34,9
Másodiknak választotta	1050	31,9	271	28,0
Harmadiknak választotta	962	29,3	219	22,6
Negyediknek választotta	628	19,1	140	14,5
Összes	3287	100	967	100

F4.5. táblázat. Sors alakítása: állam vagy egyén?

	2007		2016	
	Gyakoriság	%	Gyakoriság	%
Az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban. – Feltétlenül egyetért.	553	16,8	187	18,9
Az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban. – Inkább egyetért.	927	28,2	326	33,0
Az embereknek saját maguknak kell vállalniuk a felelősséget sorsuk alakulásáért. – Inkább egyetért.	1124	34,2	297	30,0
Az embereknek saját maguknak kell vállalniuk a felelősséget sorsuk alakulásáért. – Feltétlenül egyetért.	684	20,8	180	18,1
Összes	3282	100	990	100

F4.6. táblázat. A munka biztonsága: állam vagy piac?

	2007		2016	
	Gyakoriság	%	Gyakoriság	%
Feltétlenül az állam kötelessége, hogy munkát biztosítson a munkanélkülieknek.	1210	37,3	334	33,8
Inkább az állam kötelessége, hogy munkát biztosítson a munkanélkülieknek.	1208	37,2	365	36,9
A foglalkoztatással kapcsolatos problémák megoldását inkább a piaci viszonyokra kell bízni.	616	19,0	232	23,4
A foglalkoztatással kapcsolatos problémák megoldását feltétlenül a piaci viszonyokra kell bízni.	210	6,5	57	5,8
Összes	3243	100	988	100

F4.7. táblázat. Tandíj: állam vagy piac?

	2007		2016	
	Gyakoriság	%	Gyakoriság	%
Az államnak kötelessége, hogy tandíj nélkül is biztosítsa a fiatalok felsőfokú képzését. – Feltétlenül egyetért.	1255	38,9	360	36,5
Az államnak kötelessége, hogy tandíj nélkül is biztosítsa a fiatalok felsőfokú képzését. – Inkább egyetért.	1203	37,3	385	39,1
A tanulás is befektetés és csakis a tandíjbefizetések által biztosítható az egyetemek színvonalas működése. – Inkább egyetért.	575	17,8	149	15,2
A tanulás is befektetés és csakis a tandíjbefizetések által biztosítható az egyetemek színvonalas működése. – Feltétlenül egyetért.	192	6,0	91	9,2
Összes	3226	100	985	100

F4.8. táblázat. Szociális kiadások vagy adócsökkentés?

	2007		2016	
	Gyakoriság	%	Gyakoriság	%
A kormány fontos feladata lenne, hogy többet költsön az egészségügyre, az oktatásra és különböző szociális juttatásokra. - Feltétlenül egyetért.	1082	34,6	460	46,5
A kormány fontos feladata lenne, hogy többet költsön az egészségügyre, az oktatásra és különböző szociális juttatásokra. - Inkább egyetért.	1038	33,2	324	32,7
Az adók csökkentése fontosabb lenne még akkor is, ha kevesebb pénz jut az egészségügyre, az oktatásra és különböző szociális juttatásokra. – Inkább egyetért.	675	21,6	132	13,3
Az adók csökkentése fontosabb lenne még akkor is, ha kevesebb pénz jut az egészségügyre, az oktatásra és különböző szociális juttatásokra. – Feltétlenül egyetért.	335	10,7	74	7,4
Összes	3131	100	991	100

F4.9. táblázat. Általános bizalom értékelését leíró „ordinális” logisztikus (‘ordered logit’) regressziók. (A vastagon szedett értékek 1%-os, a dőlten szedett értékek 5%-os szinten szignifikánsak.)

	2016	2016	2007
	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés
[bizalom = 1,00]	-1,74 (0,19)	-1,70 (0,19)	-2,26 (0,16)
[bizalom = 2,00]	0,36 (0,18)	0,40 (0,18)	-0,11 (0,15)
[bizalom = 3,00]	3,89 (0,28)	3,93 (0,28)	2,85 (0,18)
válság	-0,11 (0,15)		
súlyos válság	-0,11 (0,16)		
neme	0,07 (0,13)	0,07 (0,13)	-0,05 (0,10)
fiatal	0,51 (0,16)	0,51 (0,16)	-0,01 (0,17)
idős	0,17 (0,22)	0,17 (0,22)	0,11 (0,15)
általános	-0,22 (0,21)	-0,24 (0,21)	-0,35 (0,14)
szakmunkás	-0,10 (0,17)	-0,11 (0,17)	-0,22 (0,13)
felső fokú	0,26 (0,19)	0,26 (0,19)	0,42 (0,15)
falu	0,17 (0,15)	0,16 (0,15)	0,12 (0,10)
Bp.	0,13 (0,17)	0,14 (0,17)	0,31 (0,12)
vállalkozó	0,56 (0,28)	0,58 (0,28)	-0,07 (0,23)
nyugdíjas	0,02 (0,24)	0,02 (0,24)	-0,21 (0,15)
egyéb inaktív	-0,30 (0,19)	-0,32 (0,19)	-0,17 (0,19)
vagyon_d1	-0,55 (0,27)	-0,56 (0,27)	-0,18 (0,17)
vagyon_d2	-0,46 (0,17)	-0,47 (0,17)	0,15 (0,12)
vagyon_d4	-0,35 (0,18)	-0,34 (0,18)	-0,07 (0,14)
vagyon_d5	0,06 (0,24)	0,08 (0,24)	-0,18 (0,18)
N	992	992	1768

F4.10. táblázat. Egyéni törekvés értékelését leíró „ordinális” logisztikus (‘ordered logit’) regressziók. (A vastagon szedett értékek 1%-os, a dőlten szedett értékek 5%-os szinten szignifikánsak.)

	2016	2016	2007
	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés
[törekvés = 1,00]	-0,89 (0,19)	-0,73 (0,18)	-0,80 (0,15)
[törekvés = 2,00]	0,18 (0,18)	0,33 (0,18)	-0,11 (0,14)
[törekvés = 3,00]	1,24 (0,19)	1,39 (0,18)	0,67 (0,15)
válság	-0,32 (0,15)		
súlyos válság	-0,45 (0,16)		
neme	0,05 (0,12)	0,06 (0,12)	-0,16 (0,10)
fiatal	-0,11 (0,15)	-0,10 (0,15)	0,28 (0,16)
idős	0,10 (0,22)	0,15 (0,22)	0,24 (0,14)
általános	-0,22 (0,21)	-0,26 (0,21)	-0,08 (0,14)
szakmunkás	-0,15 (0,16)	-0,18 (0,16)	-0,03 (0,12)
felső fokú	-0,03 (0,18)	-0,03 (0,18)	0,22 (0,14)
falu	0,09 (0,15)	0,07 (0,14)	0,30 (0,10)
Bp.	0,96 (0,17)	1,01 (0,17)	0,13 (0,12)
vállalkozó	0,53 (0,27)	0,58 (0,27)	-0,11 (0,22)
nyugdíjas	0,17 (0,23)	0,13 (0,23)	0,13 (0,15)
egyéb inaktív	0,08 (0,19)	0,00 (0,19)	-0,31 (0,19)
vagyon_d1	-0,02 (0,27)	-0,05 (0,27)	0,20 (0,18)
vagyon_d2	-0,11 (0,17)	-0,14 (0,17)	0,02 (0,12)
vagyon_d4	0,33 (0,18)	0,38 (0,18)	-0,12 (0,13)
vagyon_d5	0,52 (0,24)	0,58 (0,24)	0,03 (0,18)
N	936	936	1715

F4.11. táblázat. A kapcsolatok értékelését leíró „ordinális” logisztikus (‘ordered logit’) regressziók. (A vastagon szedett értékek 1%-os, a dőlten szedett értékek 5%-os szinten szignifikánsak.)

	2016	2016	2007
	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés
[kapcsolat = 1,00]	-2,14	-2,22	-1,87
	(0,20)	(0,19)	(0,15)
[kapcsolat = 2,00]	-0,85	-0,93	-0,52
	(0,18)	(0,18)	(0,14)
[kapcsolat = 3,00]	0,36	0,28	1,05
	(0,18)	(0,18)	(0,15)
válság	0,13		
	(0,15)		
súlyos válság	0,27		
	(0,16)		
neme	-0,12	-0,13	-0,08
	(0,12)	(0,12)	(0,10)
fiatal	0,02	0,01	-0,17
	(0,15)	(0,15)	(0,16)
idős	-0,29	-0,32	-0,14
	(0,22)	(0,22)	(0,14)
általános	-0,30	-0,27	-0,15
	(0,21)	(0,21)	(0,14)
szakmunkás	-0,25	-0,23	-0,15
	(0,16)	(0,16)	(0,12)
felső fokú	-0,39	-0,39	0,04
	(0,18)	(0,18)	(0,14)
falu	0,47	0,48	-0,36
	(0,15)	(0,15)	(0,10)
Bp.	-0,65	-0,68	0,14
	(0,16)	(0,16)	(0,12)
vállalkozó	0,03	0,01	0,04
	(0,26)	(0,26)	(0,22)
nyugdíjas	0,08	0,08	-0,17
	(0,23)	(0,23)	(0,15)
egyéb inaktív	-0,04	0,00	0,31
	(0,19)	(0,19)	(0,19)
vagyon_d1	0,11	0,14	-0,26
	(0,27)	(0,27)	(0,17)
vagyon_d2	-0,02	0,00	-0,13
	(0,17)	(0,17)	(0,12)
vagyon_d4	-0,28	-0,31	0,02
	(0,18)	(0,18)	(0,13)
vagyon_d5	-0,03	-0,06	-0,04
	(0,23)	(0,23)	(0,18)
N	956	956	1711

F4.12. táblázat. Az állami gondoskodás iránti igényt leíró „ordinális” logisztikus (‘ordered logit’) regressziók. (A vastagon szedett értékek 1%-os, a dőlten szedett értékek 5%-os szinten szignifikánsak.)

	2016	2016	2016	2007	2007
	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés
[sors = 1,00]	-1,33 (0,18)	-1,34 (0,19)	-1,44 (0,18)	-0,99 (0,15)	-0,85 (0,16)
[sors = 2,00]	0,14 (0,18)	0,16 (0,19)	0,04 (0,17)	0,57 (0,14)	0,75 (0,16)
[sors = 3,00]	1,75 (0,19)	1,79 (0,20)	1,63 (0,18)	2,01 (0,15)	2,25 (0,17)
válság	0,28 (0,15)	0,26 (0,15)			
súlyos válság	0,30 (0,16)	0,25 (0,17)			
neme	0,00 (0,12)	-0,02 (0,12)	-0,01 (0,12)	0,07 (0,10)	0,06 (0,10)
fiatal	0,12 (0,15)	0,24 (0,16)	0,10 (0,15)	0,01 (0,16)	0,13 (0,17)
idős	-0,09 (0,22)	-0,02 (0,22)	-0,10 (0,22)	-0,08 (0,14)	0,04 (0,14)
altalános	0,07 (0,21)	0,03 (0,21)	0,09 (0,21)	0,47 (0,14)	0,39 (0,14)
szakmunkás	-0,05 (0,16)	-0,08 (0,16)	-0,01 (0,16)	0,46 (0,12)	0,41 (0,12)
felső fokú	0,00 (0,18)	0,04 (0,18)	0,01 (0,18)	-0,18 (0,14)	-0,13 (0,14)
falu	-0,05 (0,14)	-0,04 (0,14)	-0,05 (0,14)	0,05 (0,10)	0,08 (0,10)
Bp.	0,67 (0,16)	0,73 (0,17)	0,64 (0,16)	-0,02 (0,12)	-0,02 (0,12)
vállalkozó	-0,62 (0,26)	-0,56 (0,26)	-0,66 (0,26)	0,20 (0,22)	0,19 (0,23)
nyugdíjas	-0,10 (0,23)	-0,16 (0,23)	-0,09 (0,23)	0,07 (0,15)	0,02 (0,15)
egyéb inaktív	0,04 (0,18)	-0,01 (0,18)	0,11 (0,18)	0,34 (0,19)	0,17 (0,19)
vagyon_d1	0,33 (0,26)	0,17 (0,27)	0,33 (0,26)	0,37 (0,17)	0,16 (0,18)
vagyon_d2	0,13 (0,17)	0,04 (0,17)	0,15 (0,16)	0,24 (0,12)	0,18 (0,12)
vagyon_d4	0,25 (0,17)	0,26 (0,17)	0,22 (0,17)	-0,28 (0,13)	-0,24 (0,13)
vagyon_d5	-0,51 (0,23)	-0,38 (0,23)	-0,54 (0,23)	-0,17 (0,18)	0,03 (0,18)
nem elégedett		0,24 (0,17)			0,66 (0,11)
elégedett		-0,08 (0,16)			-0,46 (0,12)
romlik		0,36 (0,14)			0,18 (0,10)
javul		-0,20 (0,19)			-0,29 (0,19)
kockázat		-0,39 (0,15)			0,10 (0,15)
N	979	979	979	1715	1714

F4.13. táblázat. Az állam által biztosított munkahely iránti igényt leíró „ordinális” logisztikus (‘ordered logit’) regressziók. (A vastagon szedett értékek 1%-os, a dőlten szedett értékek 5%-os szinten szignifikánsak.)

	2016	2016	2016	2007	2007
	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés
[munbiz = 1,00]	-2,57 (0,21)	-2,71 (0,23)	-2,67 (0,21)	-2,28 (0,17)	-2,11 (0,19)
[munbiz = 2,00]	-0,61 (0,18)	-0,72 (0,19)	-0,72 (0,18)	-0,59 (0,15)	-0,41 (0,17)
[munbiz = 3,00]	1,02 (0,18)	0,95 (0,19)	0,91 (0,18)	1,10 (0,15)	1,31 (0,17)
válság	0,21 (0,15)	0,22 (0,15)			
súlyos válság	0,42 (0,16)	0,44 (0,17)			
neme	0,17 (0,12)	0,15 (0,13)	0,16 (0,12)	0,12 (0,10)	0,11 (0,10)
fiatal	0,11 (0,16)	0,23 (0,16)	0,10 (0,15)	-0,47 (0,17)	-0,35 (0,17)
idős	-0,58 (0,22)	-0,52 (0,22)	-0,62 (0,22)	-0,09 (0,15)	-0,03 (0,15)
altalános	0,29 (0,21)	0,23 (0,21)	0,33 (0,21)	0,63 (0,14)	0,58 (0,14)
szakmunkás	-0,08 (0,16)	-0,13 (0,16)	-0,03 (0,16)	0,43 (0,13)	0,41 (0,13)
felső fokú	0,07 (0,18)	0,11 (0,18)	0,08 (0,18)	0,00 (0,14)	0,06 (0,14)
falu	-0,06 (0,14)	-0,07 (0,14)	-0,05 (0,14)	0,18 (0,11)	0,18 (0,11)
Bp.	0,48 (0,17)	0,49 (0,17)	0,46 (0,17)	-0,05 (0,12)	-0,07 (0,12)
vállalkozó	-0,19 (0,26)	-0,21 (0,27)	-0,23 (0,26)	-0,03 (0,22)	-0,02 (0,23)
nyugdíjas	0,23 (0,23)	0,15 (0,24)	0,24 (0,23)	0,36 (0,15)	0,34 (0,16)
egyéb inaktív	0,04 (0,19)	-0,01 (0,19)	0,11 (0,19)	0,35 (0,20)	0,31 (0,20)
vagyon_d1	0,41 (0,27)	0,35 (0,27)	0,45 (0,26)	0,51 (0,18)	0,44 (0,19)
vagyon_d2	0,27 (0,17)	0,24 (0,17)	0,30 (0,17)	0,11 (0,12)	0,06 (0,12)
vagyon_d4	-0,15 (0,17)	-0,16 (0,18)	-0,19 (0,17)	-0,03 (0,13)	0,01 (0,13)
vagyon_d5	-0,55 (0,24)	-0,40 (0,24)	-0,58 (0,24)	-0,45 (0,18)	-0,28 (0,18)
nem elégedett		0,27 (0,17)			0,23 (0,11)
elégedett		0,08 (0,16)			-0,27 (0,13)
romlik		0,07 (0,15)			0,38 (0,10)
javul		-0,52 (0,19)			-0,38 (0,19)
kockázat		-0,59 (0,16)			-0,07 (0,16)
N	977	977	977	1697	1695

F4.14. táblázat. Az állam által finanszírozott felsőoktatás iránti igényt leíró „ordinális” logisztikus (‘ordered logit’) regressziók. (A vastagon szedett értékek 1%-os, a dőltén szedett értékek 5%-os szinten szignifikánsak.)

	2016	2016	2016	2007	2007
	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés
[tandíj = 1,00]	-2,23 (0,20)	-2,32 (0,21)	-2,25 (0,20)	-2,67 (0,17)	-2,41 (0,19)
[tandíj = 2,00]	-1,06 (0,18)	-1,13 (0,19)	-1,08 (0,18)	-1,08 (0,15)	-0,78 (0,17)
[tandíj = 3,00]	0,67 (0,18)	0,63 (0,19)	0,65 (0,18)	0,55 (0,15)	0,90 (0,17)
válság	0,14 (0,15)	0,14 (0,15)			
súlyos válság	-0,03 (0,16)	-0,05 (0,17)			
neme	-0,10 (0,12)	-0,13 (0,13)	-0,11 (0,12)	0,08 (0,10)	0,08 (0,10)
fiatal	0,15 (0,16)	0,24 (0,16)	0,16 (0,16)	0,05 (0,17)	0,13 (0,17)
idős	-0,30 (0,22)	-0,25 (0,22)	-0,28 (0,22)	-0,18 (0,15)	-0,11 (0,15)
altalános	-0,12 (0,21)	-0,15 (0,21)	-0,12 (0,21)	0,34 (0,14)	0,32 (0,14)
szakmunkás	0,08 (0,16)	0,06 (0,16)	0,08 (0,16)	0,43 (0,13)	0,43 (0,13)
felső fokú	-0,03 (0,18)	0,01 (0,18)	-0,02 (0,18)	-0,10 (0,14)	-0,05 (0,14)
falu	0,37 (0,14)	0,36 (0,15)	0,36 (0,14)	0,09 (0,11)	0,07 (0,11)
Bp.	-0,19 (0,17)	-0,16 (0,17)	-0,19 (0,17)	-0,54 (0,12)	-0,58 (0,12)
vállalkozó	-0,29 (0,26)	-0,20 (0,26)	-0,30 (0,26)	0,18 (0,23)	0,19 (0,23)
nyugdíjas	0,13 (0,23)	0,08 (0,24)	0,13 (0,23)	-0,08 (0,15)	-0,10 (0,16)
egyéb inaktív	0,17 (0,19)	0,14 (0,19)	0,17 (0,19)	-0,01 (0,20)	-0,09 (0,20)
vagyon_d1	0,09 (0,27)	-0,03 (0,27)	0,07 (0,27)	0,23 (0,18)	0,14 (0,19)
vagyon_d2	0,10 (0,17)	0,03 (0,17)	0,10 (0,17)	0,09 (0,12)	0,03 (0,12)
vagyon_d4	0,20 (0,18)	0,20 (0,18)	0,19 (0,18)	-0,12 (0,13)	-0,09 (0,13)
vagyon_d5	-0,23 (0,23)	-0,14 (0,24)	-0,23 (0,23)	-0,44 (0,18)	-0,25 (0,18)
nem elégedett elégedett		0,17 (0,17) -0,09 (0,16)			0,21 (0,11) -0,17 (0,13)
romlik		0,22 (0,15)			0,55 (0,10)
javul		-0,15 (0,19)			-0,45 (0,19)
kockázat		-0,49 (0,16)			0,10 (0,16)
N	974	973	974	1683	1681

F4.15. táblázat. Az állami szociális kiadások iránti igényt leíró „ordinális” logisztikus (‘ordered logit’) regressziók. (A vastagon szedett értékek 1%-os, a dőlten szedett értékek 5%-os szinten szignifikánsak.)

	2016	2016	2016	2007	2007
	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés	Paraméter- becslés
[szociális kiadás = 1,00]	-2,53 (0,21)	-1,04 (0,53)	-2,58 (0,21)	-1,62 (0,16)	-1,55 (0,17)
[szociális kiadás = 2,00]	-1,31 (0,19)	0,21 (0,53)	-1,36 (0,18)	-0,29 (0,15)	-0,22 (0,17)
[szociális kiadás = 3,00]	0,24 (0,18)	1,81 (0,53)	0,19 (0,18)	1,16 (0,15)	1,24 (0,17)
válság	0,14 (0,15)	0,13 (0,16)			
súlyos válság	0,13 (0,17)	0,14 (0,18)			
neme	0,12 (0,13)	0,11 (0,13)	0,12 (0,13)	0,10 (0,10)	0,09 (0,10)
fiatal	-0,01 (0,16)	0,16 (0,16)	-0,01 (0,16)	-0,26 (0,17)	-0,23 (0,17)
idős	-0,26 (0,22)	-0,11 (0,23)	-0,26 (0,22)	0,20 (0,15)	0,25 (0,15)
általános	-0,53 (0,22)	-0,50 (0,22)	-0,51 (0,22)	0,24 (0,14)	0,23 (0,14)
szakmunkás	-0,18 (0,17)	-0,17 (0,17)	-0,16 (0,17)	0,08 (0,13)	0,06 (0,13)
felső fokú	0,05 (0,18)	0,13 (0,19)	0,06 (0,18)	0,02 (0,15)	0,06 (0,15)
falu	0,34 (0,15)	0,28 (0,15)	0,34 (0,15)	0,30 (0,10)	0,30 (0,11)
Bp.	-0,01 (0,17)	0,06 (0,17)	-0,03 (0,17)	0,23 (0,13)	0,22 (0,13)
vállalkozó	0,11 (0,27)	0,21 (0,27)	0,09 (0,27)	-0,04 (0,23)	-0,03 (0,23)
nyugdíjas	0,53 (0,24)	0,44 (0,24)	0,54 (0,24)	0,32 (0,15)	0,30 (0,15)
egyéb inaktív	0,14 (0,19)	0,13 (0,19)	0,17 (0,19)	0,26 (0,20)	0,22 (0,20)
vagyon_d1	0,00 (0,27)	-0,19 (0,28)	0,00 (0,27)	0,20 (0,18)	0,16 (0,18)
vagyon_d2	0,11 (0,17)	0,08 (0,18)	0,12 (0,17)	0,01 (0,12)	-0,01 (0,12)
vagyon_d4	-0,08 (0,18)	0,00 (0,18)	-0,09 (0,18)	0,04 (0,13)	0,04 (0,13)
vagyon_d5	-0,99 (0,24)	-0,74 (0,24)	-1,01 (0,24)	-0,11 (0,18)	-0,02 (0,19)
nem elégedett		0,42 (0,18)			0,09 (0,11)
elégedett		-0,22 (0,16)			-0,23 (0,13)
romlik		-0,22 (0,15)			0,16 (0,10)
javul		-0,59 (0,19)			-0,11 (0,19)
kockázat		-0,16 (0,16)			0,10 (0,15)
egyenlőtlenség		0,55 (0,17)			
N	980	978	980	1631	1629

5 ÖSSZEFOGLALÁS. A MAGYAR HÁZTARTÁSOK VISELKEDÉSE VÁLSÁG IDEJÉN ÉS UTÁNA (TÓTH ISTVÁN GYÖRGY)

Azt, hogy a 2008-ban kirobbant globális pénzügyi és gazdasági válság miképpen érte el a magyar háztartásokat, több tényező is befolyásolta. Egyfelől eltért a különböző háztartások felkészültsége (munkaerőpiaci sérülékenysége, vagyoni helyzete, a háztartás tagjainak humán tőke ellátottsága, képzettsége), ami megszabta azokat a kereteket, hogy miképpen tudhattak alkalmazkodni. Másfelől, az alkalmazott kormányzati, szociálpolitikai, gazdaságpolitikai eszközrendszer, az intézményi átalakítások, strukturális kiigazítások és szociálpolitikai reformok is befolyásolták a háztartások mozgásterét, ösztönzési szerkezetét.

A háztartások makro sokkokra, válságra adott megküzdési stratégiáit és döntéseit előzetesen a következő csoportokra osztottuk:

- munkakínálati döntések, munkaerőpiaci viselkedés;
- fogyasztási alkalmazkodás;
- megtakarítások és eladósodottság alakítása;
- a háztartás humán tőkéjét alakító döntések.

A reakciók időzítését és átfutási idejét illetően azt feltételeztük, hogy a megtakarításról, fogyasztásról hozott döntések hamar megmutatkoznak a viselkedésben, a munkaerőpiaci reakciók valamivel lassabban történnek meg (a munkaerőpiac rugalmasságától függően), a humántőke beruházások és demográfiai válaszok pedig még lassabb ütemben történnek meg. Természetesen nem minden viselkedési reakció érhető el az összes háztartás számára, hiszen mások voltak az induló feltételeik és a felkészültségük. Döntő jelentőségű lehetett például a kezdeti eladósodottság és a hitelpiaci válságnak való kitettség is.

Eredményeinket tematikusan, az egyes területekhez igazodva foglaljuk össze.

Munkakínálat. Magyarországon a rendszerváltás sokkja óta volt európai viszonylatban is alacsony a foglalkoztatottság és a munka eloszlása is egyenlőtlen volt. A TÁRKI Háztartás Monitor 2009 és 2015 közötti adatfelvételei alapján 2009-ben az aktív korúak 18%-a élt nagyon alacsony és további 12% élt alacsony munkaintenzitású háztartásban.

A munkaerőpiachoz gyengén kötődőek általában kevésbé képzettek és valamivel idősebbek voltak, mint a munkaerőpiacon erősebben integráltak. Főként az iskolai végzettség volt meghatározó, az alacsonyan és a magasán képzettek között permanens volt a szakadék, amely a válságos, zsugorodó munkaerőpiac mellett tovább mélyült. Az érettségivel nem rendelkezők nagyobb arányban számoltak be állásvesztésről a válság alatt és ennek megfelelően ebben a csoportban nagyobb arányban vállalt valamelyik háztartástag munkát a megélhetési nehézségek miatt. Azonban a munkahelyek megszűnéséhez képest ritkábban fordult elő, hogy a háztartás növelni tudta a munkaintenzitását.

A nagyon magas munkaintenzitású háztartásban élők mindössze 1–4%-a rekedt a relatív jövedelmi szegénységi küszöb alatt, míg az alig dolgozó háztartásokban élők 46–65%-a élt szegénységben. Vagyis, bár a munka hatékony védelmet nyújtott a szegénység ellen,

recesszió idején a sérülékenyebb csoportok számára nehezen volt elérhető a munka által biztosított védőháló. Tehát a munkakínálat-növelés mint háztartás-reakció esetében az eltérő végzettség vezethetett útfüggőséghez.

Fogyasztás. A magyar háztartások közül csaknem minden harmadik háztartás döntött úgy, hogy gyakran vagy akár szinte folyamatosan visszafogja divat-, illetve elektronikai cikkekre fordított kiadásait, több mint a háztartások negyede rákényszerült arra, hogy alapvető élelmiszerek megvásárlásán spóroljon, élvezeti cikkekre pedig a vizsgált háztartások egyötöde kényszerült rendszeresen kevesebbet költeni a gazdasági válság kezdete óta. Erőteljes összefüggés volt kimutatható a háztartásfő iskolai végzettsége, aktivitása, foglalkozása és a háztartás jövedelme között, de ezek mellett, a háztartásfő életkora és a háztartás mérete is kapcsolatban állt a kényszerű megtakarításokkal élő háztartások arányával.

A válságot követően, nagyjából 2012 óta fogyasztásbővülés indult. (Bár az ennél a fogyasztás fogalomnál bővebb tartalmú és más adatforrásokon alapuló makroadatok a nemzetközi mezőnyben lemaradást mutattak.) A TÁRKI Monitor adatai alapján, a magyar háztartások 2015-ben havonta átlagosan 158 ezer forintot költöttek, mely 78–79 ezer forintnyi egy főre jutó fogyasztást, és az OECD1-skála szerint pedig egy fogyasztási egységre nézve 89 ezer forintnyi kiadást jelentett.

A háztartás létszáma és fogyasztása között negatív összefüggés volt megfigyelhető, azaz minél kisebb volt a háztartás, annál nagyobb volt az egy főre jutó fogyasztása. A legmagasabb fogyasztási szintet a legmagasabb jövedelmi ötödbe tartozó, diplomás és szellemi munkát végző, illetve vállalkozóként dolgozó háztartásfővel rendelkező háztartások érték el. Ezzel szemben a legkevesebbet az alacsonyan képzett (érettségivel nem rendelkező), illetve inaktív háztartásfőjű, legalacsonyabb jövedelmi ötödbe tartozó, legalább négyfős háztartások fogyasztottak.

Úgy tűnt, hogy egyrészt az átlagjövedelem szintjének emelkedése, másrészt a kormányzati „fogyasztás-politika” az utóbbi években sok tételnél emelte az adott kiadásra fordító háztartások arányát. Növekedett a ruházatkódásra, sportra, szépségápolásra és az üdülésre költő háztartások aránya. Adataink megerősítették azt a közgazdaságtanból jól ismert összefüggést, hogy az élelmiszerfogyasztás összes fogyasztáson belüli aránya szoros összefüggésben áll a háztartás gazdasági-társadalmi helyzetével, azaz a magasabb életszínvonalon élő háztartások kisebb arányban költenek élelmiszerre, mint az alacsonyabb státuszúak.

Megtakarítások, eladósodottság. A megtakarítások felélése, illetve a hitelfelvétel a válsághelyzetben levő háztartások egyik lehetséges reakciója volt a jövedelemcsökkenésből adódó fizetési problémák mérséklésére. A válsághelyzetben levő háztartások mindkét stratégiát nagyobb arányban alkalmazták, mint azok, akik nem szenvedtek el jövedelemcsökkenést. Ugyanakkor az elemzés rávilágított ezeknek a válságkezelési lehetőségeknek a korlátaira is. A banki kölcsönfelvétel feltételei a válság utáni években nehezebbé váltak, ezért nem meglepő, hogy az informális kölcsönök szerepe legalább akkora volt a válsághelyzetben levő háztartásoknál, mint a banki kölcsönök szerepe. A vagyontárgyak eladása, a megtakarítások felélése pedig értelemszerűen csak azoknál a háztartásoknál volt járható út, akik rendelkeztek számottevő vagyonnal és/vagy megtakarítással.

A megtakarításokkal kapcsolatos makroadatokat azt mutatták, hogy a háztartások nettó megtakarításai a gazdasági válság óta eltelt időszakban növekedtek. Ennek forrása elsősorban a háztartások csökkenő hitelfelvétele és a növekvő hitel-visszafizetés volt, de 2012 óta a pénzügyi eszközök felhalmozásának növekedése is hozzájárult ehhez. A háztartási mikroadatokról kirajzolódó kép is hasonló folyamatokat mutatott. A bankhitelek törlesztő háztartások aránya a 2010-es csúcs óta folyamatosan csökkent. Emellett látható volt az is, hogy a válság óta csökkent a törlesztési nehézségekkel küzdő háztartások aránya is, nemcsak azért mert egyre kevesebb család törlesztett hitelt, de azért is, mert a hitelt törlesztő háztartások között is csökkent a visszafizetési nehézségekkel küzdők aránya.

Humán tőke. A TÁRKI Háztartásmonitor 2015-ös hullámának adatai azt mutatták, hogy a humántőke-beruházásokat és a demográfiát érintő döntések fontos szerepet játszottak a háztartások alkalmazkodásában; a háztartások saját bevallásuk szerint használták ezeket az eszközöket arra, hogy terheiken könnyítsenek.

A Magyarországon a válság közben és után is tapasztalt alacsony termékenység minden bizonnyal inkább csak a korábbi trendek folytatódását mutatta. A háztartásoknak viszonylag kis része nyilatkozta azt, hogy későbbre halasztotta gyermekvállalását, és még ennél is kevesebb azt, hogy korábban vállalt gyermeket a válság miatt. Adataink szerint a gyermekvállalás későbbre halasztása egyáltalán nem korrelált a jövedelmi helyzettel. A gyermekvállalás korábbra tolódása elsősorban a szegényebb családokat érintette, bár a Monitor kis esetszámai ebben a tekintetben óvatosságra intenek. Összességében úgy tűnik, hogy a gyermekvállalás idejének megváltoztatása mint válságkezelési stratégia nem volt igazán jellemző a magyar háztartásokra.

Magyarországon kis mértékben megfigyelhető volt, hogy a háztartások bizonyos tagjai hazatértek külföldről, ez elsősorban a szegényebb családokra volt jellemző, és feltehetőleg azzal magyarázható, hogy a család itthon maradó részének nagyobb szüksége volt ezeknek a tagoknak a helyben végzett munkájára. Bizonyos családok Magyarországon belül költöztek össze takarékosági okokból, ez a stratégia leginkább a szegényebb családok körében volt jellemző. Nem csak az egész család költözése, de bizonyos családtagok Magyarországon belül máshol való, vagy külföldi munkavállalása is lehetőséget adhatott arra, hogy a háztartás helyzete javuljon. Az adatok azt mutatták, hogy elsősorban a szegényebb családokra volt jellemző az a stratégia, hogy Magyarországon belül máshol, és a gazdagabbakra az, hogy külföldön vállaltak munkát a család megsegítése érdekében.

Az adatok alapján a háztartásoknak csak kis része függesztette fel vagy hagyta abba oktatásban vagy képzésben való részvételét ebben az időszakban. Míg a formális oktatás felfüggesztése melletti döntés úgy tűnik, hogy nem igazán függött a háztartás jövedelmi helyzetétől, addig azt is láthattuk, hogy az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező háztartások több esetben döntöttek amellett, hogy tanfolyamokon való részvételüket felfüggesztik. Ez magyarázható azzal, hogy míg a formális oktatás általában tandíjmentes, addig a tanfolyamokért sok esetben fizetni kell, ami az alacsonyabb jövedelmű háztartások számára nagyobb terhet jelenthet. A másik oldalról azt is láthattuk, hogy több háztartás válaszolta azt, hogy valamely tagja beiratkozott képzésre ebben az időszakban, mint azt, hogy kiiratkozott volna. Ez a stratégia különösen az alacsonyabb jövedelmű háztartások esetében volt jellemző, ahol az aktív háztartások közel 12%-a válaszolt igennel.

Érdekes eredmény, hogy a vizsgált periódusban a szubjektív egészségi állapot javulása volt megfigyelhető. Különösen annak tükrében, hogy mindeközben viszonylag sok háztartás nyilatkozta azt, hogy visszavágta egészségi kiadásait, nem fordult orvoshoz, csökkentette a gyógyszerekre költött összeget vagy lemondott egészségbiztosításáról. Erre a jelenségre egyébként más fejlett országokban is találtak példát.

Kohézió és attitűdök. Végül arra kerestük a választ, hogy a kohéziós deficit mennyire függhet(ett) össze a magyar gazdaságban és társadalomban is jelentős nyomot hagyó gazdasági válsággal és milyen változások történtek a társadalmi kohézió és az attitűdök terén 2007 és 2016 között. Azt is vizsgáltuk, hogy találhatunk-e valamilyen összefüggést a háztartásokat ért sokkhatások és az adott háztartások tagjainak a társadalmi kohézióba sorolható (a mások iránti bizalommal, az előrejutás legitimációjával és az állami újraelosztással kapcsolatos) attitűdjei között.

Azt találtuk, hogy az emberek kevésbé bíztak egymásban 2016-ban, mint korábban: bőven többségben voltak azok, akik inkább nem bíznak az emberekben és óvatosságra intenek (kb. 60%). A siker kulcsának pedig egyre kevésbé az egyéni erőfeszítést tartották, sokkal inkább a megfelelő kapcsolatok jótékony hatásában hittek. 2016-ban már csak a válaszadók kb. bő negyede tartotta a kemény munkát a legfontosabbnak, míg 2007-ben a minta bő harmada vélekedett így. Ezzel párhuzamosan 2016-ban több, mint a felnőtt népesség harmada a kapcsolatokat tartotta a legfontosabbnak, míg 2007-ben a válaszadóknak csak az ötöde gondolta így. A passzív, külső körülmények determináló erejét felülértékelő társadalomképpel összhangban állt a meglehetősen paternalista hozzáállás, bár e tekintetben nem történt számottevő változás az elmúlt években.

A fent említett jelenségek, változások és a válság között általában nem találtunk összefüggést. Mindössze két változó esetében volt kimutatható kapcsolat a háztartást ért sokkok és az attitűdök között. Akik anyagi nehézséggel küszködtek a válság során, azok általában kisebbnek tartották az egyéni ambíció sikerességben betöltött szerepét. Ezenkívül az államtól nagyobb munkabiztonság biztosítást vártak a válság által sújtott háztartásokban élők. A paternalistább hozzáállást magyarázhatja, hogy a válság egyik legsúlyosabb következménye az állásvesztés lehetett, így akiket személyesen is érintett a munkaerőpiac zsugorodása, azok erősebb támogatásra vágytak, vágytak volna.

...

A háztartások tehát változatos reakciókat adtak a válság okozta anyagi nehézségekre. A megküzdési stratégiák valóban összefüggtek a szocio-gazdasági jellemzőkkel és azzal, hogy a magyar társadalomszerkezetet az alacsony iskolázottságú és képzettségi szintű depriváltak jelentős aránya jellemzi. Az alacsonyan és a magasan képzettek munkakínálata közötti szakadék a zsugorodó munkaerőpiac mellett tovább mélyült. Hasonlóképp, a kényszerű megtakarítások is összefüggést mutattak a háztartásfő iskolai végzettségével, aktivitásával, életkorával és a háztartás méretével is. Leginkább a divat-, illetve az elektronikai cikkek, az alapvető élelmiszerekre és az élvezeti cikkek fordított kiadások csökkentése volt jellemző. A megtakarítások felélését, illetve a hitelfelvételt nagyobb arányban alkalmazták a válsághelyzetben levő háztartások, viszont a vagyontárgyak eladása, a megtakarítások felélése értelemszerűen csak azoknál volt járható út, akik rendelkeztek számottevő vagyonnal és/vagy megtakarítással.

Az a tény tehát, hogy hazánkban nagyon magas az alacsony iskolázottságúak és legalább részben ennél fogva deprivált társadalmi helyzetűek aránya, súlyosabbá tette a válság hatásait és nehezítette a kilábalást is. A háztartások aktív, a humán tőkével összefüggő reakciói természetesen attól függték, milyen egyéb erőforrásai (anyagi tartalékok, nyelvtudás) voltak a háztartásoknak. Voltak azonban nyilván az alkalmazkodásnak a hagyományos szociológiai eszközökkel nehezen megfigyelhető eszközei (rugalmasság, innovativitás, kreativitás) is. A munkavállalás érdekében történő belföldi költözés elsősorban a szegényebb családokra volt jellemző, míg a tehetősebbek inkább külföldön vállaltak munkát. Az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező háztartások több esetben döntöttek amellett, hogy tanfolyamokon való részvételüket felfüggesztik, mindazonáltal ugyanebben a körben még gyakrabban fordult elő, hogy egy háztartástag beiratkozott valamilyen tanfolyamra. Érdekes, hogy bár a válság időszakában a háztartások csökkentették az egészségügyi kiadásait, az egészségi állapot általában véve javult a vizsgált időszakban. Végezetül, a társadalmi kohézióról alkotott kép romlott, alacsony az általános bizalom és magas a passzivitás a társadalomban, azonban a válság és az alacsony kohézió között nem találtunk összefüggést.

Két speciális kérdésre – bár nincs egyértelmű válaszunk, de azért mindenképpen még ki kell térnünk.

Egyfelől, ahogy említettük, az általunk vizsgált időszak során a háztartásoknak egyszerre kellett megküzdeniük a gazdasági válság hozzájuk esetleg eljutó hatásaival és azokkal a változásokkal, amelyeket a gazdaságpolitikai és szociálpolitikai rezsimváltás (jóléti ellátások jogosultsági kritériumainak megváltozása, a korábbi segélyrendszer helyett egy nagyon erőteljes munkaerőpiaci aktivizálási stratégia, szelektív segélyezés és közmunka rendszer bevezetése) jelentett a számukra. Hozzá kell tennünk: adott esetben ezek a hatások lehettek egymás hatásait kioltóak vagy felerősítőek is. Voltak tehát olyan háztartások, amelyeket direktben nem érintett semmilyen válságsokk, miközben az új kormányzati preferenciák kedvezményezettjei (dolgozó, gyermekes középrétegek) is voltak. Számukra a vizsgált időszak akár jelentős pozíciójavulással is járhatott. Mások esetében viszont, ha például valaki munkanélkülivé vált egy egyébként az új politika nem kifejezett célcsoportjában (idősebb de még nem nyugdíjas egyedülálló vagy gyermektelen pár), akkor számukra a pozícióromlás is duplázódhatott.

Másfelől, ahogy az elején is jeleztük, a sokkok és a politikai változások hatása nem mindig azonnali a háztartások esetében. Jó okunk van ezért azt feltételezni, hogy különösen a gazdaságpolitikai és szociálpolitikai rezsimváltás hatásainak teljeskörű érvényesülésének érzékeléséhez több időre lenne szükség. Ezeknek a vizsgálatát nyilván egy későbbi utánkövetés tudná bemérni/feltérképezni.

Jelen kutatásban, ebben a kötetben természetesen nem tudunk mindennek a végére járni. De nem csak az eltelt idő nem teljesen elég a válság következményeinek felméréséhez, hanem maga az általunk alkalmazott eszközrendszer is csak parciális képet tud alkotni. Nem vizsgáltuk például azt, hogy a válság milyen hatásokkal járhatott azokra a háztartásokra, akik korábban rendelkeztek valamilyen tulajdonnal/vállalkozással, ám ez a vállalkozás csődbe ment például a válság során csökkenő kereslet miatt. Ezeknek egy része bekerülhetett a mi empirikus vizsgálatunkba, mások azonban szükségképpen a radar alatt vagy azon kívül maradtak.

...

Összefoglalásunkat a társadalmi kohézióra vonatkozó néhány okfejtéssel zárjuk. A közbeszédben gyakran hangzanak el olyan mondatok, hogy a válság rombolja a társadalmi kohéziót – amiből persze negatív indukcióval az is következne, hogy a társadalom majd a válság elmúltával kohézívebb lesz. Nos: az eredményeink ezt a fajta „zsurnaliszta” értelmezést nem támogatják meg. A helyzet az, hogy – noha általában a társadalmi bizalom csökkenését és a társadalom paternalista attitűdjeinek továbbélését figyelhetjük meg, a részletesebb, a mikro folyamatokat is tekintetbe vevő elemzés ennél lényegesen árnyaltabb képet sugall. Egyfelől nem triviális, hogy annak a ténynek, hogy adott háztartást érte-e valamilyen válság-sokk, van közvetlen hatása a társadalmi bizalomra, szolidaritásra, redisztribúciós attitűdökre. Elemzéseink csak két esetben mutattak ilyen típusú lehetséges kapcsolatot. Azokban a háztartásokban, ahol valamilyen válság-sokk következett be, az általában megfigyelhetőnél nagyobb arányban voltak olyanok, akik szerint az államnak nagyobb szerepet kellene vállalnia a munkaerőpiaci állásteremtésben. Ugyanebben a körben a többiekhez képest még nagyobb volt az érvényesülés feltételeivel kapcsolatos negatív változás (többen mondták, hogy az előrejutáshoz kapcsolatok kellenek és kevesebben, hogy a kemény munka és az ambíció meghozza a gyümölcsét. Hogy azonban ezekben a véleményekben mekkora volt a tényleges véleményváltozás és mekkora szerepet játszott egyfajta utólagos racionalizáció, azt nem igazán tudjuk megmondani. Másfelől azt is véleményezhetjük, hogy a társadalmi kohézió mélyben meghúzódó trendjei valójában nem a válság hatására változnak, hanem fodítva: a válság lefolyása erősen függhet attól, hogy egyébként a társadalomban mennyire erős a szolidaritás, a bizalom és a társadalmi együttműködési hajlam. Ennek vizsgálata érdekes kérdés lenne egy nemzetközi vizsgálatban és nagyon bízunk benne, hogy előbb vagy utóbb erre is sor kerülhet.

- Acket, S. – Borsenberger M. – Dickes, P. – Sarraceno, F. 2011. Measuring and validating social cohesion: a bottom-up approach CEPS INSTEAD Working Papers No 2011-08 January 2011
- Alesina, A. – Giuliano, P. 2009. "Preferences for Redistribution." Working paper 14825. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research (NBER).
- Alesina, A. – La Ferrara, E. 2005. Preferences for redistribution in the land of opportunities. *Journal of Public Economics*, 89(5), 897-931.
- Árvai Zs. – Tóth I. J. 2001: Likviditási korlát és fogyasztói türelmetlenség. A magyar háztartások fogyasztási és megtakarítási döntéseinek empirikus vizsgálata. *Közgazdasági Szemle*, 48. évf., 12. sz., 1009–1038. p.
- B. Kis Anna – Tóth István György (2016): A Monitor alapvető demográfiai és jövedelmi adatainak összevetése más adatforrásokkal. „Makro sokkok – mikro válaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon - A TÁRKI Háztartás Monitor kutatás” 2. kötete. Kézirat.
- Bálint M. – Cseres-Gergely Zs. – Scharle Á. 2010: A magyarországi munkapiac 2009–2010-ben. In: In: Fazekas K. – Molnár Gy. szerk.: Munkaerőpiaci tükrök 2010. Közelkép: A válság munkaerőpiaci hatásai. MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet, 15–37. p. http://www.mtakti.hu/file/download/mt_2010_hun/egyben.pdf
- Benabou, R. – Ok, E. A. 1998. Social mobility and the demand for redistribution: the POUM hypothesis (No. w6795). National bureau of economic research.
- Bennett, F. 2016: Unpacking 'In-work poverty'. Lecture on the Social Situation Monitor Seminar on Making Work Pay, 25 May 2016, Brussels.
- Berger-Schmitt, R. 2000. Social Cohesion as an Aspect of the Quality of Societies: Concept and Measurement. EuReporting Working Paper No. 14. Towards a European System of Social Reporting and Welfare Measurement. TSER project financed by the European Union. Mannheim: ZUMA
- Bernát, A. 2009. A piactudomány normatív keretei (Gazdaság és kultúra) c. kutatás adatfelvételének gyorselemzése. „A gazdasági növekedés társadalmi/kulturális feltételei” című kutatás dokumentációja. Társi, Budapest, 2009.
- Billingsley, S. 2009. "The post-communist fertility puzzle." *Population Research and Policy Review*, Online First, DOI: 10.1007/s11113-009-9136-7.
- Branyiczki Réka (2016): Háztartások munkakínálata a válság előtt, közben és után. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi riport 2016. Budapest, TÁRKI.
- Browning, M – A. Lusardi 1996: Household saving: Micro theories and macro facts. *Journal of Economic Literature*, vol. 34, no. 4, 1797–1855. p.
- Bryan, M. L. – S. Longhi 2013: Couples' labour supply responses to job loss: Boom and recession compared. IZA Discussion Paper, No. 7775. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/89887/1/dp7775.pdf> (Letöltés dátuma: 2016. 05. 27.)
- Chan, J. – To, H. P. – Chan, E. 2006. Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social indicators research*, 75(2), 273-302.
- Chiappori, P-A. 1988: Rational household labor supply. *Econometrica*, vol. 56, no. 1, 63–89. p.
- Chiappori, P-A. 1992: Collective labor supply and welfare. *Journal of Political Economy*, vol. 100, no. 3, 437–467. p.

- Corluy, V. – F. Vandenbroucke 2014: Individual employment, household employment, and risk of poverty in the European Union. A decomposition analysis. In: B. Cantillon – F. Vandenbroucke eds. 2014: Reconciling work and poverty reduction. How successful are European welfare states? Oxford: Oxford University Press, 94–130. p.
- Cseres-Gergely Zsombor – Molnár György (2014): Munkapiaci helyzet a közfoglalkoztatásból való kilépés után, In Fazekas Károly – Varga Júlia szerk.: Munkaerőpiaci tükrök 2014, Budapest.
- Cseres-Gergely Zsombor (2010): Munkapiaci áramlások, gereblyezés és a 2008 végén kibontakozó gazdasági válság foglalkoztatási hatásai, Budapest Working Papers on the Labour Market, No. BWP - 2010/4
- Csontos, L. – Kornai J. – Tóth I. Gy. 1996. Adótudatosság és fiskális illúziók. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport 1996. Budapest, TÁRKI, 1996, 238-271. p.
- Csontos, L. – Kornai J. – Tóth I. Gy. 1998. Tax awareness and the reform of the welfare state. Hungarian Survey Results. Economics of Transition, vol. 6 (1998) no. 2. pp. 287-312.
- Csontos O. – Sisak B. 2016: Nem is gondolnád, milyen sokat tesznek félre a magyarok. Portfolio, 2016. április 28. 11:22 óra, http://www.portfolio.hu/befektetes/ongondoskodas/nem_is_gondolnad_milyen_sokat_tesznek_felre_a_magyarok.230844.html (Letöltés dátuma: 2016.07.22.)
- Durkheim, E. 2003. Az öngyilkosság. Budapest: Osiris Kiadó
- Easterly, W. – Ritzen, J. – Woolcock, M. 2006. Social Cohesion, Institutions, and Growth Center for Global Development Working papers No 94. August 2006.
- Eppich Gy. – Köllő J. 2014: Foglalkoztatás a válság előtt, közben és után. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi riport 2014. Budapest: TÁRKI, 157–177. p.
- European Commission 2014. Investment for jobs and growth. Promoting development and good governance in EU regions and cities. 6th report on economic, social and territorial cohesion. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2014
- Eurostat 2016a: Employment and activity by sex and age – annual data. http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/LFSI_EMP_A (Letöltés dátuma: 2016. 05. 05.)
- Eurostat 2016b: Unemployment by sex and age – annual average. http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/UNE_RT_A (Letöltés dátuma: 2016. 06. 20.)
- Eurostat 2016c: People living in households with very low work intensity. <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tipslc40> (Letöltés dátuma: 2016. 06. 16.)
- Fábián, Z. – Gábos, A. – Kopasz, M. – Medgyesi, M. – Szivós, P. – Tóth, I. Gy. 2014. Hungary: A country caught in its own trap in. Nolan, B., Salverda, W., D. Checchi, I. Marx, A. Mcknight, I. Gy. Tóth, H. G. van de Werfhorst (eds, 2014). Changing Inequalities and Societal Impacts in Rich Countries: Thirty Countries' Experiences Oxford: Oxford University Press chapter 14., pp 322-345.
- Fábián, Z. 2012. Pártrendszer és a társadalmi kohézió jelzőszámai Magyarországon megj: Kolosi Tamás. Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport 2012. Budapest, TÁRKI, 2012, 293-313. p.
- Ferreira, Francisco – Shady, Norbert (2009): Aggregate Economic Shocks, Child Schooling and Child Health. Oxford University Press, World Bank.

- Foa, R. 2011. The Economic Rationale for Social Cohesion –The Cross-Country Evidence. OECD International Conference on Social Cohesion and Development. 2011.
- Förster, M. – Tóth. I. Gy. 2015. Cross-Country Evidence of the Multiple Causes of Inequality Changes in the OECD Area. Chapter 19 in Anthony B. Atkinson and François Bourguignon (eds, 2015) Handbook of Income Distribution, Volume 2B, 2015, Pages 1729-1843.
- Friedkin, N. E. 2004. Social Cohesion Annual Review of Sociology 2004. 30:409–25
- Fukuyama, F. 2007. Bizalom Budapest: Európa
- Fukuyama, F. 2012. A politikai rend eredete. Az ember előtti időktől a francia forradalomig. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Fukuyama, F. 2014. Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy. Macmillan, 2014.
- Gábos, A. – Szivós P. – Tátrai A. 2014: Jövedelmi szegénység és társadalmi kirekesztettség jellemzői Magyarországon. In: Szivós P. – Tóth I. Gy. szerk: Jól nézünk ki (...?! Háztartások helyzete a válság után. TÁRKI Monitor Jelentések 2014. Budapest: TÁRKI, 44–71. p.
- Gábos, A. – Tátrai A. – Szivós, P. – B. Kis, A. 2016. Anyagi depriváció Magyarországon. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi riport 2016. Budapest, TÁRKI, 130-150. p.
- Gábos, A. – Branyiczki R. – Lange B. – Tóth I. Gy. 2015: Employment and poverty dynamics in the EU countries before, during and after the crisis. ImPROvE Discussion Paper No. 15/06. Antwerp.
- Gábos, A. – Tóth I. Gy. Megjelenés alatt: Children in the Economic Crisis: Hungary. In: Cantillon, B., Chzhen, Y., Handa, S., Nolan, B. eds.: Children of Austerity. The Impact of the Great Recession on Child Poverty in Rich Countries. The United Nations Children’s Fund and Oxford University Press
- Garroway, C., – Jütting, J. 2011. Measuring cross-country differences in social cohesion. Accessed online at: <http://www.oecd.org/dev/perspectivesonglobaldevelopment/46935545.pdf> on, 11.
- Goldthorpe, J. H. 2001. “Causation, Statistics, and Sociology.” European Sociological Review 17 (1): 1-20.
- Hárs Ágnes (2016): Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac. In: Társadalmi Riport 2016. TÁRKI.
- Jenkins, S. P. – A. Brandolini – J. Micklewright – B. Nolan 2013: The great recession and the distribution of household income in 21 countries. In: Jenkins, S. P. – A. Brandolini – J. Micklewright – B. Nolan eds.: The great recession and the distribution of household income Oxford: Oxford University Press.
- Jenson, J. 2010. Defining and Measuring Social Cohesion. Commonwealth Secretariat and United Nations Research Institute for Social Development, 2010.
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt (2010): Gyermekvállalás. In: Demográfiai Portré 2011.
- Keller T. – Medgyesi M. – Tóth I. Gy. 2009. Analysing the link between measured and perceived income inequality in European countries. Research note 8/2009. Brussels, European Commission, Manuscript completed in February 2010, 32 p.
- Keller T. 2010. Magyarországi értéktérkép: normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás és öngondoskodás elfogadottsága a magyar társadalomban. In.: Szociológiai Szemle, 20. évfolyam, 2. szám. 42-70.

- Keller, T. – Tóth, I. Gy. 2013. Értékszerkezet – polarizálódó politikai térben. 2013. Összefoglaló prezentáció a kutatás bemutatóján Kossuth Klub, Budapest 2013 november 22 <http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/index.html>
- Keller, T. Értékek 2013. Bizalom, normakövetés, az állam szerepéről és a demokráciáról alkotott vélemények alakulása Magyarországon. „A gazdasági növekedés társadalmi/kulturális feltételei” c. kutatás 2013. évi hullámának elemzése Budapest: Táarki, 2013 október
- Kinder, D. R. – Kiewiet, D. R. 1981. Sociotropic politics: the American case. *British Journal of Political Science*, 11(02), 129-161.
- Köllő János (2009): A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a poszt szocialista gazdaságban, Budapest, Osiris.
- Köllő János (2010): Vállalati reakciók a gazdasági válságra 2008 – 2009, Budapest Working Papers on the Labour Market, No. BWP - 2010/5
- Kolosi Tamás – Fábián Zoltán (2016): Vagyoneeloszlás Magyarországon, nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi riport 2016. Budapest, TÁRKI.
- KSH (2010): A válság hatása a munkaerőpiacra, In: Internetes kiadvány, 2010. április
- KSH (2010): Makrogazdaság, 2008-2009
- KSH 2016: A háztartások fogyasztása, 2015 – előzetes adatok alapján. Statisztikai Tükör, 2016. április 8. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Larsen, C. A. é.n. Social cohesion: Definition, measurement and developments. Letöltés helyes és ideje: www.un.org/esa/socdev/.../LarsenDevelopmentinsocialcohesion.pdf, 2017. 01. 12.
- Macunovich, D.J. 1996. “Relative income and the price of time: Exploring their effects on US fertility and female labor force participation.” In: J. B. Casterline, R. D. Lee, and K. A. Foote (eds.) *Fertility in the United States. New patterns, new theories. Supplement to Population and Development Review* 22, New York, Population Council, pp. 223-257.
- Magyar Nemzet Online (2016). <http://mno.hu/belfold/kilakoltatasok-a-csucson-1355832>
- Markus, G. B. 1988. The impact of personal and national economic conditions on the presidential vote: A pooled cross-sectional analysis. *American Journal of Political Science*, 137-154.
- Marx, I. – J. Horemans – S. Marchal – T. Van Rie – V. Corluy 2013: Towards a better marriage between job growth and poverty reduction. Growing Inequalities’ Impacts, GINI Policy Paper, No. 5. http://www.gini-research.org/system/uploads/568/original/GINI_Policy_Paper_5.pdf?1384954573 (Letöltés dátuma: 2016. 06. 16.)
- Massey, Douglas S. – Arango, Joaquin – Hugo, Graeme – Kouaouci, Ali – Pellergrino and, Adela and Taylor, Edward J. (1993): Theories of International Migration: A Review and Appraisal. In: *Population and Development Review*, Vol. 19, No. 3 (Sep., 1993), pp. 431-466
- Medgyesi M. 2005: Általános bizalom és a pénzügyi intézményrendszer igénybe vétele. In: Medgyesi M. – Tóth I. Gy. szerk.: Kockázat, bizalom és részvétel a magyar gazdaságban és társadalomban. Budapest: TÁRKI Alapítvány (a CIB Bank megbízásából) 129–146. p.
- Medgyesi M. 2008: Jut is? Marad is? A háztartások megtakarításai. In: Szívós P. – Tóth I. Gy. szerk.: Köz, teher, elosztás. Táarki Monitor Jelentések 2008, Budapest: TÁRKI.
- Medgyesi M. – Simonovits B. – Bernát A. 2015: Társadalmi sérülékenység: vagyoni helyzet, eladósodottság, megélhetési nehézségek. In: Szívós P. – Tóth I. Gy. szerk.: Jól nézünk ki (...?)! Háztartások helyzete a válság után. TÁRKI Monitor Jelentések 2014, Budapest: TÁRKI, 86–104. p.

- Medgyesi Márton (2016): Magyar háztartások megtakarításai és eladósodottsága. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi riport 2016. Budapest, TÁRKI.
- Meltzer, A. H. – Richard, S. F. 1981. "A Rational Theory of the Size of Government." *Journal of Political Economy* (89)5: 914–27.
- OECD 2016. Education at a glance 2016: OECD indicators. OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.187/eag-2016-en>
- Palócz É. – Matheika Z. 2014: A háztartási megtakarítások szerepe a gazdaságok stabilitásában és növekedésében. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi riport 2014. Budapest: TÁRKI, 324–351. p.
- Polavieja, J. 2013. Economic crisis, political legitimacy, and social cohesion. in Gallie, Duncan, ed. *Economic crisis, quality of work, and social integration: The European experience*. OUP Oxford 2013., 256-278.
- PSZÁF 2012: Közel százhetvenezer család végtörlesztett a záróráig. *Jogi Fórum*, 2012. márci-us 12. <https://www.mnb.hu/letoltes/hirlevel-2012-03-marcius-final.pdf> Letöltés dátuma: 2016.07.20
- Simonovits B. – Szívós P. 2013: A háztartások fogyasztása 2012-ben. In: Szívós P. – Tóth I. Gy. szerk.: Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. TÁRKI Monitor Jelentések 2012. Budapest: TÁRKI, 61–74. p.
- Simonovits B. – Szívós P. 2015: A háztartások fogyasztása: összetétel és társadalmi jellemzők In: Szívós P. és Tóth I. Gy. szerk.: Jól nézünk ki (...?) Tárki Monitor Jelentések 2014. Budapest: TÁRKI. 72–85. p.
- Sobotka, T., Skirbekk, V., and Philipov, D. (2010). Economic recession and fertility in the developed world. A literature review [electronic resource]. Washington, D.C.: Pew Research Center, Research Note for the Demography Network of the European Observatory on the Social Situation <http://pewsocialtrends.org/assets/pdf/economic-recession-and-fertility-2009.pdf>.
- Stephens, M. 2001: Worker Displacement and the Added Worker Effect. NBER Working Paper No. 8260. <http://www.nber.org/papers/w8260.pdf> (Letöltés dátuma: 2016. 06. 24.)
- Stiglitz, J. E. – A. Sen – J-P. Fitoussi 2009: Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress. Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. http://www.insee.fr/fr/publications-et-services/dossiers_web/stiglitz/doc-commission/RAPPORT_anglais.pdf (Letöltés dátuma: 2016. 07. 06.)
- Szeitl Blanka (2016): A Monitor szegénységgel és deprivációval kapcsolatos adatainak összevetése más adatforrásokkal. „Makro sokkok – mikro válaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon - A TÁRKI Háztartás Monitor kutatás” 3. kötete. Kézirat.
- Szívós Péter – Simonovits Bori (2016): Háztartások fogyasztási viselkedése. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi riport 2016. Budapest, TÁRKI.
- TÁRKI (2016): Makro sokkok – mikro válaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon. A TÁRKI Háztartás Monitor kutatás 1. gyorsjelentése. Kézirat.
- Tönnies, F. 1983. *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat
- Tóth I. Gy. – Horn, D. – Medgyesi, M. 2014. Rising Inequalities: Will Electorates Go for Higher Redistribution? in Salverda, W., B. Nolan, D. Checchi, I. Marx, A. Mcknight, I. Gy. Tóth, H. G. van de Werfhorst (eds, 2014). *Changing Inequalities and Societal Impacts in Rich Countries: Analytical and Comparative Perspectives* Oxford University Press Chapter 8, pp 195-217.
- Tóth I. Gy. – Keller, T. 2013. Income Distribution, Inequality Perceptions, and Redistributive Preferences in European Countries. in Gornick, J. and M. Jantti (eds) *Income Inequality --*

- Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries. Stanford University Press 2013 pp 173 – 203.
- Tóth I. Gy. – Medgyesi M. 2010: Jövedelemeloszlás és megélhetési nehézségek a konszolidációs csomagok és válság közepette. In: Fazekas K. – Molnár Gy. szerk.: Munkaerőpaci Tükör, Budapest: MTA KTI – OFK, 180–197. p.
- Tóth István György (2016): Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi riport 2016. Budapest, TÁRKI.
- Tóth, I. Gy. – Fábián, Z. 2008. Pártpreferencia-csoportok politikai azonosulása és redisztribúciós attitűdjei. in Kolosi Tamás. Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport 2008. Budapest, TÁRKI, 2008, 387-414. p.
- Tóth, I. Gy. – Keller, T. 2012. Az újraelosztás iránti kereslet Magyarországon és nemzetközi összehasonlításban. in: Muraközy László szerk. 2012. Földobott kő? Tények és tendenciák a 21. században Budapest: Akadémiai Kiadó
- Tóth, I. Gy. 2008. The demand for redistribution. A test on Hungarian data Sociologický Casopis / Czech Sociological Review, 2008, Vol. 44, No. 6: 491-509
- Tóth, I. Gy. 2010. A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet. lennének... megj: Kolosi Tamás. Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport 2010. Budapest, TÁRKI, 2010, 254-287. p.
- Tóth, I. Gy. 2012. Inequalities and social cohesion in Hungary: a birds eye view on developments in the last three decades. Presentation at the annual conference of the Hungarian Sociological Association. Budapest: CEU, 9th Nov. 2012.
- Varga N. 2006: Fogyasztási jellemzők. In: Szivós P. – Tóth I. Gy. szerk.: Feketén–fehéren. TÁRKI Monitor Jelentések 2005. Budapest: TÁRKI, 109–124. p.
- Woolcock, M. 2011. What Distinctive Contribution Can Social Cohesion Make to Development Theory, Research and Policy? in International Conference on Social Cohesion and Development. Paris: OECD.
- Zaiceva, A. and Zimmermann, Klaus F (2012): Returning Home at Times of Trouble? Return Migration of EU Enlargement Migrants during the Crisis. IZA Discussion Paper No. 7111